

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 673

Gramer Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları 21

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE EKLER

Doç. Dr. Gürer GÜLSEVİN

ANKARA, 1997

Bu eserin 5846 sayılı kanuna göre bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Türk Dil Kurumuna aittir.

İnceleyen : Prof. Dr. Osman Nedim Tuna

ISBN :975-16-0850-3

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
KULLANILAN ESERLER VE KISALTMALAR	3
ÇEKİM EKLERİ	8
İSİM ÇEKİMİ	8
Çokluk ekleri	8
İyelik Ekleri	12
İyelik eki yığılması	15
İsim Hal Ekleri	16
Yalın hal	17
Tamlama hali	25
Belirtme hali	31
Yönelme hali	38
Bulunma hali	48
Ayrılma hali	55
Vasıta hali	68
Eşitlik hali	74
İsim hal ekleri ve birbirlerinin fonksiyonunda kullanılışı	78
FİİL ÇEKİMİ	79
Zaman Ekleri	80
Duyulan~farkına varılan geçmiş zaman	80
Görülen geçmiş zaman	88
Geniş zaman	92
Şimdiki zaman	96
Gelecek zaman	100
İstek Kipi	105
YAPIM EKLERİ	115
İsimden İsim Yapan Ekler	115
İsimden Fiil Yapan Ekler	119
Fiilden İsim Yapan Ekler	121
Fiilimsiler	121
mastarlar	122
sıfat-fiiller	123
zarf-fiiller	125
Diğer fiilden isim yapan ekler	134
Fiilden Fiil Yapan Ekler	138
Çatı ekleri	138
geçişli-ettirgen çatı	138
edilgen çatı	140
dönüşlü çatı	140
işteş çatı	141
çatıların üst üste kullanılışı	141
Diğer fiilden fiil yapan ekler	142

Ö N S Ö Z

Türkiye Türkçesindeki eklerin görev ve fonksiyonlarını tespit edebilmek için, kendisinin tarihî dönemi olan Eski Anadolu Türkçesini de iyi anlamamız gerekmektedir. Bu da ancak doğrudan doğruya metinlere dayanan ayrıntılı dil çalışmaları ile mümkün olacaktır.

Eski Anadolu Türkçesinin ekleri ile ilgili bir takım monografilerin günümüze kadar yapılageldiğini görmekteyiz (bkz. Bibliyografya). Çok değerli olan bu çalışmalar, Türk dil bilgisi araştırmalarına fevkalâde katkı sağlayan, yol açıcı incelemelerdir. Eski Anadolu Türkçesindeki ekleri incelemeye çalıştığımız bu eserde, özellikle eklerin fonksiyonları ve kullanılışları üzerinde durmaya çalıştık.

Bu eser vesilesi ile, Eski Anadolu Türkçesi derslerinden ziyadesi ile istifade ettiğim, bu konuda en çok yayına sahip bulunan ve talebesi olmaktan her zaman gurur ve mutluluk duyduğum hocam Prof.Dr. Zeynep Korkmaz'a; Türkoloji konusunda bizi yeni ufuklara taşıyıp yepyeni araştırma metodları ile tanışmamızı sağlarken engin sabrı ile acemilik ve aceleciliğimize katlanan hocam Prof.Dr. Osman Nedim Tuna'ya sonsuz şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Doç. Dr. Gürer GÜLSEVİN

GİRİŞ

Anadolu'nun Türkleşmesi ile, XIII-XV. yüzyıllar arasında bu bölgelerde Oğuzca temeline dayalı olarak kurulup gelişen yazı diline Eski Anadolu Türkçesi (EAT.) denmektedir. Daha önceleri Altosmanische terimin tercümesi olarak Eski Osmanlıca diye adlandırılmasına rağmen, Osmanlılardan önceki devirleri de içine aldığı için, bugün bundan vazgeçilmiştir. Batı Oğuzcasının Anadolu sahasının dışındaki bölgelerde yazılan eserleri de içine adanmış göz önünde tutanlar, bunun yerine Eski Türkiye Türkçesi terimini kullanırlar.

EAT., Oğuz şivesine dayalı ilk yazı dilidir. Bu bakımdan, Türk dili tarihi içinde kendine has bir yeri vardır. Her ne kadar Oğuzca bazı özelliklere, VIII. yüzyılda, Göktürk Yazıtlarında rastlıyorsak da, bu, Oğuzcanın yazı dili olarak daha o zaman ürün verdiğini değil, yazı diline bazı ağız özelliklerini soktuğunu gösterir¹.

Eski Doğu Türkçesi (=Eski Türkçe)'nin devamı olarak XI. yüzyılda teşekkül etmeye başlayan Orta Türkçe devresinin şiveleri arasında, EAT. apayrı bir yere sahiptir. Diğer şivelerde birbirine yakın bazı özellikler bulunmasına rağmen, Oğuzların bu ilk yazı dilinde, öbürlerinden bir bakışta ayrılacak karakteristik şekiller bulunur.

EAT. araştırmaları XIX. yüzyılda başlamıştır. O tarihten bu yana, yerli ve yabancı bilim adamları tarafından pek çok metin işlenmiş, devrin umumi dil özellikleri tesbit edilerek gramerler yazılmıştır². Çok sayıda neşriyatı bulunmasına rağmen, devrin münferit gramer konularının henüz yeterince ele alınmadığını görüyoruz. Bu yolla yapılan araştırmaların ise, EAT. gramerine gerçekten önemli katkıları olduğu açıktır. Özellikle Üniversitelerimizde bu sahada yapılan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri konu ile ilgili olarak yeni metinlere ulaşılmasını sağlamaktadır.³

¹ Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler", Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara 1975, s.433-446.

² Mecdut Mansuroğlu, "Das Altosmanische" PhTF I, 1958, s. 160-182; F. Kadri Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1977; Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi", Türk Ansiklopedisi C.XXXII- Ankara 1983, s. 393-405.

³ Güner Gülsevin, Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde İsim Hal Eklerinin Fonksiyonları ve Kullanışları, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1987; Mehmet Terzi, Eski Anadolu Türkçesinde Fiil Çekimi Ekleri, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1988, IV+266 s. +(3 tablo); Saadet Çağatay, "Uygurca ve Eski Osmanlıca Instrumental+n DTCF. Dergisi, V/4, Ankara 1943, s. 93-107; Eski Osmanlıca Fiil Müştakları, DTCF. Dergisi, V/4, Ankara 1947, s. 353-368; DTCF. Dergisi V/5, Ankara 1947, s. 525-252; DTCF. Dergisi VI/1, Ankara 1948, s. 27-47; Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerinde Bir Deneme", TDA Y, Ankara 1958, s. 41-68;

EAT.'nin meydana gelişinde, Anadolu'daki birtakım ağız özelliklerinin zaman zaman metinlere girmiş olması, standart bir EAT.'den bahsedilmesini güçleştirmektedir. Bu güçlük, gramer yazmada kendini iyice gösterir. Devir için standart gramerin hazırlanması, hiç şüphesiz, önce tek tek gramer konularının işlenmesi, daha sonra da bu parçacıkların birleştirilmesi ile mümkün olacaktır.

Bu araştırma, XIII, XIV ve XV yüzyıla ait metinlerden gelen örnekleri içine almaktadır. Kitabın çatısı, XIII. yüzyıla ait metinlerin hemen hepsi, XIV. ve XV yüzyıla ait olanların ise özellikle mensur olanları taranıp kabaca tasnif edildikten sonra elde edilmiştir. Böyle bir araştırmadaki önemli güçlüklerden biri de, transkribe edilmiş metinlerdeki transkripsiyon ve okuma farklılıklarıdır. Günümüze gelene kadar, birçok metnin Latin harflerine çevrilisinde, araştırmacılar tarafından değişik işaretler kullanılmıştır. Günün şartlarına ve Türkoloji bilgisine göre, gerçek fonetiği yansıtmayan bazı okumalar da, fişlerde standartlığı bozan bir görünüm ortaya çıkarır. Örnek olarak, kimi araştırmacıların kendü ' (كندو) tarzında okudukları kelime, Türkoloji bilgilerimizin ilerlemesi ile gendü ' tarzında okunmayı da mümkün kılmıştır. Biz, bu tür transkripsiyonları, araştırmacıların okumalarına sadık kalarak, yapılan neşirlerden aynen aktardık. Yalnız, 'geniz g'si olan (ڭ) sesinin transkribe edilmesinde ñ ve ŋ ikiliğini, (birincisinin milletler arası transkripsiyon sisteminde ny'ye tekabül etmesinden dolayı) tek şekle indirip hep ŋ'yı kullandık. Özel adların başı, bazı transkripsiyonlu metinlerde büyük harfle, bazılarında ise küçük harfle geçmekte idi. Biz, ımla birliğini hiç değilse bu konuda sağlayabilmek için, hepsini küçük yazdık.

TARANAN METİNLER VE KISALTMALARI

XIII.yüzyıl

- (Behc.1): Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik, 1
S.Buluç, "Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik'ten Örnekler", TDİD VII/1-2, 1956, s.17-74
- (Behc.2.): Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik, 2
L. Subaşı, *Behcetü'l-hada'ik'in İstanbul Nüshası Üzerine Bir Çevriyazı Çalışması*, DTCF.Türk Dili Bölümü Bitirme tezi, Ankara 1985.
- (Çrh.) Ahmet Fakih, *Çarhname*
M. Mansuroğlu, *Ahmet Fakih, Çarhname*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1956
- (EMŞer.) Ahmet Fakih, *Evsafı Mesacidi's-Şerife*
H. Mazioğlu, *Ahmet Fakih, Kitabı Evsafı Mesacidi's-Şerife*, TDK. Ankara 1974
- (HD.) Hoca Dehhanî
M. Mansuroğlu, *Anadolu Türkçesi (XIII.asır) Hoca Dehhanî ve Manzumeleri*, İstanbul 1947.
- (HD.şiiir.) Hoca Dehhanî'nin Şiirleri
H. İlaydın, "Hoca Dehhanî'nin Şiirleri", Ömer Asım Aksoy Armağanı, TDK., Ankara 1978, s.137-176
- (Mev.1) Mevlana Celaleddin Rumî, 1.
M. Şerafeddin, "Mevlana'da Türkçe Kelime ve Türkçe Şiirler", TM.IV, İstanbul 1934, s.161-168.
- (Mev.2) Mevlana Celaleddin Rumî, 2
M. Mansuroğlu, "Mevlana Celaleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbâreler", TDAY 1954, s.207-220.
- (SV.İbt.) Sultan Veled, İbtida-name
M. Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.10-17
- (SV.Reb.) Sultan Veled, Rebab-name
M.Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.17-29
- (SV.I,II,...XXVIII.) Sultan Veled, Manzumeler
M.Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.30-42.
- (ŞH.1) Şeyyad Hamza, Manzumeler
S. Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", TDİD VII/1-2, İstanbul 1956, s.1-16.

(ŞH.Yus.) Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha

☞ D.Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha*, İstanbul 1946.

(Yun.Em.) Yunus Emre Divanı

☞ F.K.Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Tercüman 1001 Temel Eser, S.1 İstanbul 1972

XIV. Yüzyıl

(Aş.Paş.Grb.) Aşık Paşa, Garib-name

☞ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay.9, Ankara 1977 (3.basım) s.259-273.

(Aş.Paş.Fkr.) Aşık Paşa, Fakir-name

☞ A.S.Levend, "Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi Fakir-name ve Vasef-hal" TDAY 1953, s.205-255

(Aş.Paş.Hik.) Aşık Paşa Hikaye

☞ A.S.Levend, "Aşık Paşa'nın İki Mesnevisi Daha, Hikâye ve Kimya Risâlesi", TDAY 1954, s.265-276.

(Aş.Paş.Şiir) Aşık Paşa, Şiirleri

☞ A.Gölpınarlı, "Aşık Paşa'nın Şiirleri", TM. V, 1936, s.87-100

(Aş.Paş.Vsf.) Aşık Paşa , Vasef-hal

☞ A.S.Levend, "Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi, Fakir-name ve Vasef-hal", TDAY 1953, s.205-255

(Edv.Müf.) Edviye-i Müfrede

☞ Yazma: Malatya İl Halk Kütüphanesi, Demirbaş no:256 (1196-1)

(Feraiz) Feraiz Kitabı

☞ Ş. Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", TDAY 1973-1974, s.59-157.

(Ferheng) Hoca Mesud, Ferheng-name

☞ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3. basım) s.299-3-4.

(Gzvt.) Gazavat-name

☞ S. Buluç, "Dursun Fakih'in Gazavat-namesi" Bilimsel Bildiriler 1963, s.11-21.

(Hur.) Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme

☞ H.Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme (İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları,Erzurum 1979, IV+533s.

(Kelile) Kelile ve dimne

☞ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3. basım) s.274-291.

(Kıs.Enb.) Kıyasu'l-Enbiya

☞ N.Hacıeminoğlu, "Sa'lebi'nin Kıyasu'l-Enbiyasının Tercümesi Üzerinde Bir Gramer Denemesi", TDED, XI, 1961, s.47-66.

(Man.Tayr.) Mantuku't-Tayr

☞ TDK. (A.S.Levenal), *Gülşehri, Mantuku't-Tayr Tıpkıbasım*, TDK. Ankara 1957

(Mrzb.) Marzuban-name Tercümesi

☞ Z. Korkmaz, *Sadrüddin Şeyhoğlu, Marzuban-name (İnceleme - Metin - Sözlük - Tıpkıbasım)* DTCF. Yay. Ankara 1973.

(SNev.) Süheyl ü Nevbahar

☞ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3.basım) s.294-299.

(Vrk.Gış.) Dâstân-ı Varka ve Gülşâh

☞ H. Dolu, 'Dâstân-ı Varka ve Gülşâh'ın Fiil Çekimi', TDAY 1954 (2. baskı), Ankara 1988, s.221-231

XV. Yüzyıl

(DKor.D.) Dede Korkut Hikâyeleri, Dresten nüshası

☞ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı, (Metin-Sözlük)*, İstanbul 1986, Ebru Yayınları (3.basım)

(Harname) Hamâne

☞ F.K. Timurtaş, *Şeyhi'nin Harname'si*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1971.

(Hus.Şir.) Husrev ü Şirin

☞ F.K. Timurtaş, *Şeyhi ve husrev ü Şirin'i (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1980.

(İşk.) İşk-nâme

☞ S. Yüksel, *Mehmed, İşk-nâme*, DTCF.Yayınları Ankara 1965

(KŞ.) Yazıcı Sâlih (Selahaddin), Kitâbu's-Şemsiyye

☞ M. Terzi., *Yazıcı Sâlih (Selahaddin), Kitâbu's-Şemsiyye (Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994, 710 s.

(Kur.Ter.) Muhammed bin Hamza, Kur'ân Tercümesi

☞ A. Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza (XV. Yüzyılda Yapılmış) Kur'ân Tercümesi (İkinci Cilt Sözlük)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, 855s.

(KVz.) Kırk Vezir Hikâyeleri

☞ G. Gülsevin, *Kırk Vezir Hikâyeleri*, DTCF. Türk Dili Bölümü Bitirme Tezi, Ankara 1983.

(MC.) Ahmed-i Dâî, Miftâhu'l-Cenne

☞ G. Gülsevin, *Ahmed-i Dâî, Miftâhu'l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1989, C.I-II, VIII+929 s.

(MF.) Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec

☞ O. Yıldız, *Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1993, C.I-IV, VIII+929 s.

(Mif.Nur.) Mu'min bin Mukbil, Miftâhu'n-Nûr ve Hazâ'inüs-Sürûr

☞ M.İ. Şahin, *Mu'min bin Mukbil, Miftâhu'n-Nûr ve Hazâ'inüs-Sürûr (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994, C.I-II, 1473s.

(Mec.Nez.) Mecmu'atü'n-Nezâir

☞ M. Canpolat, *Mecmu'atü'n-Nezâir*, TDK.Yay. Ankara 1982

(Tıb.Neb.) Ahmed-i Dâî, Tıbb-ı Nebvî

☞ Ö. Çağran, *Ahmed-i Dâî, Tıbb-ı Nebvî (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1992, C.I-II, VIII+929 s.

DİĞER KISALTMALAR

DTCFD.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
EAT.	: Eski Anadolu Türkçesi
ETk.	: Eski Türkçe
TDAY.	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
TDED.	: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TM.	: Türkiyat Mecmuası
TTk.	: Türkiye Türkçesi
TS.	: Tarama Sözlüğü
	NOT: Tarama Sözlüğünden alınan örneklerin kısaltmaları, Tarama Sözlüğü'nün başındadır.

()	: Parantez içindeki sesin ihtiyârî olduğunu gösterir.
	: Fiille bağlanmayı gösterir.
+	: İsimle bağlanmayı gösterir.
A	: a, e
I ₂	: ı, i
I	: ı, i, u, ü
U	: u, ü

ÇEKİM EKLERİ

İSİM ÇEKİMİ

I. ÇOKLUK EKİ

+ I A r

ETk.'den beri işlek çokluk ekimiz budur. Yalnız, +IAr ekinin Köktürkçedeki kullanılışı kendinden sonraki dönemlere göre daha seyrek. Eski Uygur Türkçesi yazmalarında genellikle kelimeden ayrı yazılan bu ekin, EAT. metinlerinde de sık sık ayrı yazıldığını gösteren imlalara rastlamaktayız.

+IAr eki, aslında EAT.'de isimleri çokluk hâle getirmekten ziyâde, 'topluluk veya bir sınıfa âit olanların bütünü' anlamında kategori göstermektedir. Yani, bu ekin getirildiği isim "*birden çok olan ŞEY; iki, üç, sekiz, doksan beş vs. ŞEY; pek çok ŞEY*" değil de, "o ŞEY'in hepsi; bütün ŞEY'ler" anlamında sınıf belirtir. Şöyle ki (TTk.'de):

- teklik *Öğretmen içeri girdi.* (Bir öğretmen içeri girdi.)
çokluk *Öğretmenler içeri girdi.* (Birden çok, belki üç, belki sekiz öğretmen içeri girdi.)
sınıf *Ülkeyi bu hâle öğretmenler getirdi.* (Ülkeyi bu hâle getirenler bütün öğretmenlerimizin meydana getirdiği öğretmenler sınıfıdır.)

Türkçede +IAr eki, hem "belirli sayıda (sayı bilinmese bile) bir çokluk" kastediliyorsa hem de bütünü meydana getiren *sınıf* gösterilecekse kullanılır. Hatta, bu ikinci fonksiyonu daha yaygındır. Belirli sayıda 'şey'ler verilecek ise daha ziyâde 'sayı sıfatları (*üç öğretmen*)' veya belirsizlik gösteren sıfatlar (*birkaç öğretmen*) da kullanılabilmektedir.

+IAr eki, cümle dizilişi içinde dâimâ 'iyelik' ve 'hal' eklerinden önce kullanılmaktadır.

a. isimlerde

a.a. 'isim + çokluk' dizilişinde olanlar

a.a.a. Kök veya tabanı çokluk yapar: (örneğin çok az bulundu)

- kemerleri direk üzere durupdur / sağışda bu direkler biş yüz ondur (EMŞEr.98); kız *karındaşlar* kılsa anaya altıda bir vireler (Feraiz.64); nice gözleyem ol kaşı ki hışmı yasını kımış/atar *kırpükler* ohını pey-â-pey gözüme karşı (HDŞ.72); ol ördekler su üstinde seyr iderdi (Mrzb.27.6; dükeli *qullar* 'âkıbet anu ı hazretine varacakdur (MC.25a.1); ol âyetler budur (TN.95b.2);

a.a.b. İsimleri sınıf veya familya anlamında kategorize eder. Aslında, EAT'de çokluk şekli, eklendiği isimleri çoklaştırmaktan ziyade, belirli bir sınıf haline sokar.

- dünyeye gelen kişiler yola bile gelmek gerek/ölümüñi aıubanı dün ü gün ağlamak gerek (Yun.Em.Tenk.Met.137.1); menâre dört durur çü dört bucağda / *mü'ezzinler ezân* virürler anda (EMŞer.43); kibr 'ucb gendüzün görmek kâfirler ve *müşrikler* ve *fir'avnîler* sıfatudur (MC. 23a11); yaş olur kuru *kurular* yaş olur (KŞ38); sirkelü aşlar müfiddür bî-nizâ (KŞ.1994); *âğular* hâsiyyetin ve hükmin beyân ider (TN6b.1)

a.a.c. İsimlerin üzerine gelir ve tamlayan ekini almaksızın belirtili tamlama yapabilir:

- zîre kim anuñladur sözler tadı (ŞH.Yus.1,3); ki taırı ivlerini yâd idelüm / işidenler cânını şâd idelüm (EMŞer.182); iş başa gelmedin ve gözikmedin işüñnitelüğün aı lamış olur, *ayruqlar* işüñ sohında bildüğün ol öñ din bilür (Kelile 40 r); *gökler* kapısı açıla (MC.3b.9)

a.a.d. Tekrarlarla superlative yapabilir:

- kim sini bilmeye cânlar cânı / oldı gâvur boynına asıldı hâc (SV.XIX.6)

a.a.e. Zarf türünden kelimelere eklenerek bu gün +lArI eki ile kullandığımız zarflar yapar:

- kimdür geceler tapuñı mahrem / gündüz kim olur refik u hem-dem (Ley.XV.167)(TS); bir yıl gündüzün oruc dutup giceler 'ibâdet itmişçe *sevâb* vire (MC.56b.10)

a.a.f. Türk dilinde sayı sıfatlarından ve topluluk bildiren isimlerden sonra gelen kelimeler çokluk eki almazlar. Fakat EAT'ue az da olsa bu durumlarda da +lAr ekinin kullanıldığı görülmektedir:

- bir er başına üşe *elli 'avratlar* (T.S.)(Muham.291); saıa *bir kaç öğütler* vireyin ben / ki her birisi dürr ola ya mercân (Çrh.8); *bir kaç karavaşlar* bunlaruñ hâlini temâşâ ide-dururdu (Mrzb.60a.); ardına *bir kaç oğlanlar* düşmiş gider (MC.30b.2);

a.a.g. Bugün çokluk şekli ile kullanılmayabilecek bazı şekillerde de görülebilmektedir:

> *karlar yağmurlar yağacağı* (MC.80b.8); *dilinden odlar saçdı* (KVz.4b.11)

a.a.b. Arapça kurallara göre çokluk hale gelmiş bazı Arapça sözlere de eklenebilir:

> *yatur içinde bunca evliyâlar / haremde taşra yatur enbiyâlar* (EMŞer.62); *edviyeler vardır kim dögmegile kuvveti gider* (Mif.Nur. 1 la.11); *zâlim begler ve avratlar ola* (MC.23a.7)

a.b. 'isim + çokluk + iyelik' dizilişinde olanlar

a.b.a. kök veya tabanı çokluk yapar:

> *var durur yoldaşlarum yanumda hûş* (MF.1970); *bizüm atalarumuz* (MC.88a.7);

a.b.b. tamlayan ekini almaksızın belirtili tamlama yapabilir:

> *anlaruñ ağızları kokuşu gökçek olur* (Tıb.Neb.19b.18-19); *benüm halûfelerüm üzerine olsun* (MC.101b.9)

a.c. 'isim + çokluk + iyelik + hal' dizilişinde olanlar

> *ecel câmu şarâbın cûn içe sin / düşe sin ayru kamu döstlaruñ dan* (Çrh.53); *gözlerümi görür eyle* (MC.7a.5);

a.d. 'isim + çokluk + hal' dizilişinde olanlar

> *yüzüm sürem senüñ görklü evüñe / yürüyem ıssı kumlarda sevüne* (EMŞer.3); *serçe mu'tedildür dükeli kuşlardan* (Edv.Müf.3b.6); *dükeli şehirlerde soğaklarda yörür* (MC.85b.11);

NOT: **a.c.** ve **a.d.** dizilişlerinin hangi fonksiyonlarda kullanıldığı 'HAL EKLERİ' başlığı altında, ilgili bölümlerde işlenmeye çalışılmıştır.

a.e. 'isim + çokluk + yardımcı fiil dizilişinde olanlar

Yardımcı fiillerle yapılan 'birleşik fiiller'de, +IAr eki, isimle fiil arasına girebilir:

> *uzun şanular fıkrler itmeñüz* (MC.98b.12); *ol namâzlar kıla* (MC.15b.12); *çok çok şükler kıldı* (MC.19b.10); *kim yigitlikden haberler vire* (MF.1615)

EK : ETk.'de nisbeten işlek olmasına rağmen EAT.'de kalıplaşmış olarak bulunan çokluk ekleri de vardır⁴. Bunlar kalıplaşmış oldukları için yeni bir taban olarak düşünülmekte ve üzerlerine tekrar çokluk eki olan +IAr getirilebilmektedir.

⁴ A. von Gabain (çeviren Mehmet Akalın) *Eski Türkçenin Grameri*, TDK. Ankara 1988, s.62

Çokluk bildiren bir kategori eki olarak, bir kaç kelime de kalıplaşmış olarak devam ettiği görülür:

- meger hatunun ilk *oğlanıydı* / anuñ çün cân içinde cânıydı (Hur. 564); yâ âdem her oğlan kim senüñ *oğlanlaruñdan toğa* (MC. 95b.4); neçün oynar bu *oğlanlar* bu kızlar / nedendür bizi hadim böyle gizler (Hur. 640);

Bu ek Türk dilinde arkaik bir çokluk (daha ziyâde ikizlik) eki olarak kabul edilmektedir. Birkaç kelime de kalıplaşmış taban olarak bulunmaktadır.

- gördüm kim *beñzi* bozarmış (MC.52.13); kaçan girdüm hareme gördi *gözüm* / hezârân şükr kıldı *hağğa* özüm (EMŞer.73)

b. zamirlerde

Türk dilinde kişi zamirlerini çokluk yapan ek +z 'dir: *ben/biz*; *sen/siz*. Ancak, 3. kişi için kullanılan zamir aslında işâret sıfatı olduğundan dolayı, çokluk şekli +*LA*r ile yapılmaktadır: an+/anlar.

- iki 'âlemdе çu sensin cânumuz / *biz* sañ a kul sensin sultanumuz (KŞ.225); *siz* varasız dümügesiz oyuna (ŞH.Yus.1,7); 'ömer îmâna gelecek çıkarlar / ol küffâra cevâb virürler *anlar* (EMŞer.125)

NOT Çokluk durumunda olan kişi zamirleri (*biz, siz*) de, nezâket ve incelik bildirileceği zaman +*LA*r eki alabilmektedir.

- otağın üsti bir ulu mağâra / bu *sizlerden* aña her kim ki vara (EMŞer.122); hem dañı sizlerden anı umarduğ (KVz.30b.6)

İYELİK EKLERİ

EAT.'deki iyelik ekleri TTK.'deki şekillerinden sâdece bazı küçük fonetik değişiklikler dolayısı ile farklıdır. TTK.'deki küçük ünlü uyumu EAT.'de tam gelişmemiş olduğundan, bu dönemdeki iyelik eklerinin bir kısmı sâdece 'düz ünlü', bir kısmı ise 'yu varlak ünlü' ile kalıplaşmıştır.

	teklik	çokluk
1. kişi	+ (U) m	+ (U) mUz
2. kişi	+ (U) η	+ (U) ηUz
3. kişi	+ (s)l ₂ (n) +	+ IArI ₂ (n) +

Çevre şartlarına göre iyelik eklerinin bulunduğu şekiller şunlardır:

	V + iyelik	V K + iyelik	V K + iyelik
1. tk. kişi	ata+m (Mrzb.6.b.5)	ad+um (Tıb.Neb..71a.6)	göz+üm (KŞ.340)
2. tk. kişi	ata+η (MC.25a.11)	ad+uη (DKor.D.114-2)	göz+üη (Mrzb.6a.4)
3. tk. kişi	ata+sı (Feraiz. 105)	ad+ı (KŞ.1517)	göz+i (Mec.Nez.4-40)
1. çk. kişi	ata+muz (KŞ.3958)	ad+umuz (MC.49b. 11)	göz+üñüz (Tıb.Neb.40a. 19)
2 çk. kişi	ata+ηuz (Tıb.Neb.59b. 15)	*ad+uñuz <i>başuñuz</i> (MC.59.a.8)	göz+üñüz (MC.7b. 2)
3. çk. kişi	ata+sı (KŞ.351)	ad+ları (MC.50a.5)	göz+leri (KŞ.60)

İyelik ekleri, isimlere eklenip kişilere âitliği bildirirler:

kapu+m+a (MC.57a.8) ' benim kapıma, bana âit olan kapıya';

kul+uη+a (EMŞer.180) 'senin kuluna, sana âit olan kula';

ata+sı (KŞ.351) 'onun atası, ona âit olan ata'

Ancak, adı "3. teklik kişi iyelik" eki olarak kullanılagelen **+(s)I(n)+**, tamlayanı kişi değil nesne olan tamlama gruplarında *kişi bildirmez*: **pencerelerün birisi** (KVz.8b.5). Fakat, bu eke "3. kişi iyelik eki" demek yaygınlaşmıştır.

İyelik eklerinin üzerine hal ekleri geldiğinde de durum TTK.'den farklı değildir. Tıpkı TTK.'de olduğu gibi, EAT.'de de 3. teklik kişi iyelik eki üzerine hal eki getirildiğinde ortaya bir 'n' meselesi çıkmaktadır.

	kapu + iy. + hal	kul + iy. + hal
1. teklik kişi	ķapu+m+a (MC.57a.8)	ķul+um+a (DKor.D.252-1)
2. teklik kişi	ķapu+η+da (Mec.Nez. 11-5)	ķul+uη+a (EMşer. 180b)
3 teklik kişi	ķapu+sın+a (EMşer. 101a)	ķul+ın+a (Mrzb. 41b.2)

Bilindiği gibi, Türkçede 3. kişi iyelik eki, eklenme sırasında, 1. ve 2. kişiye nazaran farklı bir durum göstermektedir. Örnek olarak, Türkçede ünsüz ile biten kelimelere +A olarak gelen yönelme halini, ünlü ile biten kelimelere bağlayan ünsüz, 'y' dir:

ev+e sevgi+ye
okul+a kapı+ya

Görüldüğü gibi, yönelme eki +(y)A, bağlayıcı denen ünsüz 'y'dir. Soru, aynı ek, iyelik eklerine eklendiğinde ortaya çıkmaktadır.

1. kişi teklik	<i>ev+im.....</i>	<i>ev+im+e</i>	
	<i>kapı+m.....</i>	<i>kapı+m+a</i>	
2. kişi teklik	<i>ev+in.....</i>	<i>ev+in+e</i>	
	<i>kapı+n.....</i>	<i>kapı+n+a</i>	
3. kişi teklik	<i>ev+i</i>	<i>evine</i>	(<i>ev+i+y+e değil</i>)
	<i>kapı+sı.....</i>	<i>kapı+sına</i>	(<i>kapı+sı+y+a değil</i>)

Kendisinden sonra ek gelmeyince ünlü ile biten 3. Teklik kişi iyelik eki +(s)I 'nın, hal ekini alırken normalde 'y' ile bağlanması beklenirken n 'nin görülmesi, buradaki sesin (yani n'nin) koruyucu veya bağlayıcı bir ünsüz olmadığını gösterir. Yalnızca ünlü ile değil, ünsüz ile başlayan hal ekleriyle dahi n'nin kullanılması da, konu bakımından dikkate değer:

ev+i+den değil, *ev+inden*
kapı+sı+dan değil, *kapı+sından*

Gramer öğretiminde de güçlük çıkaran bu konu (*ev+i+n+den*, *ev+i+nden* vb.) üzerinde bazı bilim adamlarının açıklayıcı yazıları yayımlanmıştır⁵. Yapılan

⁵ Aslında zamirlerle de doğrudan ilgili olan bu mesele üzerinde daha XVI. yüzyılda Bergamalı Kadri dunnuştur (Bergamalı Kadri -yayınlayan Besim Atalay-, *Müeyyiretü'l' Ulüm, Tıpkıbasımı, Çeviriyazılı metin ve Dizin*, TDK. İstanbul 1946, s.47. Daha sonra, özellikle Türkiye'deki araştırmacıların yararlanabileceği şu araştırmalar yayınlanmıştır: Özellikle ETK. ile ilgili olarak Şinasi tekin (*Eski Türkçe*, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE. Ankara 1976, s. 163.), Türkiye Türkçesi ve Altay dilleri açısından Osman Nedim Tuna *Türk Dilbilgisi (Fonetik, Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi. Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları: 3. Malatya 1986. S. 21-23.), yine Altay dilleri ile karşılaştırmalı olarak Talat Tekin ("Üçüncü kişi iyelik eki üzerine", *Genel Dilbilim Dergisi*, C.2,

bütün çalışmalar, sonuçta, bu ekin $+(s)I(n)+$ olduğunu, ünlü ile biten kelimelerde, başta 's' nin, isim çekimi eklerini alınca da ekin orijinalinde bulunan sondaki n' nin ortaya çıktığını göstermektedir. Yani, ekin sonundaki 'n', ancak, arkasına bir çekim eki gelmesi durumunda ortaya çıkar. Hem Altay dilleri ve Eski Türkçe ile, hem de mantıken doğruluğu aşikâr olan bu kullanışın, arkasına herhangi bir ek gelmeden de ortaya çıkması, şüphesiz, ekin tarihî seyrini göstermesi ve doğrudan delil teşkil etmesi bakımından önemlidir. İşte bu türlü kullanışlar, EAT. metinlerinde geçmektedir.

Bu güne kadar dikkat edilmemiş olan bu kullanışın tespit edebildiğimiz örnekleri, şunlardır (Aşağıdaki kullanışlarda, iyelik eki üzerinde belirtme hali anlamı yoktur):

➤ ve musâyı *ķarındaşuñ* *ķıldı* ve 'isâyı resülün *mustıcı+sın* *ķıldı* (Behc. 2:42-B,4)

NOT: *ķıl-* fiilinin, "(*senüñ*) *ķarındaşuñ* *ķıl-*" ibaresinde 2.teklik kişi iyelik eki ile kullanıldığı açıktır. İkinci örnekte, "*resul+ün mustıcı+sın* *ķıl-*" ibaresi de, gramatikal olarak ilk ibarenin paralelidir. Yalnız, buradaki iyelik eki, şekilden de anlaşılacağı gibi, *+sın* (3. kişi teklik)'dır.

➤ 'aliyi resülün *pehlivan+ın* *ķıldı* (Behc. 2:42-B 10); ana *ķıbleden* dört öründüledi 'arşı du'ân *yer+ın* *ķıldı*. *kürsiyi* *rahmetüñ yer+ın* *ķıldı*. *beylel-ma'mûn* *a'mâlün yer+ın* *ķıldı*. *ka'beyi* *ķıbleñ* *ķıldı* (Behc. 2.42-B,6,7,8); *pes tañrı* *ķıllarına* "inayet *nażar+ın* *ķıldı* (Kıs.Enb.86065); eger yavuz şancılar bu *ķaşdı* eylediyse ve *tañrınuñ taķdîri añıa muvâfık düşdiyse* yavlaķ düşvârdır *ķim tañrınuñ* *ķazâsı şol şerze arsanı* *sepete* *ķıoyar* ve *gürze yılanı şanduk* *esir+ın* *ķılur* (Kel. Dim. 64.2); *bañıa sensüz cihân mülkin gerekmez* (Yuz.Şems. 46,2); **Ramażân ayı oruc+ın dükeli** **ķavma farż oldu evet dutmadılar** (Mif.Cen. 71b6); ve *dañı receb ayınuñ evvelki on gün+ın* ve *şabân ayınuñ evvelki on gün+ın* *ķi dükeli* *ķırķ gün olur*, *oruc dutsa* (Mif. Cen. 65 5-6)

NOT: EAT.'de, belirtme hali ekinin 3. kişi iyelik eki üzerinde kullanışını üzerinde de düzeltilmesi gereken noktalar vardır. Bu dönem için, belirtme hali eki, isimlerde ve 1., 2. kişi iyelik ekleri üzerinde $+(y)I$, 3. kişi üzerinde $+n$ olarak gösterilmektedir. *ev+i*, *ev+üm+i*, *ev+üñ+i* *ev+i+n* gibi. Oysa son kullanışın gösterilişi yanlıştır. Şöyle ki:

Sayı:7-8, Ankara Dilbilim Çevresi Yayını., s.10-17) ile Han-Woo Choi "Ana Altayca İyelik Zamiri", Türk Dilleri Araştırmaları 1991, Ankara 1991, s.191-196) ve EAT.'deki özel kullanımı ile ilgili olarak Gürer Gülsevin "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanışını", Türk Dili Sayı 466, TDK. Ankara 1990, s.276,279)

1. kişi	<i>ad+um+ı okı-</i>	= (~ <i>eteg+üm+ ø dut-</i>)
2. kişi	<i>'aql+uη+ı der-</i>	= (~ <i>eteg+üη+ ø dut-</i>)
3. kişi	<i>yol+ın+ ı aç-</i>	= (~ <i>eteg+ın+ ø dut-</i>)

Yukarıdaki örneklerde de görülebileceğı gibi, 1. kişi +*um*, 2. kişi +*uη* eki gibi, 3. kişide de +*ın* eki vardır; ve tıpkı +*um*, +*uη* eklerinden sonra nasıl kullanılmamış bir belirtme hali fonksiyonu bulunuyorsa, 3. kişi +*ın* eki üzerinde de kullanılmamış bir belirtme hali vardır. İşte söz konusu bu ek, "+ Ø belirtme hali" ekidir.⁶

İyelik Eki Yığılması

Türk dilinde, bazan 3. kişi iyelik eki almış kelimelerde bu ekin fonksiyonu kaybolur ve kelime kalıplaşarak taban haline gelir. Bu durumlarda, kelimenin üstüne tekrar bir 3. teklik kişi iyelik eki geldiğı görülür. EAT.'deki bu tür kullanılışlar şunlardır:

- *bir+i+si* (DKor.D.7,6); *dükel+i+si* (EMşer.269); *kim+i+si* (Mec. Nec.327,4); *mecmû'+ı+ısı* (MC.26b.3); *yurd+ı+ısı* (MC.48a.4)

⁶ Osman Nedim Tuna, "+ Ø eki", şöyle tanımlar: "*Gramerde bir ekin, kendi yokluğı ile alternans halinde olması durumunda, eksiz kullanılış ø ek olarak adlandırılır.*

İSİM HAL EKLERİ

Hal ekleri, sık sık kullanılan ve cümlelerin anlamına tesir eden isim çekimi ekleridir. Eğer bir cümlede geçen hal eklerinden biri gerçek fonksiyonu ile anlaşılamazsa, o cümleye verilen anlam da yanlış olur. EAT. gibi, özellikle, yalnızca bıraktığı eserlerle takip edebildiğimiz tarihi bir lehçenin hal eklerinin (bütün fonksiyon ve kullanılışları ile) tespiti, bu bakımdan önemlidir. Çünkü bir hal eki, belli bir devirde, belli morfolojik şartlarda özel birtakım kullanışlar gösterebilmektedir. Örnek olarak:

> şulţân-ı mısır bu *geleciye inkâr eyledi* (KVz.7b.17)

Burada, +(y)A eki, +(y)I₂ fonksiyonunda kullanılmıştır. EAT. devresinde *inkâr eyle-* fiili kurallı olarak +(y)A (yönelme hali) eki ile kullanılmaktadır. Bütün örnekler sınıflandırılınca bu kullanılış ortaya çıkmaktadır.

> naẓar ẓıl 'âleme ħâlûnî aṇla / *yaraĝa meşĝûl* ol sen é müsûlmân (Çrh.14)

Yine EAT.'de *meşĝûl ol-* (veya *dümük-*) fiili, kurallı olarak +(y)A eki ister. Bugün ise +(I₂)A ile kullanırız.

şeyh tırdı öyle ıssısında şâhuṭ sarây *ķapusında vardı* (KVz.8a.8)

Burada doğru anlam ancak EAT.'de *var-* fiilinin kullanıldığı hal eklerinin tespitinden sonra verilebilir. Bütün örnekler toplanıp tasnif edilince, isimlerden sonra zaman zaman, zamirlerden sonra genellikle +dA ekinin kullanıldığı görülür. Yukarıdaki cümlede '*sarây ķapusında var-*' ibâresi '*saray kapısına varmak*' anlamındadır. Yani, *var-* fiili +(y)A yerine, sık sık +dA ile de kullanılabilir.

Bu konu üzerine 1987 yılında yaptığımız 'Yüksek Lisans' tezimizde⁷ 'tamlama hali (genetive)'nin isim hal ekleri arasında verilmemesi gerektiği sonucuna varmıştık. Bütün hal ekleri isimle fiil arasında ilgi kurarken, tamlama halinin isimle isim arasında ilgi kurması, +(n)uṭ (tamlama hali) ekinin gramerlerimizdeki yerini tekrar gözden geçirmemizi gerektirmektedir.

⁷ Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde İsim Hal Eklerinin Fonksiyonları ve Kullanılışları*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, VII+193 s. Malatya 1987

YALIN HAL nominative

I. Ş E K İ L L E R İ

A. ASIL YALIN HALİ ŞEKİLLERİ

+ Ø (e k s i z)

Yalın hal eksizdir. Kök ve tabanların yanı sıra, iyelikli şekillere de gelebilir. İyelikli kelimelerin yalın hali, genellikle yalın halin dışındaki haller görevinde kullanılır.

a. isimlerde;

a.a. kök ve tabanlarda

- ve eger eyü *ad* isterseñ tevñîd birle bulasın (Behc.1:164,22); *yavuz* şanmaya kırdaş kırdasına / hâkıkatdur bu sözüñ, bañ a inan (Çrh.3); işâret eyler aya, ay yanılır (EMŞer.131); tanuqluğa varursın hâk evine / bir iş işle kim cânuñ da sevine (EMŞer.167); ne ki var, ölür, ol bir cân kalur / ol cihânda kul ile şultân kalur (SV.Reb.115); pes evine bir biliş *konuq* geldi (Mrzb.22b-6); aña birez *mâl* virüñ bir ayruq yire varsun (Mrzb.12a-3); ol *deñiz* suyu (MC.31b.13); beni saña yavuz ahladup dirler kim, senüñ döstüñ bizüz, düşmânüñ oldur (KVz.28a-14); şâh cûñ 'ayb degül bu gez dañ şorayın diyüp *yakın* vardı (KVz.9b-15)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- niçe *kapular* urasen, niçe *tuzaklar* kurasen (ŞH.2:II,2); ki tahrı evlerini yâd idelüm / işidenler cânuñı şâd idelüm (EMŞer.182); kim sini bir bilmeye cânlar cânı / oldı gâvur, boynına asıldı hâc (SV.XIX. 6); vaqt olur ki yoldan azmışlar maqşûdına irür (Mrzb.63b-6); dilinden odlar saçdı (KVz.4b-11)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- kapu ön ine *agzum* urdum (Kıs.Enb.28-10,64); senüñ nûruñ gören gözler, ne ay gözler ne yıldızlar (ŞH.1:II,2); pazişâhlık lezzeti *atası* karındaşunuñ üç yüz altmış tamarın tutmuşdı (Mrzb.12b-2); gelüñ hâlîlu'laha varalum, türbesine yüz sürelüm cânumuz kurbân virelüm, şeyli'l-lah ya muhammed (EMŞer.235)

NOT: İyelik eki almış kelimelerin yalın hali, genellikle başka bir isim çekimi ekinin yerini tutmaktadır.

b. zamirlerde kullanılışı

- *hâkûn tevfiķiyile düzmişem ben / resûle vir şalavat diñ legil sen* (EMŞer.51); *ben anı kanda bulam* (Mrzb.14a-5); *ķazan bigün dñnlüķi altun ban ivlerini biz yıķmışuz, şavla şavla şâhbâz atlarını biz binmüşüz, ķatar ķatar kızıl devesini biz yetmişüz* (DKor.D.40,5-6); *siz varasız dümügesiz oyına* (ŞH.Yus.1,7); *ömer îmâna geliceķ çıkārlar / ol küffāra cevâb virürler anlar* (EMŞer.125)

B. YALIN HAL FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. +(y) I₂ (bkz. BELİRTME HALİ, II, B, 1)

- *za'if ķullar günâhı işler olur / ķavî allah anı baķışlar olur* (EMŞer.7); *döst oldur kim seni anuñ gibi sözi söylemeķe ķomaya* (Mrzb.15b-8)

2. +dA (bkz. BULUNMA HALİ, II, B, 1)

Zaman bildiren bazı kelimeler, EAT. devresinde genellikle +dA ekini alarak fiilin zarfı durumunda kullanılırlar. Ancak, Türkiye Türkçesinde artık bu +dA'lı kullanılışlar, yalın hal şeklinde geçmektedir:

EAT.'de *dem+de*: TTK.'de *dem+Ø* gibi.

Bu yüzden, EAT.'deki bu tarzdan +dA'lı şekilleri, TTK. ile kıyaslayıp yalın hal içinde de gösterildi.

- *biñ bunun gibi eder bir demde ol / degme bir yoksula mâlı virür bol* (SV.Reb.90); *medîne yolını tutup giderler / hâķa ol demde çok şükür iderler* (EMŞer.17)

3. +dAn (bkz. AYRILMA HALİ, II, B, 1)

Bu kullanılış, özellikle ayrılma hali üzerine sonra edatının geldiği durumlarda görülür. EAT. devresinde, sonra edatu dâimâ +dAn hali ile kullanılmakta idi. Bugün ise, normal isimlerden (*Ahmet'ten sonra*), zamirlerden (*senden sonra*), fiilden türemiş şekillerden (*yapıldıktan sonra*) sonra ayrılma hali şekli kullanılmakta; zaman bildiren kelimelerden sonra yalın hal (*gün sonra*) tercih edilmektedir. EAT.'de ise, zaman bildiren kelimelerden sonra da ayrılma durum eki şekil olarak kullanılıyordu. TTK. ile karşılaştırınca, EAT. devresinde kullanılan *gün+den sonra*, *zamân+dan sonra* gibi şekilleri yalın hal için kullanılmış sayıyoruz.

- oğul toğdı, bir kaç *günden* sonra ayağı ağrıdı (Mrzb.21a-2); birez vaktiden sonra (Mrzb. 8b-7); bir zamândan sonra pâdişâh vardı, bir pâdişâhun dağı kızına 'ağd-i nikâh eyledi (KVz.3a-11); bir kaç *günden* sonra şâhun zahmeti gâyet ziyâde oldu (KVz.18b-17)

EK: Şu durumda da, ayrılma halini yalın halin yanında alternans olarak görüyoruz:

- birez *vaktiden* sonra gördi, şehirdin yañadın er ü 'avrat, atlu yaya sancağ naķķâreleriyle geldiler (Mrzb.8b-7)

Bu örneğin yanı sıra, çoğunlukla şu şekil görülür:

- ya muhammed başuñ *qaldur gökden* yaña (Behc.2:49-A,3); çu *kapudan* yaña bir yirde gey bil / terâzû vardır anda gey nazar kıl (EMŞer.222); bir niçesi çarha yapışur güneşdin yaña çekerler (Kıs.Enb.92-3,65); pes geyügi alup *bâzârdın* yaña revân oldu (Mrzb.11a.5)

4. +(I)n (bkz. VASITA HALİ, II, B, 1)

- sini ger bir nefes güldürdi dünyâ / son ucu biñ gezin kıldurdu efgân (Çrh.45); yüzleri âdem oğlanı yüzi *gibin* (Kıs.Enb.26,6;65);

5. +ÇA (bkz. EŞİTLİK, II, B, 1)

- yimiş kırd kuş anı keler niçelerin bağrın deler / şol ufacığ nâ-resteler gül *gibice* salmış yatur (Yun.Em.51,3)

NOT: Aslında, *gibin* ve *gibice* gibi şekiller çok seyrek. Normal olarak beklenen durum 'gibi'dir.

II. KULLANILIŞLARI

A. FONKSİYONLARI

1. Fiilin fâili durumundadır:

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- işâret eyler aya ay yanlur (EMŞer.131); bir gün tavâr ırak gitdi (Mrzb.3a-9)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- senüñ nuruñ gören *gözler* ne ay gözler ne yıldızlar (ŞH.1:II,2)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

Ancak, 'tamlama' halinde bulunan isim grubundaki 'tamlanan' kelime iyelik eki almış ve yalın hal şeklinde kalmış ise fâil durumunda görebiliyoruz. Bunun dışındaki şartlarda yalın haldeki bir kelimeyi 'iyelikli' şekliyle fâil olarak bulamamaktayız.

- sekiz kıatdur o *kubbeniñ bucağı* / anuñ karşınsındadır tûr dağı (EMŞer.200); *dünyânuñ dirliği* geçer kalmaz / teñriden kim dirise, ol ölmez (SV:İbt.6); pes ol *pencerelerüñ birisi* şehre açılırdı (KVz.8b-5)

b. zamirlerde

- *haķuñ* tevfiķiyle düzmişem ben / resûle vir şalavat, dirñlegil sen (EMŞer.51)

2. Yalın hal şeklindeki kelime, cümlede nesne görevini üstlenebilir;

a. belirsiz nesneler olabilir,

- bir geyik avcısı bir gün ağ kırdı kim geyik duta (Mrzb.10b-5); tarñı buyruķlarından bir buyruķ yerine getürse (MC.75b.2)

b. belirli nesneler olabilir,

- *hazret-i resûl* 'a.m meşârıķda *bu hadiş* buyurmuşdur (KVz.66b-12); yeñi içinde kavuğıla kan tutardı. fi'l-hâl *ol kan* bağırsakdan oğlanuñ boğazı üzerine akıtdı (KVZ.19a-14)

NOT: Yukarıdaki iki örnekte, 'bu' ve 'ol' işaret sıfatları 'nesnenin belirli olmasını sağlanmıştır.

- *her bir kişi* hâllü hâlince bir işde kıodı (Mrzb.9a-1)

NOT: 'bir' kelimesi de önüne geldiği nesneleri belirli hale sokar.

NOT: Tasnifte de görüldüğü gibi, 'belirli nesneler' başlığı altında 'iyelikli şekiller' verilmemiştir. Çünkü, iyelik eki almış bu tür kelimeler yalın halde değil de, 'sıfır ~ Ø belirtme hali' tarzında düşünülmüştür. Bu konu için bkz.BELİRTME HALİ, I, A, 3

3.Tamlama grubu kurulurken, tamlayan durumunda bulunur;

a. isimlerde

a.a. kök veya taban durumundaki yalın halli kelimenin 'tamlayan' olması

- *kuyu* içinde kıaldı (Behc.1:11,229); ol deñiz şuyı (MC.31b.13)

a.b. çokluk eki almış yalın haldeki kelimelerin 'tamlayan' olması

- pes bu haber *vezîrler* kıulağına degdi (KVz.5b-4)

a.c. iyelik eki alnış yalın haldeki kelimelerin 'tamlayan' olması

- bu gün ki bu 'ömrüm ıldızı kararadı, dirligüm güneşi fenâ şayrulığına degdi (Mrzb.7.4-13); *zülfi* üstinde gören bir küşe-i ebrûsını (HD.1:II.4)

NOT: 'Tamlama' yapılması bakımından, bkz. YALIN HAL, II, B, 1

b. zamirlerle 'tamlayan' olarak görülmesi

- dünyâya inanursatı rızķa benümdür dırsın / niçin yalan söylersin, hıç *sen* didüğüñ olmaz (Yun.Em.60,2)

4. Yalın halde sıfat tamlaması kurulabilir;

- haremüh içi düpdüz kıyılarıdır / çu yağmurda tolar eyü şulardır (EMŞer.228); mâlı *altı* ülü kılalalar, degme bir oğula iki ülü ve degme bir kıza *bir* ülü bireler (Feraiz,32)

5. Zaman zarfı görevinde kullanılır;

- mü'ezzinler o kubbe üzre dururlar / *gice gündüz* çalaba yalvarurlar (EMŞer.111)

6. İleme bildirir;

- kıra kaçılar, kıra gözler cânım aldı, cânım aldı / *müslmânlar* nedür bu, kim baña geldi baña geldi (SV.XII.1)

7. 'Kökteş fiiller' (cognate verbs) yapar;

- tanıklığa varırsın *haķ* evine / bir iş işle ki cânuñ da sevine (EMŞer. 167); bir kişi danişığıla iş işlemekden bedbaht olmadı (MC.99b.1)

8. Tekrarlarla superlative yapar;

- kim sini bir bilmeye *cânlar cânı* / oldu gâvur, boynuna aşıldı *hâc* (SV.XIX.6)

NOT: Aslında, iki kelimenin tekrarıyla superlative yapılırken tamlama grubu kullanılır. Yalın halin tekrarlarla superlative yapması ise, yalnızca ilk kelimenin çokluk eki almasıyla mümkün olmaktadır. Şekil olarak yalın hal olan bu kullanılışlarda, anlam olarak tamlama hali saklıdır.

B. YALIN HALİN, DİĞER İSİM HALİ EKLERİNİN FONKSİYONUNDA KULLANILIŞI

1. Tamlama hali yerine kullanılışı (TAMLAMA HALİ, I, B, 1)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- > *kuyu* içinde *ğaldı* (Behc.1:11,21); ki 'arş gölgesi ola saña şayvân (EMŞer.20); *mâl* yarusın kızına vireler (Feraiz,27); *kapu* önüne ağzum urdum (Kıs.Enb.28-10,64); bir gün *hoca* bir mühim maşlahâtı düşdi, aña gitdi (KVz.16b-4); 'âkil kişi savaşa el sunmaya, *zîrâ, bir hîle* bitürdüğin yüz er bitüremez (KVz.29b-1)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- > ki Tañrı ivlerini yâd idelüm / *işidenler* cânını şâd idelüm (EMŞer. 182); kim sini bir bilmeye *cânlarcânı* / oldu gâvur boynına aşıldı hâc (SV.XIX.6); *zîre* kim anuñladur *sözler* tadı (ŞH.Yus.1,3); iş başa gelmedin ve gözükmedin işüñ niteliğin atlamış olur, *ayruklar* işüñ sonında bildüñ ol öñdin bilür (Kelile,40 r); pes bu haber *vezîrler* kulağına degdi (KVz.5b.4); 'âyişe ile fâtmânunıñ nigahı su / şâhbâz *atlar* gelüp içdüğü su / kızıl *develer* gelüp kiçdüğü su / ağ *qoyunlar* gelüp çevresinde yatduğı su / ordumunıñ haberin bilür misin digil maña (DKor.D.45,7)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- > bu gün kim bu '*ömrüm* ılduzu qarardı, *dirlügüm* güneşi fenâ sayrılığına degdi (Mrzb.7a.13); *cânunı* içinde iste sen anı / kim bula sen işit bunı binden (SV.İbt.67); çün bunca kişi seni beglige qabûl kıldılar, sen dañı *gönlün* gözün aç (Mrzb.8b-14); *zülfi* üstinde gören bir küşe-i ebrûsını (HD.1:II,4); bir mişede atası döstlerinden bir kurd bilişi varıdı (Mrzb.2a-7); ol sâatde heman oğlan *eli* arkasıyla hatununıñ ağzına eyle çaldı kim, ağzından burnundan qan revân oldu (KVz.4b-9)

b. zamirlerde kullanılışı

- > eger ben qurtardüğümü bilürse, balta evüm virân eyleye (Mrzb.10b-13); ve kırq güne dek *ben* didüğüm gibi besleñ (KVz.18b-3); bu dünyâya inanursan rızqa benümdür dirsın / niçün yalan söylersin hiç sen didüğün olmaz (Yun.Em.60,2); *zîrâ* bu sen didüğün sözler hikmet sayrusına şifâdur (Mrzb.7a-2)

NOT: Özellikle sıfat-fiil şekilleriyle zamirler arasında 'tamlama' kurulurken 'tamlama grubu' yalın halde kullanılmaktadır.

2. Belirtme yerine kullanılışı (bkz. BELİRTME HALİ, I, B, 1)

Görünüşte eksiz olup belirtme hali görevini taşıyan iki tip kullanım vardır. Bunlardan birincisi, yalın hal şeklinde olup belirtme hali anlamını verir. İkincisi ise, aslında +ø belirtme hali eki olan kullanışlardır, bunu da BELİRTME, I, A, 3'te vereceğiz.

İlk bakışta pek ayrılığı görülmeyen bu iki kullanışı birbirinden ayırırken, şu ölçüleri göz önüne aldık:

1. Belirtme hali eki geçişli fiillere gelir ve 'belirli nesne' yapar (*kitâb+ı okı-*). Geçişli fiillere yalın şekil de gelir, ancak bunlar 'belirsiz nesneler meydana getirir (*kitâb okı-*). O halde, 'belirsiz nesneler', yalın şekillerdir.

2. +(y)I₂ belirtme hali eki olmaksızın 'belirli nesne' durumunda bulunan örneklerin büyük bir bölümü 'iyelik eki' almış kelimelerdir (*eteg+üm+ ø dut*; *eteg+in+ ø dut-*) İYELİKEKİ bölümünde de açıklandığı gibi, üçüncü kişi iyelik ekinin "*eteg+in+ ø dut-*" tarzında olması da, burada bir + ø ekin söz konusu olduğuna delâlet eder. Oysa, yalın şeklin tamlama yerine kullanılmasında üçüncü kişi iyelik ekinden sonra 'n' ortaya çıkmamaktadır (*ata+sı dostlarından*). İşte, tamlama için görülen bu kullanışta söz konusu olan ek yalın hal, "*eteg+in+ ø dut-*" tarzındaki kullanışlardaki ek ise bir + ø belirtme halidir.

3. Bir de doğrudan doğruya kök ve tabanların (yani iyeliksiz şekillerin) yalın hal olarak 'belirli nesne' olduğu görülür. Bu tür örnekleri 'belirli' kılan unsur, kendilerinden önce gelen 'işaret sıfatları' veya 'bir' kelimesidir (bkz.YALIN HAL,II,A,2-b). Bu tür örnekler, yalın halin belirtme hali yerine kullanışlarıdır.

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ tanrı buyruklarından bir *buyruk* yirine getürse (MC. 75b.2); eydeler ilet bu 'ameli dahı issinüñyüzine ur kim *bu 'amel* dünyâda 'izzetiçün ve riyâyıla işlemişdür (MC 27a. 1); *hâzret-i resûl* 'a.m. meşâriğda *bu hadîş* buyurmuşdur (KVz. 6b-12); gördiler ki henüz diridür, oturur ve *ol terkib* burnı *katunda* *komuş* *kokular* (KVz.18aa-16); pâdişâh eyitdi, *ol hikâyet* eyit işidelüm (KVz.28b-5); çûn şâhabeler *bu hadîş* işitdiler (KVz.6b-4); imdi ha sizi göreyüm er gibi oluñ orta yerden *şol kişi* bañta getürüñ virüñ (KVz.30b-7); ya'ni her kim *bir mü'mîn* *hâfâ* ile öldürse, bir *kul azâd* eylesün (KVz.22b-9)

3. Yönelme hali yerine kullanılışı (bkz. YÖNELME HALİ, I, B, 1)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ *ten*riden sen *tolu*, *ıraq* bakma / *sinden* ayru degül *kapu* *kaçma* (SV. İbt.65); *irdüm* *allah* diyübün *çaldım* anı / *iki* böldüm ortasından *arslanı* (Gzvt.15); eger *tağ* yükledürsen *aña* yarar / ve ger *tağa* depersen *iki* yarar (Işk.53);kurtılmadı, *çevre* bakdı, bir *sıçan* gördi (Mrzb.10b-6); şeytânlık *odi* içinde yandı, *ğazab* yalıñları *çevre* saçıldı (Mrzb.19a-9); ammâ *pâzişâh*

ögütiden üşenmek eyü olmaz (Mrzb. 23a.8); bir kaç zamândan sonra *pâdişâh* hastalık 'ânz oldu (KVz.18a.7)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- ikinci, pâdişâh râzın kimseye dimeyeler, hem pâdişâh hizmetinde *olanlar* dahu bir kaç işden şaşınmak gerek (Mrzb.27a.4)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- eyitdi kim, ey şâhzâde, bu dem senün *îâlî'ün* bağıdum, gördüm, gâyet nuhûste görindi (KVz.3b.1)

4. Bulunma hali yerine kullanılışı (bkz. BULUNMA HALİ, I, B, 1)

- neçe veled halk için, bir kaç 'âşî için / yıl on iki ay ağlayup yalvara sen tenriyi (SV.VI.10); kāmuya rızkın virür yıl on iki ay (Aş.Paş. Grb.96b.3)

NOT: Yalın halin bulunma hali olarak kullanılışı için yukarıda verilen örneklerde, hal ile fiil arasında ilgi olmayıp, hal ile (yani hal ekini alan isim ile) isim arasında bir ilgi vardır.

- hele sen dünyede imdi yürürsin / ölüp gidenleri her *dem* görürsin (EMŞer.47); bunun gibi şerîf yirde turayın / gice gündüz Çalaba yalvarayın (EMŞer.195)

NOT: Yukarıdaki örnekler, yalın hal~bulunma hali alternansının örnekleridir. Bugün için yalın halde fiilin zarfı görevini üstlenen bu tür örnekler, EAT. devresinde hem yalın hal, hem bulunma hali ile karşımıza çıkabilmektedir. Şöyle ki;

- medîne yolını dutup giderler / hağa ol *demde* çok şükür iderler (EMŞer.17)

5. Ayrılma hali yerine kullanılışı (bkz. AYRILMA HALİ, I, B, 1)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- 'azîz-i men ölüm *cân* ayrılmak degül, ölüm rahmetden durur (Behc.2:50-B,12); yarınkı işi *bu gün* işler (Mrzb.8a.11); iki *kerâmet* biri oldur ki (MC.72a.11)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- eger sen şâhun bir ziyânun bilüp şâhî âgâh eylemezsen vallâhî hâyin ve *hakkı yitürmişler* olursun (KVz.20a-8)

6. Vasıta hali olarak kullanılışı (bkz. VASITA HALİ, I, B, 1);

- ulu, giçi sini sever, sini ister, sözün söyler / güneş gibi yüzün toğar, kamu 'âlem *nurun* ı oldu (SV.XII.5)

NOT: Bugün + (I₂)LA ile kullandığımız dol- (< *tol-*) fiili, yukardaki örnekte ikinci kişi iyelik eki üzerinde 'yalın' halde kullanılmıştır. Günümüz Türkçesi ile karşılaştırmca 'vasıta hali' ile kullanılan bu şekil, EAT. devresinde genellikle 'ayrılma hali' (+dAıı *tol*~*dol-*) ile görülür.

NOT: Aşağıdaki örnekler de, 'yalın hal' ile 'vasıta hali' şekillerin alternans olarak kullanılmalarına âittir:

- sini ger bir nefes güldürdi dünyâ / son ucu biñ *gezin* kıldurdu efgân (Çrh.45); yüzleri âdem oğlanı yüzi *gibin* (Kıs.Enb.26,6;65)

7. Eşitlik ile alternans olarak kullanılışı (bkz. EŞİTLİK, I, B, 1)

- yimiş kırd kuş anı keler niçeleriñ bağrın deler / şol ufacığ nâ-resteler gül *gibice* şalnuş yatur (Yun.Em.51,3)

NOT: Yukarıdaki şekil çok seyrek görülür. Bu kullanım için dâimâ yalın hal vardır.

- haremün vaşfını dañı diyelüm / tûñler *gibi* şekkerler yiyelüm (EMŞer.38)

TAMLAMA HALİ genetive

I. Ş E K İ L L E R İ

A. ASIL TAMLAMA HALİ ŞEKİLLERİ

1. +(n)Uñ

Ekin ünlüsü dâimâ dar-yuvarlaktır, 'dudak uyumu'na uymaz. Ünsüzle biten kelimelerden sonra +Uñ şeklinde olması ve ancak ünlü ile biten kelimelerden sonra +nUñ halinde görülmesi, EAT. ile Göktürk Yazıtları arasındaki köprüyü göstermektedir. S.S.Mayzel'in, Türkçede tamlama yapılması ile ilgili olarak çok değerli bir araştırması yayınlanmıştır⁸.

a. isimlere gelmesi

a.a. kök ve tabanlarda

⁸ S.S. Mayzel *İzafet v Turetskom Yazıke*, Sovyet Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yayınları, 1957; tanıtması için bkz. A. İnan, "Tanıtma", TDAY Belleten 1958, s.279-313

- *ma'rifetü*η orunu köñül durur (Behc.1:7,19); *dünyânü*η dirligi geçer qalmaz / teñriden kim dirise, ol ölmez (SV.İbt.6); ferişte *tağun* kuvvetin ve qatılığın denledi (Kıs.Enb.42-3,63); *yaradılmağun* evveli anlardur (Mrzb.24b.12)

a.c. çokluk eki almış kelimelerde

- *cânlarun* cânı şıdık u îmândur / kişi bu nûr ile müslümândur (SV.İbt.43); pes ol pencerelerün birisi şehre açılurdu (KVz.8b.5)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- mûsâ elinden nete oldu 'aşâ / *düşmeninü*η gürligine ejderhâ (SV.Reb. 33); harem içre bu mescid ikidür bil / *ikisinü*η arasında geçer il (EMŞer.248); bu makâmda geçdiler birin birin / her birinüη bir kişi dutdı yirin (Aş.Paş.Vsf.34); *biñ de birinü*η adı bellü degüldür (Kvz. 2a.2); oğlanı *iki mûsinu*η arasında urup çaqdı (DKor.D.22,13)

NOT: Bu araştırma için fiş topladığımız süre boyunca, taradığımız metinler içinde 'tamlama ekinin, iyelik eki almış kelimelere pek az eklendiğini' gördük. İyelik ekli kelimeler genellikle eksiz tamlama halinde belirli tamlamalar kurabilmektedir.

b.zamirlerde kullanılışı

b.a. kişi zamirlerinde

NOT: Birinci kişi teklik ve çokluk zamirlerinde tamlama hali eki '+Um'dur. Ancak, +Um'u (şekline bakarak) ayrı bir ek telakki etmemek gerekir. Bu şekil; *ben+i*η>*benüm*, *biz+ü*η > *bizüm* tarzında bir 'uzak-dudak benzetmesi'dir. Bu gelişmede birinci kişi iyelik eki olan '+ (U)m'un da 'bulaşma' yoluyla etki yaptığı düşünülebilir.

- anı kim ben görürvem, ger göre sen / *binüm* hâlüm netedür, gey bile sen (SV.XXV.1);ey şâh düşmân degüldür kim bu nâ-haler *senü*η ve *benüm* oğlumuz ola ve ... (KVz.12b.3); şâhı dutalum, elühe virelüm, cemî' memleket *senü*η olsun (KVz.31a.1);söz *anunı*dur kim açuğdur gözleri / ol ne derse teñridendür sözleri (SV.Reb.125); *bizüm* 'ilmimiz anlarun 'ilmi qatında şol bir ikinci ta'bır bildüğü gibidir (Mrzb. 20b.12); *sizü*η işiñüz irt e gice şerr ü fitne, mekr ü hîledür. *anun* işi irt e gice 'ilm u hikmet ma'rifetdür (Mrzb.22b.13); Ebû Bekr ile 'Ömer bile yatur / toluptur *anlarunı*la iki yanı (EMŞer.32)

b.b. işaret zamirlerinde

- kayur un olur idi İbrâhime / mu'cize *bunun* gibi biñ dâ'imâ (SV.Reb. 39); bu gün vardum döstlarum sinadum, benüm iş *bunun* gibi yalanum girçege geçürdiler (Mrzb.15b.7)

B. TAMLAMA HALİ FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. eksiz (bkz. YALIN HAL, II, B, 1)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- *ku*yı içinde qaldı (Behc.1:11,219); ki 'arş gölgesi ola aña sayvân (EMŞer.20); *mâl* yarusın kızına vireler (Feraiz,27); bir gün *hoca* bir mühim maşlahâtı düşdi, aña gitdi (KVz.16b.4); 'âkil kişi şavaşa el şunmaya, zîrâ bir hîle bitürdügin yüz er bitürmez (KVz.29b.1)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- ki tañrı ivlerini yâd idelüm / *işidenler* cânını şâd idelüm (EMŞer. 182); iş başa gelmedin ve gözükmedin işüñ niteligin aqlamış olur *ayruqlar* işüñ sorıñda bildüğüñ ol öñdin bilür (Kelile,40r); pes bu haber *vezirler* kulağına degdi (KVz.5b.4); 'âyişe ile fâtımânunı nigâlu su / şahbâz *atlar* gelüp içtüğü su / kızıl *develer* gelüp kiçdüğü su / ağ *koyunlar* gelüp çevresinde yatduğı su / ordununıñ haberin bilür misin digil mañ a (DKor.D.45,7)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- bu gün ki bu 'ömrüm ılduzu kararadı, *dirlüğüñ* güneşi fenâ şayruluğına degdi (Mrzb.7a-13); şeyâdu hamzanunı göñli sinün *zülfüñ* semâ'ında (ŞH.Belleten III.8); *zülfi* üstinde gören bir küşe-i ebrûsını (HD.1:II,4)

b. zamirlerde kullanılışı

- dünyâya inanursan rızka benümdür dirsın / niçin yalan söylersin hıç sen didüğüñ olmaz (Yun.Em.60,2)

2. +(y)I (bkz. BELİRTME HALİ, II, B, 2)

- ve 'âkil oldur kim bu günlük 'ömrüñi bekaşı böyle olıcağ ol mülk-i câvidân elden çıkarmaya (KVz.60a.15)

NOT: M. Mansuroğlu, 'Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri' adlı eserinde⁹ isim çekimi eklerini verirken, tamlama halinde +*nun*, +*nüñ*, +*un*, +*üñ* şeklini vermiş; ayrıca +*nı*, +*ni* 'nin de bu görevde kullanıldığını söylemiştir. Bu kullanış için

⁹ Mecduat Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958.

araştırmacı örnek vermediği gibi, biz de Sultan Vele'd'in manzumeleri arasında bu kullanışa dâir örnekler tesbit edemedik.

Aslında, belirtme hali ekinin tamlama hali görevinde kullanılması tarihte Çağatay Türkçesi metinlerinde, günümüzde Özbek ağızlarında, Kumuk, Karaçay ve Balkar Türkçelerinde de görülmektedir. EAT. için kurallı şekil bu değildir.

3. +(y)A (bkz. YÖNELME HALİ, II, B, 1)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ bir er ölse bir oğlu kılsa mâlı dükel *ol oğula* bolur (Feraiz,60a-23)

b. zamirlerde kullanılışı

➤ ilerü vardı, pâý diledi: hey big yigit bize dağı bu geyikden pâý vir didi beyrek aydur mere dadı men avçı degülem, big oğlu bigem hep *size* didi (DKor.d.77,4)

4. +dAn (bkz. AYRILMA HALİ, II, B, 2)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ pes şâh eyitdi: ey oğul ol sen su'âl etdiğün *nesneden* girü cevâbın sen buyur, işidelüm didi (KVz.26b.1); şâh destur virürüse *güneşden* zerresin ve *denizden* kaçresin beyân idelüm (KVz.16a.15)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

➤ ol yüz *fırıştelerden otuzı ol kıla* uçmak muştılaya (Behc.2:55-A,8)

KULLANILIŞLARI

A. FONKSİYONLARI

Tamlama hali eki, diğer isim hallerinde olduğu gibi, fiille isim arasında değil, doğrudan doğruya iki isim arasında ilgi kurar ve tamlama grubu meydana getirir. Şöyle ki

<i>mâl +Ø</i>	<i>vir-</i>	(yalın hal)
<i>od+ı</i>	<i>söndür-</i>	(belirtme hali)
<i>su+ya</i>	<i>kanış-</i>	(yönelme hali)
<i>ğaflet+de</i>	<i>yat-</i>	(bulunma hali)
<i>köprü+den</i>	<i>geçür-</i>	(aynılma hali)
<i>diş+ile</i>	<i>ur-</i>	(vasıta hali)
<i>an+ca</i>	<i>vir-</i>	(eşitlik hali)
<i>dünyâ+nun</i>	<i>dirligi</i>	(tamlama hali)

Yukarıda görüldüğü gibi isim hal eklerinin hepsi de temel görev olarak isimle fiil arasında ilgi kurar. Tamlama hali ise isimle isim arasında ilgi kurmaktadır¹⁰ Fonksiyonundaki bu temel farklılık, tamlama halinin aslında bir "isim hal eki" olmamasındandır.

1. Eklendiği isim ile başka bir isim arasında ilgi bağı kurar;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ *marifetüñ* orunu köñül durur (Behc.1:7,19); *aynuñ* bir şeytân döstü varıdı (Mrzb.28b.4); ol *suyuñ* kenârında gül gülîstân olmuş (KVz. 8b.15)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

➤ dördinci *göklerüñ* adın ve lağâbın beyân kılur (Kıs.Enb.57-8,63)

b. zamirlerde kullanışı

➤ *günâhlarum benüm* hadden aşupdur / denizlerden biter olup taşupdur (EMŞer.6); ve *senüñ* üzerine hiç hâkķum şâbit degülse (Mrzb.10b.7)

NOT: Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, tamlama hali eki ile yapılmış tamlamalarda 'tamlanan' kelime' dâimâ 'iyelik eki' alır. Yalın halle yapılan tamlamalarda ise, tamlanan kelime iyelik eki aldığı gibi, almadığı da olur. Tamlanan kelimeye iyelik getirilmeyen tamlamalar 'sıfat tamlaması' niteliğindedir:

tamlanan kelimeye iyelik eki getirilen şekiller

➤ *kapu* önüne ağzum urdum (Kıs.Enb.28-10,64); *zîre kim anuñladur* sözler tağı (ŞH.Yus.1,3); bir mîşede atası döstlarından bir kurd bilişi varıdı (Mrzb.2a.7); kırk güne dek ben didüğüm gibi besleñ (KVz.18b.3)

tamlanan kelimeye iyelik getirilmeyen şekiller

➤ ol güher bir *aķ* la'l gibi ya bir arımış yâķut gibi şeffâflığı artup ortaya düşdi (Mrzb.28a.4); bakşa çalımlı çal-kara kuş erdemlü *bir gözel yahşsı* yigit oldı (DKor.D.70,5)

2. Tamlama haliyle yapılan isim grubu, cümlelerin fâili durumundadır:

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

¹⁰ Tamlama eki, yalnızca 'ol- ve i-' fiilleri veya '+dÜr < tur-ur' şekli ile kullanılabilir: *sen+üñ olsun*, *sen+üñ+dür*, gibi. Bunlarda da, isim tamlamasından düşüme uğramış bir yapı bulunmaktadır: *sen+üñ* (ev+üñ) *olsun*, *sen+üñ idi*, *sen+üñ* (evüñ)+*dür*, gibi.

- *dünyânü* *η* dirliği geçer kalmaz / Te^hriden kim dirise, ol ölmez (SV.İbt.6);
sekiz kâtdur o *ķubbenü* *η* bucağı / anu^h karşusındadır T^hur dağı (EMŞer.200)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- pes ol *pencerelerü* *η* birisi şehre açılurdu (KVz.8b-5)

3. Tamlama ile yapılmış tamlamalarda, tamlanan kelime iyelik ve belirtme hali eklerini alarak cümlelerin belirtili nesnesi olur;

- eger sarı a dahu vâ^hla uğrayası olursa, *benüm* adımı okıgıl (Mrzb.13b-3)

4. Tekrarlanan kelimelerde ilk kelimeye eklenerek superlative yapar:

- *cânlaru* *η* cânı şıdk u î^hmândur / kişi bu nûr ile müsûlmândur (SV.İbt.43)

5. Edatlarla kullanılışı

a. +(n)U^h birle

- ol bolur kim *anu* *η* birle murâda maķşûda degürler (Behc.1:164,22)

b. +(n)U^h dapa

- Yezid süsi it kibi *anu* *η* dapa aķışdı (Behc.1:111,29)

NOT: *dapa* edatı, EAT. metinlerinde çoğunlukla 'yönelme' ve 'yalın hal' ile kullanılmaktadır. Burada özel bir kullanış ile karşı karşıyayız.

c. +(n)U^h gibi

- kayur un olur idi İbrâhime / mu'cize *bunu* *η* gibi bi^h dâ'imâ (SV.Reb. 39);
senü^h gibi çoğru yâr ve muvâfık kanda bulunur (Mrzb.14a.10); Nûşrevân
nergis olduğı yirde *anu* *η* gibi iş işlemeye utanurdu (Mrzb. 60a.8)

NOT: +(n)U^h gibi tarzındaki kullanış zamirlerde görülür.

d. +(n)U^h için

- kıyâmet gününde *anlaru* *η* için kâtı 'azâb vardur (KVz.6a-13)

NOT: Tamlama hali ekinin edatlarla kullanılmasında bazı özellikler vardır. Örnek olarak, gibi, için vs. bazı edatlar, ancak 'zamirlerde' tamlama hali ekini isterler. İsimler bu edatlarla kullanılırken tamlama hali ekini almazlar. Bu durum TTK'de böyle olduğu gibi, EAT. devresinde de böyledir. Ancak, bugün 'çokluk eki almış zamirler' de eksiz olarak edatlarla kullanılmalarına rağmen (*onlar için*, *onlar gibi*), EAT. metinlerinde tamlama hali ekini aldıkları görülür.

e. +(n)Uη+(I)IA

- Ebû Bekir ile 'Ömer bile yatur / toluptur *anlarıηla* iki yanı (EMŞer. 32); meger şâhuη üç oğlı var idi. *bunlarıηla* meşveret idüp eyitdi kim(KVz.28b-17)

NOT: Burada da, çokluk eki almasına rağmen +(I)IA ile birleşen zamirlerde tamlama ekinin kullanıldığını görüyoruz. TTK'de bu durumlarda tamlama eki kullanılmaz.

B. TAMLAMA HALİNİN, DİĞER İSİM HAL EKLERİNİN FONK-SİYONUNDA KULLANILIŞI

Diğer haller gibi isimle fiil arasında ilgi kurmayıp, isimlerle isimler arasında ilgi kuran tamlama eki, kendisi dışındaki haller yerine de pek kullanılmaz. Biz, yalnızca bu ekin 'yönelme hali' için kullanıldığı bir örnek tesbit edebildik.

1. Yönelme hali eki yerine kullanılışı (bkz. YÖNELME HALİ, II, B, 2)

- Yezid süsi it kibi *anur* dapa ağışdı (Behc.1:111,29)

BELİRTME HALİ accusative

I. Ş E K İ L L E R İ

A. ASIL BELİRTME HALİ ŞEKİLLERİ

1. +(y) I₂ [<< (I)G]

Bu şeklin, ETK'de isimlere gelen +(I)G ekinin devamı olduğu yaygın olarak düşünülmekteydi. Fakat hocam Mustafa Canpolat'ın son zamanlarda çıkan bir yazısındaki itirazı¹¹, genel kanının ciddi olarak tekrar gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. M. Canpolat, +(I)G şeklindeki G'nin erimesi sonucu bu ek meydana gelseydi, ünlünün yuvarlak olması gerektiğine işaret etmiştir.

EAT'de hem isme, hem iyelik eki almış kelimelere, hem de zamirlere gelebilen karakteristik belirtme hali budur.

a. isimlere gelmesi

a.a. kök ve tabanlarda

¹¹ Mustafa Canpolat, "Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine", Türkoloji Dergisi X. Cilt, I. Sayı, DTCF. yayınları, Ankara 1992, s.9-11.

ünsüz ile biten kelimelerde

- evvel parmağı birle işâret kılıp ayı yarduğı gece durur (Behc.2:54-b,1); yine kitâblardan dört *kitâbı* öründüledi (Behc.2:42-B,5); gerek kim her bakışuñ biñ *yusûfı* kıl ala (ŞH.1:IV.3); söz ola kese *savaşı*, söz ola bitüre *başı* / söz ola ağulu aşı, bal ile yağ ide bir söz (Yun.Em.59,2); ne od *karıeridür*, ne *kar odı* söndürür (KısEnb.61,3-64); döst oldur kim seni *anur* gibi *sözi* söylemege *komaya* (Mrzb. 15b.8); eger güci yitmezse iki *ayı* ulaşdurı oruç tutsun (KVz.22b-10)

ünlü ile biten kelimelerde

- yine ma'rifet *tañrıyı* bilmek bolur ve tevhîd *tañrıyı* birlemek bolur (Behc.11:6,13); bir ağaccuğıla ol *arayı* dürtti (Mrzb.22b-10); azıcık yiyicek sevdayı yufkaldur (Edv.Müf.3a.8); *tañrıyı* birledük (MC. 40a.6); çün şehzâde *kışşâyı* dînledi, hâl neydüğün bildi (KVz.21b.4)

a.c. çokluk eki almış kelimelerde

- bezeyeler *uçmaqları*, qarşu gele yüz biñ hûrî (ŞH.1:I.3); ılgun yemişi, şovukdur, kuruudur. bağırşuğdağı *başları* otıldur (Edv.Müf.8a-9); çün şâh bu *sözleri* işitti, ğazaba gelüp eyitti (KVz.31a-9)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- şâd olsun göñli *anur*, *göñlümi* şâd eyledi (HD.1:III,1); *gözümü* aç, kim sini bellü görem / tamlı gibi deñize girem duram (SV.Reb.11); eger saha dağı vâkı'a uğrayası olursa, benüm adımı okıgıl (Mrzb. 13b.3); *özünü* komağıl ğâfi! (ŞH.2:III,2); osañ bolma, başuñ *aklırı* *er* / yoi uzağdur, ki yokdur hadd u pâyân (Çrh.10); rahmet eyle yarlıga *kullarını* / sen esirge kendü *yohsullarını* (Aş.Paş.Grb.30b-27); dîn *yolını* sen açduñ bir şey li'llah yâ muhammed (ŞH.1:III,15); *zahmetini* görüben dürersin dünyâ mâlını (Mev.1:I,2); *hak te'âlâ* aña yedi kat *göğini* ve *şamusını* ve *uçmağını* 'arż idüp teferrüc itdürdi (KVz.7b.13); suç kıluruz *suçumuzu* bağışlar (ŞH.Yus.1,4); *kazan* Bigüñ dünlügi altun ban *ivlerini* biz yıkmışuz (DKor.D.40,5)

b. zamirlerde kullanılışı

- *beni* maşşûduma irgirdi *hanum* / sevindi göñülüm şâd oldı cânum (EMŞer.78); eyitti *kardaş*, ben *seni* semiz bir tağ gibi gördümidi (Mrzb.46b.12); kim *anı* göre, *bini* görmışdür ol / kim *anı* sora, *bini* sormışdur ol (SV.Reb.136); *anı* indeyelüm soralum düşün (ŞH.Yun. 1,6); çıkup şam ehli *bizi* qarşuladı / görüben *bizi* hoşşâzlık itdi (EMŞer.304); ayaklandur *bizi* sen ey perî yüz / kim ayık yörimekten biz berîyüz (Mec.Nez.200,1); çün *sizi*

kovalar, dönüñ girü bizdin yaña (Mrzb.50b.13); teñri nûrından toludur cânları / iki görme gözli isen *anları* (SV.Reb.117)

2. +n I₂

ETk.'de yalnızca zamirlere gelen bu ek, Orta Türkçe devresinde (Karahanlı, Kuman-Kıpçak, Harezm, Bilinmeyen Orta Asya Lehçeleri, Çağatayca) isimlere de gelmeye başlamıştır. EAT. ve Erken Azeri'de ise +nI₂'ya karşılık, karakteristik belirtme eki +(y)I₂ [<< +(l)G]'dır. Ancak EAT.'nin ilk eserlerinden bazılarında da bu ekin kullanıldığı tesbit edilmiştir¹² Çok sınırlı olan bu tür örnekler, karakteristik değildir.

a. isimlerde kullanılışı

a.a. kök ve tabanlarda

- kerseler ince şırâtını kuşdavuk sen uçmağa (Behc.1:166,23); zinhâr birme boynunı düşmâna sen, datlu cân sinden alınça dirdüğün altun *kimişni* harcağıl haq yolında (Behc.1:168,25); yigin gelgey, ayağçılar marğa *şayrağını* tiz birgey (ŞH.Belleten,III, 17-2); karañuda gördiler hak nûrını / dîn içinde buldılar hem *hûrîni* (SV.Reb.159)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- aydur 'fidâ kıldum hüseyin için *cânumnı* (Behc.1:111,29); közlerüñ den döklinüp yaş, *yazukuñnı* düp yolınça bellü bilgil kendüzüñni şuclu kılson, şuclu kıl (Behc.1:167,24); key dürişgil kullık içre *özüñni* kılğıl döst aha (Behc.1:168,25); men *özümni* yoluña kıldum fidâ / nola çün inşâf anı ger yâr ise (T.S.)(Kad.607)

b. zamirlerde kullanılışı

- bunu okısa, *bizni* du'âdan unitmasa (Feraiz.18); bir kızım var gidermez dilden seni / senden artık hiç begenmez *kimseni* (T.S.)(Yus.Şeyd.24); çünkü kim başını şuya baturdı girü çıkardı, *gendüni* hemân sarâyda legen içinde buldı (KVz.10b.2)

NOT: Arap harflerinden 'ye' ve 'hâ-i resmiye' ile biten kelimelerden sonra, bazan belirtme hali eki *hemze* ile gösterilir. Bu fonetik bir esasa dayanmayıp, imlâyı ilgilendirir.

¹² Belirtme hali, yaşayan Azerbaycan Türkçesinde ünsüzle biten kelimelere +l, ünlü ile bitenlere ise +nI olarak gelmektedir, bkz. Mustafa Canpolat, a.g.m.

- aluc ḵurudur şovuḵdur ḵarını bağlar ve gövdeyi (كودو) semirdür (Edv.Müf.8a.2); oğıl içeri girdi, şışeyi (شيشه) i ki gördi (Mrzb.20b.3); ol 'ayıbıla kimseyi (كسه) vezîr edinmek gerek kim anda iki ẖaşlet ola (KVz.25b.9)

3. +Ø

Bugün, bazı fûler hem belirtme hem de yalın haldeki isimlerle kullanılırlar. Bu kullanılışlarda bir 'belirlilik' ve 'belirsizlik' farkı vardır: *kitap oku-*, *kitab+ı oku-*. Günümüzde bu fiiller, ancak 'kök veya taban' durumundaki isimlerde iki halde de (yani yalın hal ve belirtme hali) bulunabilmektedir. İyelik eki almış isimlerde ise mutlaka belirtme eki almaları gerekir: *kitab+ım+ı oku-*.

Oysa, aşağıdaki örneklerde de görülebileceği gibi, EAT. devresinde, iyelik eki almış isimlerin de + (y)I₂ veya +nI₂ eklerini almaksızın belirli nesne oldukları görülür. Burada, bir +Ø belirtme eki söz konusudur.

- *etegüm* dut kesilme binden sen / *gendüziñ* görme demegil ben sen (SV.İbt.26); naşîhat dutar isen, diñle *sözüm* / hünerün var ise, gel uşda meydân (Çrh.7); gözüm seni görmegiçün, elüm saña ırmegiçün / bugün *cânum* yolda ḵodum, yarın seni bulmağıçün (Yun.Em.114,1); ḵapu öñine *ağzum* urdum (Kıs.Enb.28,10-16); *derdüm* bilen sensün benüm, dermân nedir eyle baña (Aş.Paş.Şiir.II,2); *gendüzi* gibi sini ẖaş eyleye / raẖmetinden *yazukun* bağışlaya (SV.Reb.70); *gözün* aç ğaflet içre yatma e ḏost / ki göçmege dutupdur yüzi kervân (Çrh.11); ölene bak *gözün* aç, dökilür şakal u şaç / ılan çıyan gelür aç, yiyüp içüp sir gider (Yun.Em.21,2); *başun* bir kez baturup çıkarmağıla gördün ki gözüne yidi yıl gösterdüm (KVz.10b.16); 'âlem *halķı* bir yerde deriser (Behc.2:45-A,7); ẖaķ ta'âlâ bunlarun ḏükel *yazugın* bağışlar (Behc.2:49-B,13); binden işit, teñri *ẖâsın* iste bul / *etegin* dut, c̱ândan olğıl aña ḵul (SV.Reb.53); ilerü geldi yigit virdi selâm / aldı yigidün *selâmın* ol imâm (Gzvt.12); berk yapışdum anun *etegin* / ol meger ilte beni ḏosta degin (Aş.Paş.Grb.175,9); çün şeyh *başın* şuya baturdı, belürsüz oldu (KVz.10b.13); ağ şakallu ḵocanun *ağzın* söğdi (DKor.D.19,6); raẖmân durur bağışlaya *ḵamusın* / raẖım durur göstermeye *şamusın* (ŞH.Yus.1,3); rûzigârun *acısın datlusın* datdum (Mrzb.7a-11); *bitisin* sağ eline vireler (MC.50a.2)

NOT: Üçüncü kişi iyelik için +(s)I₂(n)+ ekinde n'nin iyelik ekine dahil edilip, buradaki kullanılışların +Ø belirtme bölümüne alınması için, bkz. İYELİK EKLERİ bölümü.

- *cânumuz* bizim oda yanmağa mu'tâd eyledi (HD.1:III,4); gelüñ hâlîl'illâha varalum, türbesine yüz sürelüm *cânumuz* kurbân virelüm, şeyli'llâh yâ hâlîl'illâh (EMŞer.235); bunlar hâd şabâhı duyarlar, bizüm *ardumuz* basmağa gelürler (KVz.29b.13); ol kerîmdür, *suçuñuz* bağışlaya (ŞH.Yun..4); şâh kullarına şordı, eyitdiler: şâh eyledür, başuñuz suya taldurdurñuz, yine çıkarðurñuz, didiler (KVz. 10b.9);hiç hâlde *yardımların* senden kesmeyeler (Mrzb.11a.11)

B. BELİRTME HALİ FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. +Ø (eksiz) (bkz. YALIN HAL, II, B, 2)

Bu kullanım, yalnızca *işaret sıfatları* veya *bir* kelimesinden sonra gelerek 'belirli nesne' durumunda bulunan isim kök ve tabanlarında görülür.

a. kök ve tabanlarda

- tañrı buyruklarından bir *buyruğ* yirine getürse (MC.75b.2); eydeler ilet bu 'ameli dañı issinün yüzine ur kim *bu* 'amel dünyâda 'izzetiçün ve riyâyıla işlemişdür (MC.27a.1); yeñi içinde kavuğıla *kan* tutardı, fi'l-hâl *ol kan* bağirsakdan oğlanuñ boğazı üzerine akıtdı (KVz.19a. 14); ya'nî her kim *bir mü'mîn* hañfâ ile öldürse, bir kıl azâd eylesün (KVz.22b.9)

2. +(y)A (bkz. YÖNELME HALİ, II, B, 2)

a. isimlerde kullanılışı

a.a. kök ve tabanlarda

- ya kullarum: *açlığa susuzlığa* neyile öğrendünüz (Behc.2:46-b,6); şulţân-ı mısır *bu geleciye* inkâreyledi (KVz.7b-17)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- dañı bir adı anuñ rañmân durur / bağışlar *kullarına* ğufrân durur (ŞH.Yus.1,3)

3. +dAn (bkz. AYRILMA HALİ, II, B, 3)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- günâhlarum benüm *hadden* aşupdur (EMŞer.6)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- bizüm *hâlümüzden* bilen kimdür 'ışka münkir olan / bizüm sevdüğümüz
hakdır bu halka göz ü kaçdır (Yu.Em.49,5)

II. KULLANILIŞLARI

A. FONKSİYONLARI

1. Cümlede 'belirtili nesne' görevini taşır:

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- gerek kim her bakışun bir *yûsufî* kıl ala (ŞH.1:IV,3); azıcık yiyecek *sevdâyı*
yufkaldır (Edv.Müf.3a.8)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- suç kıluruz, *suçumuzu* bağışlar (ŞH.1,4)

b. zamirlerde kullanılışı

- eyitdi: *kardeş ben seni* bir taş gibi gördümidi (Mrzb.46b-12)

B. BELİRTME HALİNİN, DİĞER İSİM HAL EKLERİNİN FONKSİYONUNDA KULLANILIŞI

1. Yalın hal yerine kullanılışı (bkz. YALIN HAL, I, B, 1)

- zâ'îf kullar günâhı işler olur / kavî Allâh anı bağışlar olur (EMŞer.7); döst
oldur kim seni anur gibi *sözi* söylemege kımaya (Mrzb.15b.8)

2. Tamlama hali yerine kullanılışı (bkz. TAMLAMA HALİ, I, B, 2)

- ve 'âkil oldur kim bu günlük *ömrüni* beğâsı böyle olçağ ol mülk-i câvidân
elden çıkarmaya (KVz.6a.15); avvalğı bab *gökleri* ilkin neden *yaradılduğın*
beyân kılur (Kıs. Enb.53-10;65)

3. Yönelme hali yerine kullanılışı (bkz. YÖNELME HALİ, I, B, 3)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- niçe veled halk için, bir 'âşî için / yıl on ikay ağlayup, yalvara sen *terriyi*
(SV.VI,10); çün işitdiler uşbu (düşî) / 'acebleşür tañlaşurlar bu *işî*
(ŞH.Yus.1,6); gitdi begler mürveti, binmişler birer *atı* / yidüğü yoksul eti,
içdüğü kan olısar (Yun.Em.35,3); nice varam ben *bu yolu* yalğuzın / nice
görem iy 'aceb ol döst yüzin (Aş.Paş.Grb.175,5); 'âkil oldur *yolu* toğrı vara /

ma'nî budur bellü beyân bildüm diyen bilmeyiser (Aş.Paş.Vasf.5); ben ba ға perdeyimişem aηladum / aηlayıcağ oş *bu işi* daηladum (Aş.Paş.Grb.175,1), dñv *bu işi* katı 'acebledi (Mrzb.13b.1); şağal *bu faşlı* âğâz kıldı: melik bu gün gıdâ beni edinsün (T.S.)(Kelile,33); *ölüyi* ağılama, ölü issi yegdür, dimişler (T.S.) (Anter.566) ; ki şardan ya ға kopdı gavgâ қау / belı ηleyü durdı vü bindi *atı* (T.S.)(Süh.233)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- *toğn* varurdu yolları, *қалем* tutardı elleri / *bülbüle* beηzer dilleri, *danuşman* yigitler yatur (Yun.Em.38,6)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- *alın* evliyâ elini, *toğrı* varurı *ħak* yolunu / *ma'nî* budur bellü beyân bildüm diyen bilmeyiser (Yun.Em.38,6); *қазан* bigüη dünlügi *altun* ban ivlerini biz yıkmışuz, *тавла* *тавла* *шаһбâз* atlarını biz binmişüz (DKor.D.40,5)

b. zamirlerde kullanılışı

- ol gün ki *beni* urduη, *yalınçağ* idüm, *arқam* қарnum açuğıdı (T.S.) (Yüz..49,2); lñkin biη gözile *seni* aqlamak gerek ki başıretüη gözi açuқ degüldür (Mrzb.15b-8); biηden işit: var anda, kim cānuηa cān қатıla / aqla *anı*, kim andan bunda қала, bunda қала (SV.III,4); *қимсенeye* vefâ itmez bu dünyâ / *қыяс* itgil bularдан sen var *anı* (EMŞer.35); göni tñtñnññ kafesi üzerine қодılar ve bir cāriye *anı* gāh gāh bir aғacıla ururdı (KVz.17a.3); *қақан* bir kişi bir *қимseyi* bir aғаç ile çok urса. ol *қимсе* ölсе, yerine *anı* öldürmek gerek (KVz.22b.2)

4. Bulunmahali yerine kullanılışı (bkz. BULUNMA HALİ, I, B, 2);

a.a. isim kök ve tabanlarında

- *görme* misin sen *anı* ey bñ-ħaber / iki geyik bir *yeri* otlar gezer (T.S.) (Ruşeni,119)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- ol kimse kim *ħaқdan* aηa tevññk erişe, şa'bān ayını oruқ dutsa, bunuη gibi şevāb bula (Behc.)

5. Vasıta hali yerine kullanılışı (bkz. VASİTA HALİ, I, B, 2)

- çñn gözi açıldı, *şabāñı* vardı ılanı isteyü gitdi (Mrzb.13a-6)

NOT: Burada, 'sabahleyin vardı' anlamında zaman zarfı olarak kullanıldığı görülmektedir.Türk dilinde, zarf teşkili için, isim halleri sık sık kullanılır. Bunlardan en işlek olanları, +(I)n, +ÇA, ondan sonra +DAn, +DA ve

+(y)A'dır. A.N.Kononov, zarf yapımında kullanılan hal eklerini verdikten sonra, *sabahları* tarzında 'iyelik 3. kişi eki' ile de aynı şeyin kâbil olduğunu belirtmiştir.¹³ Kononov'un *sabahları*-ı kullanılışındaki 'ı'yı, 3.kişi iyelik eki saydığı görülür. Oysa, tıpkı +(I)n, +ÇA, +DAn, +DA, +(y)A'da olduğu gibi (Türkçede bu fonksiyonda çok az kullanılan) +(y)I belirtme hali eki de, *sabahları* örneğinde zarf yapmıştır. EAT'deki *sabahı* kullanılışı, TTK'deki *sabahları* kullanılışının paralelidir. Bahis konusu ekin şeklinin, EAT. ve TTK'de (ünlü ile biten kelimelere gelişleri hariç) birbirinden ayrılmamasına rağmen, belirtme hali için +nI ekini kullanan şivelerimizle kontrol edildiğinde, bu gibi örneklerin, hiçbir şüphe bırakmayacak tarzda belirtme hali olduğu görülür: Kazan Tatarcası; "*İkençe kön+ne* (belirtme hali) *bolar tağın kunarga ruktaganna*"¹⁴ İkinci gün(ü), bunlar yine konaklamak için durmuşlar'

YÖNELME HALİ dative

I. ŞEKİLLERİ

A. ASIL YÖNELME HALİ ŞEKİLLERİ

1. + (y) A

a. isimlerde;

a.a. kök ve tabanlarda

ünsüz ile biten kelimelerde

- ol bolur kim anuñ birle *murâda maqşûda* degürler (Behc.1:165,22); işâret eyler *aya* ay yarılr / ol kâfirler anı görüp tarılır (EMŞer.131); anı döğüp yâsemin yağına katarlar, dañı *şaça şağala* dürteler, dökülmekden şaklaya (Edv.7a.7); hamle kıldı kuyruğın kaçdı *yire* (Gzvt.16); tavşan eyitdi: bir şu kuyusına bıraktım kim, kârûn genci bigi *topraga* yuduldı (Kelile,39r); mâlumu *ere* yidürdi (MC.87b.4); benden alçak kişileri ag *otaga* , kızıl *otaga* kondurdı, benüm suçum ne oldı kim kara *otaga* kondurdı (DKor.D.12-1)

ünlü ile biten kelimelerde :

- bir derin *kuyuya* düşdiler (Behc.1:11.21); bu *dünyâya* niçün pek yapışur sen / sini andan qoparur çarh-ı devrân (Çrh.17); sinüñ elüñden men *yarğuya* barur

¹³ A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva 1956; Tanıtma ve tenkidi, T.Tekin, TDAY Belleten 1959, s.347'de

¹⁴ N. Poppe, *Tatar Manual*, Blomington 1963, s. 146.

men (Mev.1:VI,5); niçe *kışiye* şataşduñ şormadun / gördüğün şahşı mahâle urmadun (Man.Tayr 11,5); zihî kudret qarışmaz od *suya* / od içinde giripdür şu buşuya (İşk.23)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- *evlere* bağan nûrı iki görür /eve bakma, nûra bak, kim bir durur (SV Reb.119); kañı *atlara* bindüğün (ŞH.2:II,5); bizüz âhir *evliyâlara* turağ (Aş.Paş.Fkr.61); ağulu nesneler yimiş *kişilere* müfiddür (EdvMüf.3a.7); *cellâdlara* emr idüp oğlanı hâzır kıldurdı (KVz.5b.3)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- men *eyitmedüğüm*e özüm köyündi (Behc.1:6,18); yaşum görüp *yüzüm*e niçün bakmaya tabîb (HD.1:I,6); işitdün ise *sözüm*e kulağ dut / gidermegil sözümü kulağundān (Çrh.4); yâ muhammed *sözüm*e tañrı tanuğ (Gzv.14);ben toprak oldum *yoluña*, sen aşuru gözedürsin / şu *karşuma* göğüs gerüp, taş bağırlı dağlar mısın (Yun.Em. 127,4); şîrîn *lebün*e ben niçe cân virmeyem ki olur (HD.1:I,5); felek *cânuna* kaşd éder her érte şafağ *kanuna* el boyar her aqşam (Mec.Nez. 133,,21); iste anı, ki yolu varmışdur / cânını hağ *nûrına* karmışdur (SV.İbt.14); dudağı sarkmış u düşmüş eñek / yonılır *arçasına* kónsa siñek (Harname 44); yolumuzı kim urursa, *ileyümüze* kim durursa / duravuz çalış kılavuz, dartavuz kılıç uravuz (SV.XVI.4); buyruk idiserdür *kanumuza* (ŞH.Yus.1,6); varayın anı sizün *katunuza* getüreyim (Mrzb.2b.6); bes tañrı *ķullarına* 'inâyet nağarın kıldı (Kıs. Enb.86,8;65)

b. zamirlerde kullanılışı

- anuñğın *baña* zafer buldılar (Mrzb.23a.12); işid imdi saña vaşfın diyeyin (EMŞer.86); şalavât vir olasız *aña* ümnet (EMŞer.154); haber virdi *bize* bir iki pîr (EMŞer.155); ne *size* mağarrat degürebili (Mrzb.34b.14); bu dañı acıtduğı miksınlerüh rîâlin bile *anlara* rağm eyleye (KVz.13a.12); ben *bulara* ayduram kim ol yüzi / kimse görmez girü görü gendüzi (SV.Reb.15)

2. + G A

ETk.'deki +KA eki, Orta Türkçenin doğudaki lehçelerinde +KA ve +GA olarak görülür. EAT.'de ise (K >) G 'lerin süreklileşmesi ve yutulması sonucunda +(y)A olmuştur. Oğuzcanın ilk edebî ürünlerinde geçen birkaç +GA 'lı şekil, bu lehçe için karakteristik değildir.

- hamle kıldı *düşmanğa*, bu gez ol kendü düşdi (Behc.1:111,29); fañr-ı "âlem *muhammadğa* vahy kelmış (Behc.1:168,25); dapğıl ol *çalapğa* (Behc.1:167,24)

B. YÖNELME HALİ FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. +Ø (eksiz) (bkz. YALIN HAL,II,B,3)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ irdüm, allah diyüben çaldım anı / *iki* böldüm ortasından arslanı (Gzvt.15)

a.c. iyelik eki almış isimlerde kullanılışı

➤ eyitdi kim iy şâhzâde bu dem senün *şali'ün* baqdum, gördüm gâyet nuḥûset görindi (KVz.3b.1)

2. +(n)Uη (bkz. İLGİ HALİ,II,B,1)

Yalnızca, dapa edatının 3. teklik kişi zamiri ile kullanılmasında görülür (bir örnekte).

➤ Yezîd süsi it kibi *anun* dapa akışdı (Behc.1:111,29)

3. +(y) I (bkz. BELİRTME HALİ,II,B,3)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ néçe veled *ḥalk* için, bir kaç 'âşî için / yıl on ikay ağlayup, yalvara sen *tenniyi* (SV.VI.10)

a.b. iyelik eki almış kelimelerde

➤ rahmânü'r-rahîm oldur kim *ḡulını* bir günâh işlemekligile 'azâb itmez (MC.25b.9); ḡazan bigün dünlügi altun ban ivlerini biz yıkmışuz, ḡavla ḡavla ḡahbâz *atlarını* biz binmişüz (DKor.D.40,5)

b. zamirlerde kullanılışı

➤ İkin bir ḡözile *sini* ağlamak gerek ki başîretün ḡözi açuk degüldür (Mrzb.15b-8); sen mi didün ḡavmuḡa kim *seni* ve anaḡ meryemi taḡn diyeler (MC.17b.1)

4. +dA (bkz. BULUNMA HALİ,II,B,2)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ oḡuz zamânında bir yigit ki ivlense oḡ ataridi, okı ne *yirde* düşse anda gerdek dikeridi (DKor.D.89b,5); *medîne*de varuban... (EMŞer.18)

a.b. iyelik eki almış kelimelerde

- şeyh turdı, öyle ıssısında şâhuñ sarây *kapusunda* vardı (KVz.8a-8); kerpüç idesiz başum altında koyasız (MC.5a.10)

b. zamirlerde

- anı avlayalum, anı dükedicek *bunda* gelevüz (Kelile,34 v); kamu 'âlem sarâyından *bunda* geleceklerdür (MC.30b.10); hâlinden sordılar *kanda* vardı (MC.88a.1);

5. +dAn (bkz. ÇIKMA HALİ,II,B,4)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- ve bu ülü aşlı *üçden* böle (Feraiz.60); sizden ilerüki *ümmetlerden* farz olundı (MC.71b.3)

a.b. iyelik eki almış kelimelerde

- icâzet dilerem bu gün tapuñdan / gönülüp yüz uram kıtuñdan (Işk.5051)

b. edatlarla kullanılışı

- paşam güneş *yüzünden* karşı ben ayı gördüm / her lahza secde kıluñdaki hilâle (ŞH.1:IV.5)

II. K U L L A N I L I Ş L A R I

A. FONKSİYONLARI

1. Fiilin istikametini gösterir;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- işâret eyler *aya* ay yarılır (EMŞer.131); bir derin *kuyuya* düşdiler (Behc.1:11,21); tavşan eyitdi: bir şu kuyusına bıraktım kim, kârûn genci bigi *toprağa* yuduldu (Kelile,39r); yıl götürdi havâyâ gitdi (MC.26b.8)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- *evlere* bağan nûrı iki görür (SV.Reb.119); *cellâdlara* emr idüp oğlanı hâzır kıldurdu (KVz.5b.3)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- varayın, anı sizün *ķaturuza* getüreyim (EMşer.155); sünneti daıı terk itmen
ve *beglerünüze* daıı *ķabi'* olur (KVz.25a.14)

a.d. zamirlerde kullanılışı

- Burağı anda *ķomıř* şöyle dir / *ķaber* virdi *bize* bir iki *pır* (EMşer. 155); bu
daıı acıtduğı miskinlerüñ *ķâlin* bile *anlara* raıım eyleye (KVz.13a.12); ben
bulara ayduram, kim: ol yüzi / kimse görmez gerü görür gendüzi (SV.Reb.15)

2. '... için' anlamını verir;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- *ķanuķluğa* varursın *ķaķ* evine / bir iş işle ki *cânı* ñ da *sevine* (EMşer. 167);
ata gibi *dükelini* severem / *ķamuya* teñ riden eylik dilerem
(SV.Reb.102); işitdüm kim bir gez üç *ķiři* düzilüp *ķarâmüliga* çıkdılar
(Mrzb.18a.10)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- bir *ķışede* birez gizlemişem, sizün gibi *dôstlara* bulına diyü (Mrzb.20b-1)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- *ķirin* *lebürñe* ben niçe *cân* vormeyem ki olur (HD.1:1, 5); *ķôca* eyitti: ey
ķehzâde bu nuĥûstun *menîne* kitâbda şöyle buyımuşlardur (KVz.3b.5)

b. zamirlerde kullanılışı

- odı *yâķdı* arslanı *ķaldı* oda / *bişirüben* kendüye eyler *ġidâ* (Gzvt.14)

c. -mAK mastar şekli üzerinde de sıkça görülür;

- *ķuyu* içinde boldılar. *çıķmağa* *dermân* bulumadılar (Behc.11,21); bir gün *ķurdı*
pâzişâh *ķazretine* *varmaga* (Mrzb.11b.12); virdi gözler bu *ķihânı* *ķörmege* /
virdi eller *almağa* ve *virmege* / virdi ayak *tâ'ata* durmağıçün / virdi daıı doğru
yola *varmaga*çün (Aş.Paş.Grb.160-25); ey *ķâh*, *ķazaba* gelüp kırk *ķabâh*
oġlanı öldürmege getürdiler (KVz. 2b.1); *namâzın* *ķılmağa* gelmiş *ķüzeller* /
meger *ķirâzînün*dür bu *ķenâze* (Mec.Nec. CLVII.5)

3. '... +(y)A karşı' görevinde kullanılır;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- her lahzâ secde kılar alnuñdaki *hılale* (ŞH.1:IV.5); ve ne baylık ve malluluk sebebiyle azalar ve *pâdişâha* 'âşî olalar (Kelile, 42)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- la'lûñ için gözlerûñ *bir birine* hançer çeker (HD.1: II,2); ol oñuñ *zahmına* kimsene durmaz / görür ölmez, virür cânını kurbân (Çrh.22); kireç taşdur anuñ yapısı / güneş *toğışınadır* hem kâpusı (EMŞer.96); ve atalar anuñ *zahmetine* şabr kılmak lâzımdur (Mrzb. 17a-11)

b. zamirlerde kullanılışı

- hûca derhâl cevâb virdi ki benden öñ din oğrılar tırmışdı, anuñçûñ *baña* zafer buldılar (Mrzb. 23a.12); ve dañı şâhların kâpusı devlet hışâındur, cehd idüp anı gedük kômamak gerek, ta düşmân *aña* zafer bulmaya (KVz.22a.12); ve biz saña muñ'üz diyelüm bu veçhile gene *aña* zafer bulunur (KVz.30a.13)

4. 'bir şey üzerinde; bir şey üzerine' mânâsında kullanılır;

- hâk seni şultân kılısar *kamuya* (ŞH:Yus.1,5); cümle yaradılmışa bir göz ile bakmayan *halka* müderris ise hâkîkatde 'âşîdür (Yun.Em.17,4); sonıucı *muşra* şultân olmuş idi / atası ya 'kûb anı bulmuş idi (EMŞer. 55); belki iy melik teñ ri te'âlâ seni *ra'iyyete* çoban kıldı (Mrzb.18b.8)

5. '-mAK+IIG+A' ekler grubu, -mAK+A mânâsını verir. Buradaki yönelme hali eki de '...için' görevinde kullanılmıştır.

- seni *görmeklige* biñ cân bahâdur yâ resûla'llâh (ŞH:1:II,9); vuşlat eri olan kişi gerek varlıkdan el yuya / işbu yola *girmeklige* bir görelüm yarağ nedür (Yun.Em.25,2); işidürem sözini göremezem yüzini / yüzini *görmeklige* cânım veresim gelür (Yun.Em. 29,2)

6. -mAK mastarından sonra gelen bazı yönelme hali eklerinin özel bir görevi olmadığı hocam Zeynep Korkmaz tarafından verilmiştir¹⁵. Doğrudan doğruya yalın haldeki mastarın görevi ile paralel kullanılan bu örnekleri aynen aktarıyorum:

- bunun gibi dõsta i'timât *kılmağa* yaramaz (Mrzb.14b.11); ol vaqt olur ki düşmen gâfil ve usañ ola *bilmege* yaramaz (Mrzb.46b.6)

7. Edatlarla kullanılışı;

¹⁵ Zeynep Korkmaz, *Marzuban-nâme Tercümesi*, DTCF. Yayınları, Ankara 1973, s.141

a.+(y)A dek

➤ 'avrat ol gice irteye dek ol yigidile zevk itdiler (KVz.17a.5)

b. +(y)A degin

➤ bulara üç *güne* degin çeri yezîd süsi barmadı (Behc.1:109,27); pes ol çokrağa *boyunlarına* degin batdılar (Mrzb.51a.6)

c. +(y)A göre

➤ niçe maşlahat görürlerise *aṇa* göre iş idelüm didi (DKor.D.81,12)

NOT: Bugün yaygın olan bu edatın EAT. metinlerinde pek sık geçmediğini görüyoruz. '*gör-e*' tarzında meydana gelmiş olan bu edatın, yönelme değil de belirtme hali ile kalıplaşması beklenirdi. Mevcut şekil, 'görmek' fiilinin 'bakmak, birşeye bakmak' anlamından kalıplaşmış olmalıdır.

d. +(y)A karşı

➤ kaçan bu kelimeyi ayıtsalar, uçmak kapaşı *bulara karşı* açıla (Behc. 10,20); *hazretüñe* karşı *tırup innâ lenehnü's-saffûn* (ŞH.1:V,3); gelicek yakın *virdi aṇa selâm / süheyl eyledi aṇa karşı kıyâm* (SNev.25)

B. YÖNELME HALİNİN DİĞER İSİM HAL EKLERİNİN FONKSİYONUNDA KULLANILIŞI

1. Tamlama hali yerine kullanılışı (bkz. TAMLAMA HALİ, I, B, 1)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ bir er ölse, bir oğlu kalsa mâlı dükel ol *oğula* bolur (Feraiz,23)

b. zamirlerde kullanılışı

➤ *ereñlerüñ kılıyısıñ ölümün aṇa-dur* yûnus / niçe erenler geldi geçdi, növbet şimdi *bize* durur (Yun.Em.54,7); *ilerü vardı pây diledi: hey big yigit bize daḥı bu geyikden pây vir didi. beyrek aydur: mere daḥı men avçı degülem, big oğlu bigem, hep size didi* (DKor.D.77, 4)

2. Belirtme hali olarak kullanılışı (bkz. BELİRTME HALİ, I, B,2)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ kamu tedbir itdiler öldürmege / imdi dilerler alıben *gitmege* (ŞH.Yun.1,7); sulṭân-ı mısır bu *geleciye* inkâr eyledi (KVz.7b.17); *hûcanuñ tabî'atı meyl*

idüp *şüpheye* bıraktı 'avrat tûfîyi yalan eyledi (KVz.16b.14); kimi dahı kıtu sa'y itdi lîkin / yol *bulmaqlığa* olmadı mümkün (İşk.77); bir söz ile beni *öldürmege* umarsın (MC.33b.5)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- 'aceb midür anu tıla habîbi ortasında ol derlü seyr-i sülûk olup, habîbi yine gelüp döşegini ısıcağ bulup ve ibriğini dökülmemiş bulmağ ba'id midür ki sen hazret-i resülûñ *mi'râcına* inkâr idesin (KVz.11a.3); dahı bir adı anuñ rahmân durur / bağışlar *kullarına* gufrân durur (ŞH.Yun.1, 3)

3. Bulunma hali yerine kullanılışı (bkz. BULUNMA HALİ, B, 3)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- gerçek 'âşık ol ola, cân *virmege* ol ive / döstile bâzâr için niçe biñ başdan geçer (Yun.Em.42,6); şıcan bâğubanı ılanuñ üstine uğratdı. *bâğubâna* şıcan kayusu kalmadı. ılanı urdı, öldürdi (Mrzb.22a.14); çün belâ kişiye nâzil ola ve döstün belâya koyup gendü kurtulmak ister (Mrzb.13a.9); anlar ki döstlerinden haset iderler, çevreden belâ bususın açup beni *zahmete* birağalar (Mrzb.31b.1); bu benüm avum yiridür ve bunu *almağa* ben haqlıvan (Kelile,38v); dünyâ padişâhları gibi degüldür ki suç işleyenlere 'azâb ve intikâm *itmege* ivmez (MC.24b.9)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- firîştelerden söz işiden benven (.....ayet) benüm *haqquma* geldi (Mrzb.23b.14); ve senüñ *üzerüñe* hîç haqqum şâbit degülse (Mrzb. 10b.8); *karşuñ* başun salup serv-i revân hayrân olur (HD.1:II,3); çün benüm şâh *haqqına* hıyânetüm yoğıdı, aña baş koşmadum (KVz.5a.12); evliyâ münkîrler haq yolına âşîdür / bu yola âşî olan göñüllerüñ pasıdur (Yun.Em.47,1); bir bunuñ *şekline* kimse görmedüm / buñ benzer âdemile irmedüm (Man.Tayr.11,9); teñri bir yıldızı bir yıldız *şûretine* yaratmadı (Kıs.Enb.68,4;64); pes bu haber vezirler kulağına degdi mecmû'ı şâh *katına* hâzır oldılar (KVz.5b.1); oğlan buğanuñ alnından yumrıñ giderdi, yolından savuldı. buğa ayağ üstine tıramadı, düşdi tepesinüñ üstine yıkıldı (DKor.D.17,4); şanasın sizüñ *haqquñuza* geldi (Mrzb.23b.7); bu maşalı anuñçün getürdüm ta melike muqarrer ola, kim şenzebâ *işlerine* ivmeklik vâcibdür (Kelile,41v)

4. Aynılma hali yerine kullanılışı (bkz.AYRILMA HALİ, 1, B,2)

a. isimlerde

a.a.kök ve tabanlarda

➤ hürdegîrlîk *itmege* utandılar (Mrzb. 15b.7)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

➤ pes bir müddet bunun *üzerine* geçdi (Kelile 38 r); katırğa getürdi, şordı kim yerüñe hõşnûd musın (T.S.)(Yüz.Had.85); turup *yirine* pîr katına varup fakırdan şikâyet eyledi (KVz.10a.7)

5. Vasita hali olarak kullanılışı (bkz.VASITA HALİ,I,B,5)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ nazâr kıl 'âlеме, hâlûñi anla / *yaraga* meşğûl ol sen i müslümân (Çrh.14); siz varasız dümügesiz *oyına* / *korqaram* ki yûsufuma kurt yöne (ŞH.Yus.1,7); eyregi gâfil ve *uykuya* meşğûl ola (Kıs.Enb. 99,2;65); anı 'imâret *kılmağa* meşğûl ola (Mrzb.10a.4); anuñ gibi kişi kim isterüz dünyâ sevgüsinden fârîğ, âhîret *işine* meşğûl, ol fulân yirde muķimdür (Mrzb.17b.6); zîrâ pâdişâh levh u şarâba meşğûl olurdu (Mrzb.23a.7); *řâ'ata* meşğûl olalum zıkrile (Aş.Paş.Fkr.3); andan şâh durup şavma'asına vardı 'ibâdete meşğûl oldu (KVz. 26b.17); niçe kıldı ol mel'ûn labe / hümâ meşğûl olmadı cevâba (Işk. 4217); âhîreti koyup dünyâya meşğûl olmaya (MC.66a.3); semende sîsen olmuşdur sūrâhi *zıkrine* meşğûl / şarâb-ı lâ-yezâlden unuttı lâle-nu'mânı (Mec.Nez.IV.11); biz *mâllarumuza şavarlarumuza* meşğûl idük (T.S.) (Münteha.147); pes pâdişâh vezîrûñ sözün müvecceh görüp ol *hîleye* pâdişâhı zehirle *iiir* (KVz.30a.14); ben ki sözün söylevem, gün ü geçe göynervem / bu *umuda*, kim kişiler anı bula anı bula (SV.III.5); günde birüñ gide-durur, *korşun* sefer ide-durur / ecel bir bir yuda-durur, bu *dünyâya* mağrûr nedür (Yun.Em. 33,6); bu yalan 'izzete mağrûr olup mühlik yazıda meded bulmayup ölmüşler (Mrzb.9a.10); her kim lâ-ilâhe-illâllah muḥammedin resûlu'llah dërse ben anı *oda* göyündürmeyem (Behc.2:52-b,6); cânumuz bizüm *oda* yanmağa mu'tâd eyledi (HD.1:III,4); 'ışka tanışık sıgmaz, değme cân göge ağmaz / pervâneleyin *oda* yanmayan 'âşık mıdur (Yun.Em.20,3); çerim gitdi vü tâc u tahtum dirîğ / yanar *oda* cânum bıraқdum dirîğ (SNev.16); *oda* yanmışun odın hâm bilmez / nîkû-nâmutı işin bed-nâm bilmez (Işk.1618)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

➤ işte sarıa 'âşî hâyin olup başunğa kaçd itmişdür ve ben ki *başunğa* berâber helâlî ñem, başa el uzattı (KVz.15b.3); felek cânunğa eder her erte / şafaқ *kanunğa* el boyar her aқşam (Mec.Nez.CXIII,21); ya'nî iki müslümân

biribirine kılıcıla uğraşalar ölen dahı öldüren dahı tamuya girer (KVz.28b.14); ben eydürem kim iy gânf, nedür bu derdüñ dermânı / zinhâr esirge beni, 'ışk *odına* yak çalabum (Yun.Em.103,2); 'ışkuñ *odına* yandugum, ağlamak oldu güldüğüm / döst saña zâr kılduğum, münkîrlere savaş gelür (Yun.Em.49.2); firâk *odına* yandukda, gözümünden özge kimsem yok édüp merdümlük ağzuma benüm tamzura her dem şu (Mec.Nez.46.5); bu gurbetde bu hasretde kıla mı / hemîşe hicr *odına* yakıla mı (Işk.4182); bu dünyâ *lezzetine* mağrûr olma / bu nefsi beslemegil hem çû hayvân (Çrh.44); ne mağrûr sen cihân *lezzetine* / neçe bir yoriya sen şâd u handân (Çrh.20); üçünci gendü '*ilmine* mağrûr olup gendüyi intihâ mertebesinden duta (Mrzb.26b.13); pes bir gün av *kaşına* çıkdı (Mrzb.12b.5)

NOT: Ayrıca, +(I)n vasıta hali eki ile kullanılan bazı zaman isimlerine de bugün yönelme şekli gelir ve yine vasıta hali gibi zarf yapar: *hafta+ya, sene+ye, yaz+a;* gibi

6. Eşitlik yerine kullanılışı (bkz. EŞİTLİK, I, B, 3)

a isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- tavşan eyitdi, şu kıyusına bırağdum kim kârûn genci bigi *toprağa* yutuldu (Kelile 39)

NOT: Burada '... toprak tarafından yutuldu' mânâsı vardır. Bugün için, bu türlü '*... tarafından*' mânâlı kullanışlar +ÇA eki ile karşılandığından, bu örneği eşitlik durumu olarak veriyorum.

a.b.iyelik eki almış isimlerde

- biz varavuz yûsufuñ bilesine / kırt mu gelür yusufuñ yöresine (ŞH.Yus.1,8)

BULUNMA HALİ locative

I. Ş E K İ L L E R İ

A. ASIL BULUNMA HALİ ŞEKİLLERİ

+ d A

a.isimlerde kullanılışı

a.a. kök ve tabanlarda

- firisteler bu *gecede* yazukluğa şefâ'at kıllurlar, ma'rifet gecesidir, anuñçün çalap tañrı bu *gecede* yazıkıçün yalvaran kılları yarlıgar (Behc.2:49b-B.7);uzun *yolda* saña budur kılavuz (Mev.2:V,1); neçe bir yata sın *gâfletde* i yâr / ecel irmezdin öñ din emdi oyan (Çrh.13); biñ bununı gibi ider bir *demde* ol /değme bir yoksula verür mâlı bol (SV.Reb.90); pes anı bir *yerde* gizledi (Mrzb.60b.6); yüzi toprak 'âşıkunı ol kimseye / kim bu *yolda* gide yarlıg eyleye (Aş.Paş.Grb. 17,18); secde kıılır ol puta, ma'bûd diyü / kim bulanı ol putda bir maqsûd diyü (Gzvt.13); eger bir er ölse ata birle oğul oğlı kılsa ataya altıda bir vireler, ayruğun oğul oğluna vireler (Feraiz.78); gâh *odında* vü gâh suda idi (Harname 40); bâzîrgân idüm, *deñizde* giderken gemüm ğarķ oldu (KVz.9b.5); *biñde* birinün adı bellü degüllerdür (KVz.2a.2); ħanum, oğlanunı kırķ *günde* yarası oñaldı (DKor.D.29, 7)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- *ağaçlarda* bir ağaç bar, anunı yapraķı dökilmes (Behc.1:6,17); yüzüm sürem senün görķli evün e / yürüyem ıssı *ķumlarda* sevüne (EMŞer.3); ammâ ħorasan ilinde bir dōst vardır, cihân görmiş, *işlerde* şınanmış (Mrzb.11a.-12)

a.c.iyelik eki almış isimlerde

- *sağ yanumda* bir cānavār ğürledi / anı işitdi atum, ķan derledi (Gzvt.15); ben gendü adımı şefî'ler *dâ'iresinde* şâbit kıldum (Mrzb. 27a.10); siz dilersiz kim bir *sâ'atde* helâk idesiz, âĥiretde ħaķ te'âlâ *cihetümde* 'azâb itse gerek (KVz.21b.7); gül *yüzünde* ħaķ belürse gözlerüm ğiryân olur (HD.1:II, 1); *ķapunda* itme maĥrûm sâyilem oş / yüzüm ķara *tapunda* hem elüm boş (EMŞer.171); ğamzenünı zaĥmın görüp *yolunda* yüz döndürsevüz ħîç amân verme ki senden tıĝ u bizden başlar (Mec.Nez.258,3); ne oğurdur çelep ağzında kığırmaq (Mev.2:I,3); ol yigiti düş *içinde* gördüm (Kıs.Enb.31,2;64); vardı, bir su *ķatında* oturdı (Kelile, 34,v); demür zincîrile buĝayı tutmuşlar idi,

gelüp meydân *ortasında* koyu virdiler (DKor.D.16, 2); getürmişlerdür kim deniz *kuşlarında* bir dürlü kuş olur kim anı taytuy dirler (Kelile,51v)

b.zamirlerde kullanılışı

- şol nesne ya ki sen koyup gidesin ol *bunda* kıla (Mev.1.I,1); gelür iken senüñ ile *bunda* ben (ŞH:Yus.1,10); anı avladum, anı dükedicek *bunda* gelevüz (Kelile,34v); kulağın aç, kulağın aç, bola kim *anda* dolar sen (Mev.2:1,3); süheyl *anda* vardı, kapı kaçdı çok / çağırdı öküş gördi ki kimse yok (SNev.12); göziñüzi açın, *kanda* varur siz (SV.XXIV.5); ve âdemi kime dirler ve anlaruñ cânı kaçdur ve girü *kanda* varacaklardır (Mrzb.25a.5); kazan döndi bakdı, ogul çoban *kanda* gidersin didi (DKor.D.49,7); seyredicek kendü *kendüde* kişi / hâlıkı istemek olur her işi (Aş.Paş.Fkr.8)

B. BULUNMA HALİ FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. +Ø (eksiz) (bkz. YALIN HAL, II, B, 4)

- neçe veled halk içün, bir kaç 'aşı içün / yıl on ikay ağlayup yalvara sen tetriyi (SV.VI.10); kamuya nızkun virür yıl on iki ay (Aş.Paş.Grb. 96b-3)

2.+(y)I (bkz. BELİRTME HALİ, II, B, 4)

a.isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- görme misin sen anı ey bî-haber / iki geyik bir yeri otlar gezer (T.S.) (Ruşeni,119)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- ol kimse kim haktan anı tevfiğ erişe, şa'bân ayını oruç dutsa, bunun gibi şevâb bula (Behc)

3. +(y)A (bkz. YÖNELME HALİ,II,B,3)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- bu benüm avum yiridür ve bunu *almağa* ben haqluvan (Kelile,38v); şıçan bağubânı ılanuñ üstine uğratdı. *bağubâna* şıçan kayısı kalmadı, ılanı urdı, öldürdi (Mrzb.22a-14); dünyâ padişâhları gibi degüldür ki suç işleyenlere 'azâb ve intikâm *itmege* ivmez (MC.24b.9)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- *karşuṇa* başın şalup serv-i revân hayrân olur (HD.1:II,3); bir bunun *şekline* kimse görmedüm / bu ṇa beṇ zer âdemiye irmedüm (Man.Tayr.11,9)

4. +dAn (bkz. AYRILMA HALİ, II, B, 5)

a.isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- atdan indiler, cümle yayaḳ olup *ıraqdan* turdılar, yüz yire urdılar (Mrzb.8b.8)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- Mûsî *elinden* nete oldu 'aşâ / düşmeninüṇ gürligine yokdur ejderhâ (SV.Reb.33); iy 'azîz eger bizüm *aramızdan* ilerüden bilişlik ve ḫaḳ-ı şoḫbet yoḡısa ve senüṇ üzerine ḫiḳ ḫaḳḳum şâbit degülse daḡı (Mrzb.10b.7)

5. +(I)n (bkz. VASITA HALİ,II,B,2)

- ey şâh ḫizmetkârlarınuzdan şoruṇ bize inanmazsaṇ uz henüz daḡı *ayaḡın* tururlar ḫiḳ kımuldanmadılar (KVz.10b.8)

6. +ÇA (bkz. EŞİTLİK, II, B, 2)

- ben daḡı anuṇla güleş dutup 'inâyet-i ḫaḳ ile başduḡum *taḳdırce* şâyet ki yorulmuş idüm, diyü (T.S.)(Si.Da.218,1)

II. KULLANIŞLARI

A. FONKSİYONLARI

1. Bulunma hali, bir yerde uzunca veya bir müddet için kalmayı, beklemeyi gösterir. Fiilin ilgilendirdiği yeri bildirir.

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- gül budaḡı gibi *gülşende* salınsın nâz ile (HD.1:II,3); ol çiçegi, kim *yazıda* bulduṇ / kimseye verme, ḫışmuṇa vergil (Mev.2:III,3); maḡrıbdâ bir pıṇarda dolınur (Kıs.Enb.88,1,65); ḡâh *odında* vü ḡâh *suda* idi (Harname,40)

a.b. çokluke eki almış kelimelerde

- yüzüm sürem senüṇ görklü evüṇe / yürüyem ıssı *ḡumlarda* sevüne (EMŞer.3)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- *sag yanumda* bir canavar gürledi (Gzvt.15); *gül yüzüñde* hat belürse gözlerüm giryân olur (HD.1:II,1); ol yigiti düş *içinde* gördüm (Kıs.Enb.31,2;64)

2. Zaman bildiren isimlere gelerek zaman zarfı yapar;

- *ve günde* biş namâz oldu (Kıs.Enb.8,5;65); ol ki tâ'atdur farîza tañrının / *günde* beş vaqt kim ol diregi+dür dînün (Aş.Paş.Grb. 16,10); dünü ferrûh günü sa'id olsun / *günde* bir memleket mezûd olsun (Harname 27); hanlar hanı han bayındur *yılda* bir kerre toy idüp oğuz biglerini konuklar idi (DKor.D.10,4); var oşbu *yakında* oğlun toğa (Mrzb.21a.9); bu *yakında* îmâna gelmiş idi / tañrıyı bilir seni haq bilmiş idi (Gzvt.12)

Sıfat-fiil ekleri üzerine gelen bulunma hali ekleri, '...-(y)Inca, ...-dIGI zaman' mânâlarını verir;

- *mengü* uçmak içinde *mengü* oldu ol yigit ğilmân, vildân hûrû'-l'-ayn ol *keldükde* sevnışdi (Behc.1:111,29); şeyh tûrdı öyle ıssısında şâhun sarây kapusunda vardı. şeyh *geldükde* şâha ilâm eylediler (KVz. 8a.8); salqum salqum tañ yılleri esdüğinde / saqallu bozaç turğay *şayradukda* / bidevî atlar issin görüp *okradukda* / saqalı uzun tat eri *bañladukda* / aklı qaralu seçilen çağda / kalın oğuzun gelini kızı bezenen çağda / göksi güzel kaba tağlara gün *degende* / big yigitler cılasunlar birbirine koyulan çağda / alar sabâh dirse han yirinden örü tûrdı (DKor.D.21,5-11); karaçuk çoban saparunun ayasına taş kodı atdı. birin *atanda* ikisin üçin yıkdı, ikisini *atanda* üçin dördin yıkdı (DKor.41,10)

4. 'bir şey hakkında, bir şey bakımından; bir şey konusunda' mânâlarında kullanır:

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- kemerleri direk üzre durupdur / sağışta bu direkler biş yüz ondur (EMŞer.90); bir kişi kim bir işi çok işleye, ol *işde* üstâz olur (Mrzb.22b.14); sen bu *bâbda* nice şavâb görürsin (Mrzb.23b.3); pes bir div ki hîle *mekkârlukda* nazîri yoğıdı (Mrzb.24a.3); ve ra'yyet haqqında rahımı ziyâdedür ve *nîk-kârlukda* meşhûrdur. eyle olsa tahta bu lâyıkdur, didi (KVz.24a.3)

a.b.iyelik eki alnuş isimlerde

- kuşûrum gerçi çokdur *hizmetüñde* / velî dâyim ümîdüm rahmetüñde (EMŞer.172)

a.c. -mAK mastarı üzerinde

➤ nite ki şimdi bu işde yâr u mu'âvin iserñ / bunu girü *başarmakda* dahı yâr ol (Mrzb.9a.14); bunu pâzişâha *bildürmekde* assı olmaya, belki ziyân ola diridi (Mrzb.11b.8); hezâr dürlü hünerler birle kâmil olmuşıdı, yazı yazmak ve ok *atmakda* ve sâz hünerlerde nazîri yoğıdı (KVz.3a.5)

5. 'bir şeyin biri, bir şeyden biri' tarzındaki kesir sayılarında bulunma hali kullanılır;
➤ eger bir er ölse, ata birle oğul oğlı kalsa, ataya *altıda* bir vireler, ayruğun oğul oğlına vireler (Feraiz,78); eger *biñde* birin diyem *döstlaruñ* tâkâtı olmaya anı işitmege (Mrzb.2a.9); *biñde* birinüñ adı bellü degüllerdür (KVz.2a.2)

6. '...içinde' mânâsında kullanılır,

➤ Resûlullâhı yuñ *tonda* yalıñçaq eylemen didi / ki zîrâ döyemez gözler yaşanur gözlere bedr ay (T.S.)(Muham.254)

B. BULUNMA HALİNİN, DİĞER İSİM HALİ EKLERİNİN FONKSİYONUNDA KULLANILIŞI

1. Yalın hal yerine kullanılışı (bkz. YALINHALI, B, 2)

Zaman bildiren bazı kelimeler, EAT. devresinde genellikle +dA eki ile kullanılırlar. Ancak, gerek EAT. gerek TTK.'de bu tür kullanışları yalın hal ile de görmekteyiz. Özellikle günümüzde ise, artık +dA'lı kullanışlar kalkmış, yalın hal şekli standartlaşmıştır.

➤ medîne yolını tutup giderler / hağa ol *demde* çok şükür iderler (EMŞer.17)

2. Yöneime hali yerine kullanılışı (bkz. YÖNELME HALİ, I, B, 4)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ *medîne*de varuban ...(EMŞer.18); siz bu gün varuñ, bu *işde* gey nazar ideyüm, göreyüm maşlañat nice olur (Mrzb.27a..14); oğuz zamanında bir yigît ki ivlense oñ atar idi, okı ne *yirde* düşse anda gerdek diker idi (DKor.D.89,5); girüp hañçer çıkardı, hây diyince yüregi *yirde* şaңçdı ve cemî' endâmını pâre pâre eyledi (KVz.13a.7)

NOT: EAT.'de *yir~yer* kelimesi, iyelik eki almış kelimelerden sonra gelip hal ekleri alırsa, çoğunlukla ayrı bir fonksiyon göstermez. Doğrudan doğruya iyelik üzerine hal eki getirilmiş gibi kullanılır.

a.b. iyelik eki almış isimlerde

➤ ey şâh tır bir fûta tutuñ dahı bir kez bu şuya tıl yine gel *yirüñde* otur (KVz.9a.6); harf *içinde* bu kadar ma'nû sığar / bu söz ile uslu yoğaru ağar

(SV.Reb.22); vardı, bir su *katında* oturdu (Kelile 34 v); gice anı başum *altında* kıomayınca dirñlenmezsin (Mrzb.6a.9); senün evün bu gece nür dutdı / anuññün kim *içinde* ay düşdi (SV.XXVIII,1); bir gün bununı *katına* bir yigit geldi. gökçek şüretlü, şöhetı tatlu, şöyle kim pâzişâhlar *şoñbetinde* yarar (Mrzb.11b.4); dñv işine peşıman olup mağaralara ve yir *altında* dağılışdılar (Mrzb.26a.13); pır eyitdi: var, hımmâm *kapusunda* otur, kânğı 'avrat çıkarsa, erün var mı diyü sor (KVz.9b.7); şeyh tırdı, öyle ıssısında şâhutı sarây *kapusunda* vardı (KVz.8a.8); irtesi taht *üzerinde* oturup hüküm ü hükümet eyledi (KVz.14a.1); eger şâh buyursa bu gice pusı *yirinde* er kıoyalum ve biz göçelüm (KVz.29b.2); pes şâh bir avuç toprak alup gözi *üstinde* kıdı (KVz.26b.9)

NOT: *üzeri, içi, altı* gibi sontakılar *üzerine* gelen yönelme hali eki, bugün için doğrudan asıl kelimeye eklenmektedir. Bu sontakılar, TTK'de bu fonksiyonlarını kaybetmişlerdir.

b. zamirlerde kullanılışı

- gelür iken sizür ile *bunda* ben (ŞH.Yus.1,10); gele sen *bunda*, saña neñ garazum yok işidür sen (Mev.2:I,1); ki beni *bunda* ırgürdi çalabum / bilür höz neydüğün andan talebüm (EMŞer.77); anı avlayalum, anı dükedicek *bunda* gelevüz (Kelile,34v); *bunda* geldük bñ-nevâ vü bñ-haber / *bunda* kalduk hem nevâ vü hem eşer (Aş.Paş. Grb.160,19); barsavuz biz yarın *anda*, dildür uçmak açmağa (Behc. 1:166,23); şimdi kim sen diri sen, *anda* var / ne kim ister isen sen *anda* var (SV.İbt.63); ol kim bununı la sevinür, bunu diler, bunu görür / *anda* varursa *bundan* ol ne kıla, ol ne kıla (SV.III.7); sühey! *anda* vardı kapu kaçdı çok / çağırdı öküş gördi kimse yok (SNev.12); maşlahat görürsen gel *anda* varalum birbirümüz *katında* birkaç gün rüzigârumuz hös geçürelüm (Mrzb.2b.11); *anda* varup şehir ü köyler bulup beglik eyleyevüz (Mrzb.9b.3); ve lîkin sizi az az taşıyup *anda* iletmekde delim vakt geçe (Kelile,35r); uykuda gör cânun *kanda* gider / sinsiz *anda* cân neçe işler eder (SV.Reb.61); bini kıatı duta siz bu dünyâda / ol ki binden ayrıla, *kanda* gide (SV.Reb.106); her *kanda* ki gözin başka, çalap hâzırdur mutlakâ / şol cân ki tapmadı haķķa assısı yok ziyândur (YunEm.36,5); şeyâd hamza uş gider, cürm u günâhın fıkır ider/çün haķķ yolına girmedi, *kanda* varursa tün bütün (ŞH.2:II,14); iy dün haķķı isteyen, bilmez misin Haķķ kandasur / her kandasam *anda* hazır, *kanda* baķsam andadur (YunEm.36,1); bilür misiz iy yârenler girçek erenler kandasur / *kanda* baķsam *anda* hâzır *kanda* istesem andadur (YunEm.46,1); yeri gögi ne varsa ol yaratdı / gözüñizi açun *kanda* varursiz (SV.XXIV.5); ve âdemî kime dirler ve anılarını cânı kaçdur ve girü *kanda* varacaklardır (Mrzb.25a.1); kıazan döndi baķdı, oğul çoban *kanda* gidersin didi (DKor.D.49,7)

3. Ayrılma Hali yerine kullanılışı (bkz. AYRILMA HALİ, I, B, 4)

ETk. devresinde bulunma hal ekinin hem bulunma hali hem de çıkma hali için kullanıldığı bilinmektedir. EAT. metinlerinde de bulunma hali ekinin ayrılma hali eki olarak kullanılışı oldukça fazladır. Bunun devamı olarak TTK. ağızlarında hâlâ +DAn yerine +DA zaman zaman ve yer yer görülür.

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ kulağ dut diñlegil işbu sözi / çevirmegil bu *sözde* ısrâ yüzi (EMŞer.50)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

➤ ağaçlarda bir ağaç bar, anuñ yaprağı dökilmes (Behc. 1:6,17)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

➤ kapuñda itme mahrum sâyilem oş / yüzüm kara tapuñda hem elüm boş (EMŞer.171); kara polat öz kılıcuñ virgil mañıa / *şadağın*da seksen oquñ virgil mañıa / ağ tozluca katı yayuñ virgil mañıa / kâfire men varayın (DKor.D.49,1); gâmenüñ zahmın görüp *yolu*nda yüz döndürsevüz / hıç amân verme ki senden tığ u bizden başlar (Mec.Nez.258,3); tağı biregü ol kuyu *katında* keçer erdi (Behc. 1:11,21); niçe niçe selâtinler zebûn olur 'ışk *elinde* / her kim bu yola düşerse ol bu yola yavaş (Yun.Em.49,6); niçe kim tolu ola, agzında *dudağında* öperler (Mrzb.16a.2); âhir şöyle oldı kim babil *vilâyetinde* bir şâlih dindâr âlim kopdı (Mrzb.19a.3); şuçı ve günâhı yoğken oğla *gögsinde* urup, arkasında çıkardı (KVz.14a.6); üzengüye *kalıup* *kan* çekdi, uz atdı. iki talusunuñ *arasında* urup çağıdı, yıkdı (DKor.D.22,13); çobanuñ ellerin çözdü, *alında* bir öpdi, aydur (DKor.D.51,1); getürmişlerdür kim den iz kuşlarında bir dürlü kuş olur anı taytuy dirler (Kelile,51v)

4. Vasıta Hali yerine kullanılışı (bkz. VASİTA HALİ, I, B, 4)

a. isimlerde

a.a.kök ve tabanlarda

➤ zâhîrüm eyü *adda*, göñlüm fâsid tât'atda / bulınmaya bağdadda, bencileyin bir ağyâr (Yun.Em.22,3); ve yüzyigirmi biñ 'âlem saltanat ve 'ıys u 'ışretde 'ömür sürmüş idi (KVz.20b.4); *kışda yazda* karı buzı erimeyen *kaşılık* tağına geldi çıkıdı (DKor.D.26,4)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

➤ bu gice sizüñ *şoñbetüñ üzde* müşerref ve muğtenem oldum (Mrzb.36a.6)

b. zamirlerde kullanılışı

➤ kulağın aç kulağın aç bola kim *anda* dolar sen (Mev.2:1,3)

NOT: *tol->tol-* fiili, EAT.'de +dAn ile kullanılmaktadır. Bugün +(y)lla ile kullanıldığı için, hem +dAn hem +dA şekillerini bu fiille kullanılırken 'ile' anlamında aldık.

➤ cehd ü emegümüz zâyî' olmaya ve *anda* uğraşursavuz feth ü zafer bizüm ola (Mrzb.19b.2)

5.Eşitlik hali olarak kullanılışı (bkz. EŞİTLİK HALİ. I ,B, 2)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ onulur ok u kılıç zahmi tüzde / velî dil zahmi onulmaz *geñezde* (T.S.) (Delil.103)

a.b.iyelik eki almış isimlerde

➤ abû yûsuf ve Muhammed *kavlinde* irkekden egsükirek dışiden artukıraq biresin (Feraiz,538); muhammed *kavlinde* on iki bâre idesin, biş bâre arslıka biresin (Feraiz,542); yûsuf *kavlinde* mâl yidi bâre idesin (Feraiz,543); ve zeyd *kavlinde* anuñ mâlin anuñ vereselerine vireler (Feraiz,558)

NOT: Bugün bu kullanılış '...+(y)A göre' (yani, *kavline göre*) şeklindedir. Bir hal ve bir edatın birleşmesiyle ifade edilen bu kavram ise, isim hallerinden eşitlik hali (+ÇA) tarafından karşılanır: *Bence, sence, Ahmetçe*, vs. gibi

AYRILMA HALİ ablative

I. Ş E K İ L L E R İ

A. ASIL AYRILMA HALİ ŞEKİLLERİ

1. + d A n

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ tātmağın gözi ağuzdur gevdede / datluyu *acıdan* ol gey fark ode (SV.Reb.79); veled sini *güneşden* bellü gördi / neçe andan sırrını gizleye sen (SV.XXV.7); yaradılmış bu *şerbetden* tadısar / ulu giçi durur ol işde yeksân

(Çrh.61); *şovuğdan* olan talağ şışın giderür (Edv.Müf.6b-11); atın sürdi vü tutdı yol kal'aya / demür *kapudan* girdi ol kal'aya (SNev.27); dīv bu *sözden* kaçadı (Mrzb.23b-2); bu *şerbetden* tölupdur sīneler kahr / ki tadururken ider şekleri kahr (Hus.Şir.4913); şâh destur virürse *güneşden* zerresin ve *denizden* kaṭresin beyân idelüm (KVz.16a-15)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- dükel *gecelerden* kutlu gece durur (Behc.2:49-B,3); gözlerün ben açamı, ki gey göre sen / *degmelerden* neçe neçe sora sen (SV.İbt.19); serçe mu'tedildür, dükeli *kuşlardan* anurı eti yigrekdür (Edv.Müf.3b-6); loğmân hekim *otlardan* bir koz derñlü bir hûb tertûb itmişdi (KVz.18a-4)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- şu derñlü yığlağaymen, kim *yaşumdan* saz bola kırlar (ŞH.Belleten III,7); bargıl binüm *katumdan* (Mev.2:VI.6); ol yigdür kim bunur vüçüdün *yolumdan* götürüm (Mrzb.12b-4); sinün boyur budağdan ağı geçdi / cihân emdi *yüzünden* yaz u yaydur (SV.XXII.6); su'âl eyleyiserler *itdiğünden* / dutar a'zâlarurı anda lertzân (Çrh.34); bu cihân sevmegin gemişmekdür / 'ışk *odından* hemîşe bişmekdür (SV.İbt.8); bir *kanadından* bir kanadına biş yüz yıllık yoldur (Kıs.Enb.69,8,65); harem içre bu mescid ikidür bil / ikisünün *arkasından* geçer il (EMŞer.248); bizüm *hâlümüzden* bilen kimdür 'ışka münkir olan / bizüm sevdüğümüz hâkdur bu halka göz ile kaç gelür (Yun.Em.49,5); bende hindustân *otlarından* bir ot vardır (Mrzb.14b-8); şâhur *gözlerinden* yaşlar revâne oldı (KVz.19a-1)

b.zamirlerde kullanılışı

- siz anı binüm gözümle görürüz / anurı esrârını *binden* soruruz (SV.Reb.28); bini anda, anı binde görürüz / bini *andan*, anı *binden* soruruz (SV.Reb.137); beni maṣşûduma ırgür çalabum / bilürsin neydüğün *senden* talebüm (EMŞer.174); bu dünyâya niçün pek yapışur sen / sini *andan* koparur çarḫ-ı devrân (Çrh.17); töküle *bizden* günâh ne kim varı (ŞH.Yus.1,4); şimdi halk *bizden* eyemenür olmaya (Mrzb.23b-5); anı dutanlar cihân issi olur / bil ki *anlardan* cihân diri kâlor (SV.Reb.72); *anlardan* yidiürelüm helâk olsun, halk ne senden ve ne benden tutarlar (KVz.4a-15); *bundan* ulu suç âlemde dahı ne olur (KVz.15b-4); kimesneye vefâ itmez bu dünyâ / kıyâş itgil *bulardan* sen ver anı (EMŞer.35); *gendüden* yavuzı gidermekdür / ol, kim etmez buru, ne ırâkdur (SV.İbt.9); zeyrek oldur *gendüden* geçmiş ola / varlığından yokluğa girmiş ola (Aş.Paş.Hik.11); küfr içinde dîn ü îmân buldılar / *gendülerden* öldiler hâk oldılar (SV.Reb.160); pes ölüm hâkdur elbette ölü sin / sarḫa imdi

i derviş kibir *ķandan* (Çrh.82); girü şordılar kim: âdemiler *ķanı neden* yaradıldı (Mrzb.24b.14)

2. +dIn

EAT. için karakteristik değildir. Çok seyrek görülür. Kullanıldığı örnekler, genellikle *öñ* kelimesi ve bazı edatlarla sınırlıdır.

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- *öñdin* gelen *hûblar* senüñ şûretüñ i görse idi (ŞH.1:V,4); *göñüldin* giçüp dilde dinmiş durur (Ferh.30); iş başa gelmedin ve gözükmegin işüñ niteliğün anılamış olur, ayruqlar işüñ soñında bildügin ol *öñdin* bilür (Kelile,40r); *hûca* derhâl cevâb virdi ki benden *öñdin* ol oğrılar tırmışdı (Mrzb.23a.12); ve maħabbet ki ezel 'âleminde cânlar arasında varıdı iki *yañadın* hâşıl oldu (Mrzb.2b.2)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- ki söz yüce *göklerdin* inmiş durur / *göñüldin* giçüp dilde dinmiş durur (Ferh.30)

B. AYRILMA HALİ FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. + Ø (eksiz) (bkz. YALIN HAL, II, B,5)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- 'aziz-i men ölüm *cân* ayrılmak degül, ölüm rahmetden ayrılmak durur (Behc.2:50-B,12)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- eger sen şâhuñ bir ziyânuñ bilüp şâhu âgâh eylemezsen vallâhi hâyin ve *hâķķo yitümişler* olursun (KVz.20a.8)

2. +(y)A (bkz. YÖNELME HALİ, II, B, 4)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- *hurd*degîrlük *itmege* utandılar (Mrzb.15b-7)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- pes bir müddet bunun *üzerine* geçdi (Kelile,38r); katunğa getürdi, sordı kim *yerünge* hışnûd mısın (T.S.)(Yüz.Had.85)

3. +dA (bkz. BULUNMA HALİ,II ,B, 3)

Köktürkçe devrinde +DA şekli, hem bulunma hem ayrılma hali için kullanılıyordu. Bu kullanışın devanını EAT. metinlerinde de görmekteyiz.

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- kulağ dut dîñ legil sen uşbu sözi / çevirmegil bu sözde ısrı yüzi (EMŞer .50)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- ağaçlarda bir ağaç bar, anuñ yaprağı dökilmes (Behc.1:6,17)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- kâra polat öz kılcuñ virgil mañ a / şadağında seksen okuñ virgil mañ a / ağ tozluça katı yayuñ virgil mañ a / kâfire men varayın (DKor.D.49,1); niçe kim tolu ola, *ağzında dudağında* öperler (Mrzb.16a.2); suçı ve günâhı yoğiken okıla *gögsinde* urup *arçasında* çıkardı (KVz.14a.6); getürnişlerdür kim deniz *kuşlarında* bir dürlü kuş olur, aña taytuy dirler (Kelile,51v)

4. +ÇA (bkz. EŞİTLİK, II, B, 3)

- geçer iken *yolca* bunlar bî-günâh / borudan söğmişler aña yok sipâh (T.S.)Enveri,50)

II. KULLANIŞLARI

A.FONKSİYONLARI

1. Bir şeyin içerisinden, önünden, üstünden, civarından v.s. geçerek yapılan hareketin yeri veya bitiriliş noktası bildirilirken ayrılma durumu kullanılır.

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- kim sini ol hağa degüre / korğulu *köprüden* geñez geçüre (SV.İbt.15); bu *kapudan* sürme bini e çalap / delüye bir bağ, ne aydur, ne ider (SV.XX.6); *kuyudan* çıkdı vü zindâna girdi / zeliñânun hem ol mekrine irdi (EMŞer.54); atın sürdi vü tutdı yol kal'aya / demür *kapudan* girdi ol kal'aya (SNev.27); ve

eger anı göyündüreler, *bizden* geçüreler, göze sürme çekeler (Edv.Müf.2b-14); çûn şâh 'avratdan bu haberi işitdi, yavlağ melûl oldu (KVz.10a-6)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- bu hayâl geçdi *içümden* ey uya (ŞH.Yus.1,10); şâhuñ *gözlerinden* yaşlar revâne oldu (KVz.19a-1)

b. zamirlerde kullanılışı

- töküle *bizden* günâh ne kim varı (ŞH.Yus.1,4); çû bir kapu dahı var girgil *andan* / selâm virgil halîlu'lîlâha *andan* (EMŞer.249)

2. Hisse dayanan davranışları bildiren bazı fiillerde, fiile sebep olan şey veya kişi ayrılma hali eki alır:

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- nefsumüzi *aşdan şudan* yığarduk (Behc.2:46-B,8); aygıl bu uyğudan, kırtulasın *kayğudan* (Behc.2:56-A,17); niçe *ecelden* kaçuban (ŞH.2:II,1); özüñi yığ haram *işden* hemişe / ki yarın kılmayasın âh u figân (EMŞer.83); biz bu *yoldan* üşenmedük, erenlerden usanmaduk / kimseyi yavuz şanmaduk her ne ider kalmaz ider (Yun.Em.43,2); bizi bu *qorkıdan* kırtarasın (Mrzb.16a-10)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- ve otuzı anı dünyâ *belâsından* bekleyeler ve onı anı şeytân *şerrinden* bekleyeler (Behc.2:55-A,8); hûcam 'âşık olanların işi âhıla zâr olur / hasretinden ol ma'sûkuñ gözi yaşı bır ar olur (Yun.Em.55,1); eyle qorqar 'adû *qılıcından* / ki şamar qanı her kıl ucından (Harname 24)

b. -mAk mastar şekli üzerinde kullanılışı

- *ölmekden* ne qorqarsın çünki haqqa yararsın / bil ki ebedî varsın, bu sözde fâsîd da'vîdür (Yun.Em.24,2); velî ben seni *götürmekden* üşenmezven (Mrzb.6a-1); ve sen dahı aña qaşd *itmekden* çekinesin (KVz.29a.11)

3. 'bir şey sebebiyle, bir şey yüzünden' mânâlarında kullanılır:

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- gün yavlağ issi durur, *issiden* çalışma varmañ dediler (Behc.2:45-B,5); gördi ki, ilan *sovuğdan* buymuş yatur (Mrzb.8a-2); *şovuğdan* olan talak şişin giderür (Edv.Müf.6b-11); el-kışşa şâhuñ *hammallıqdan* ip omuzın kesdi (KVz.10a-5)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- *nûruñdan* gice gündüz ziyâdur ya resûlallâh (ŞH.1:II,2); *eşekligüñden* çaçal sözine uyup belâ damına düşdüñ (Mrzb.6a-3); hûcam 'âşık olanlaruñ işi âhula zâr olur / *hasretinden* ol ma'sûkuñ gözi yaşı bıñ ar olur (Yun.Em.55,1); bir eşek var idi za'îf ü nizâr / *yük elinden* katı şikeste vü zâr (Harname 39)

4. '..... için' mânâsını verir;

- oğlan yine cevâb virmedi. pes oğlan *söylemedüğinden* hatunun tâkatı tâk oldu (KVz.4b-6)

5. 'bir şey hakkında' görevinde kullanılır;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- *tırup* yirine pir *katına* varup *fağrdan* şikâyet eyledi (KVz.10a-7)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- ol hüseynüñ *ölümünden* haber kılmış (Behc.1:110,28); bir gün anı niçe varup *görmedüñ* / nete sen deyüp *hâlinden* sormadüñ (SV.Reb. 134); su'âl eyleyiserler *etdüğünden* / dutar a'zâlaruñı anda lertzân (Çrh.34); ya *bildüğünden* eyit ya bir bilürden işit / teslîmüñ ucın dutup hîç sözi uzatmayalar (Yun.Em.34,2); *mizâcından*, *hâşşiyetinden* ve *menfa'âtinden* ve *mazarâtından* ve islâh-ı *zararından* türki dilince şerh eyleye (Edv.Müf.16,9); rûzigâr *zağmetinden* şordı (Mrzb.2b.8); hâliyâ benüm râyüm oldur kim cem'iyetlerde kim bulam esrâr-ı 'ulûmdan ve nesnelerüñ *hakîkatinden* aña su'âl eyleyem (Mrzb.20a.6)

6. 'bir şeye karşı' mânâsını verir;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- gendüziçün bir gemi nûh eyledi / ümmetini *şudan* anda bekledi (SV.Reb.46)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- aña su'âl eyleyem çün kim *su'âlümünden* 'âciz kıla cehlin halka bildürem (Mrzb.20a-7); icâzet dilerem bu gün *tapuñdan* / gönülip yüz uрам *kıtlı kapuñdan* (Işk.5051)

7. Bir bütünden bir kısmı alınrsa, bütün, ayrılma hali eki alır;

a. isim'e isim arasında ilgi kurarak kullanılışı

a.a. doğrudan doğruya isim kök ve tabanlarında

- ol *pendnâmeden* biri yâdumdadur (Mrzb.6a-13); eger bir er ölürse, bir urağut birle bir oğlı kıalsa, urağuta heştiyek, ya'nî *sekizden* bir vireler, ayruğun oğlına vireler (Feraiz,65b,7,137)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- ol yüz *fırıştelerden* otuzı ol kıla uçmağ muştılaya (Behc.2:55-A,8)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- ol *ebemgömecinden* bir dürlüdür (Edv.Müf.2a-6); bende hindustân *otlarından* bir ot vardır (Mrzb.14b.8)

b. isimle fiil arasında ilgi kurarak kullanılışı

b.a. doğrudan doğruya isim kök ve tabanlarına gelmesi

- bir *taula sudan* ol yaratdı *kul öziñi* (Behc.2:55-B,9); yaradılıñış bu *şerbetden* dadısar / ulu giçi durur ol işde yeksân (Çrh.61); ol *nîmetden* yiyüben hep çoyarlar / gine bunları kâfirler tuyarlar (EMŞer.129); kamu Kıuds ehli bu *sudan* içerler / anı eyle düzetmiş biñ erenler /EMŞer.229)

b.b. iyelik eki almış isimler ile çokluk eki almış isimlerdeki kullanılışı

- eger şâhun bir ziyânun görüp şâhun gendüye ve vüzerâsına bildürmez ise, hâyinler *bölüğinden* olup *hakkı yitürmişlerden* olur (KVz.7a-15)

8. Tamlayan durumundaki isimlere gelerek, tamlanan kelimenin 'türediği nesneyi ifade eder'. İsimlerle isimler arasında ilgi kurduğu gibi, isimlerle fiiller arasında da kullanılarak aynı fonksiyonu gösterir:

a. isimlerle isimler arasında ilgi kurması

- yine *altundan* elli kândil aşılu (EMŞer.59); *gümişden* elli kândili gör anda (EMŞer.58); bir ulu şehirdür *daşdan kireçden* / içinde bir evi yokdur ağaçdan (EMŞer.190); *ebrişümden* bir ip eyledüp altun çırtağular anı dağmışdı (Mrzb.38a-13)

b. isimlerle fiiller arasında ilgi kurması

b.a. isimlere gelerek

a. kök ve tabanlarda

- eyitdiler: şâh gendüyi *kağı fâ'ifeden* bilsün (KVz.3a-9)

b. iyelik eki almış kelimelere

ve oğlanun bir anası vardı. Çin *mağbûblarından* idi (KVz.3a-9)

b.b. zamirlere gelerek

- ve oğul kıızı durur, *gendüden* doğan kız birle ve ata bir kız *ķarındaş* durur (Feraiz,516)

NOT: Ayrılma hali ekinin 7. ve 8. fonksiyonlarının isimlerde kullanılışında şu fark özellikle göz önünde tutulmalıdır: 'Bir bütünden bir parçayı' gösteren 7. fonksiyonda, isimler hem kök veya taban durumunda iken, hem de iyelikli şekillerinde iken ayrılma hali eki alabilmektedirler (*ebegömeçinden bir dürlü* v.s.). 'Türenilen nesneyi bildiren' 8. fonksiyonda ise, isimlerle isimler arasında ilgi kuran kullanılıştta tamlayan durumundaki isim asla iyelik eki alamaz (*daşdan kireçden şehir*, v.s.).

9. Ayrılma hali eki almış kelimelerden sonra sıfat gelirse, mukayese ilgisi (comparative) kurulmuş olur;

a.isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- ol maṇa kıızıl *deveden* sevgülürek erdi (Behc.1:6,18); bir söz aydam kim *şekerden* tatlurak (ŞH.Yus.1,5); sırâta uğrayısdur yoluṇ, bil / *ķılıçdan* iti derler, ince *ķıldan* (Çrh.39); ayıtdılar, *oddan* kıatı ne ola (Kıs.Enb.25,2;65)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- erenler üstine '*avratdan* zararlu fitnelü kıavim olmaya (KVz.6b-14)

a.c. iyelik eki almış isimlerde

- bu *dükelünğden* kıatırak baha *firâķunıdı* (Mrzb.2a-10); bilür kışinüṇ düşmanlığı bilmez kışinüṇ *döstlüğündan* yigdür (Mrzb.6b-3); oşbu yakında bir göl bilürven, kim anuṇ duruluğı '*âşık gözinden* dururakdur (Kelile,35,r)

10. Ayrılma hali eki alan kelimeler bazan zarf durumuna geçer;

- veled yoksuldu sensüz bu cihânda / sini buldı, bu *gezden* beg u baydur (SV XXIII,9); eger ben böyleyidiğün bilsen bir *gezden* gelüridim (Mrzb.6a-6); eşek *ırakdan* kıurdı gördi (Mrzb.6a-2); bir yingeç anı *ırakdan* gördi (Kelile,34v); ey baba, hezâr la'net saṇa gelsün ki baṇa *küçücükden* edeb öğretmedün ve beni acıtmaduṇ (KVz.15a.3); belî ağam Kıazan, *giceden* bir kıuzı pişürüp dururam, gel bu ağaç dibinde inelüm, yiyelüm didi (DKor.D.49,11)

11. Aynı isme bir ayrılma eki ve bir yönelme eki getirilerek tekrarlanınca, 'zarf' elde edilir;

- *günden* güne ulaldur, levh ü *Qaleme* döndür (ŞH:III,8); ol mâlını üleşeler hisâb idüp *kıldan* kıla (Mev.1:I,3); rengi döner *günden* güne toprağa dökilür gine / 'ibret durur aηlayana, bu 'ibreti 'ârif tıyar (Yun.Em.16,5); *gökden* göge birin birin geçürdiler (Kıs.Enb. 95,10,65); ayruğı hayvân durur *başdan* başa / nefsin utarur yürür *kaşdan* kaşa (Aş.Paş.Vasf.24); her bir *kırkıdan* kırka bir *hâlden* bir hâle döndi (Mrzb.9b.11)

12. *andan sonra* > *andan* tarzındaki eliptik bir kullanım sonunda da ayrılma hali ekininin kelimeyi zarflaştırdığını görürüz. Örnekleri pek çokdur:

- *andan* peygâmbir ayıtdı (Behc.1:6,18); cûn kim su'âlünden 'âciz kıla, cehlin halka bildürem ve *andan* kanın dökem (Mrzb.20a-7)

13. Edatlarla kullanılışı

a. +dAn ayru

- sen *veliden* ayru görme teηriyi (SV.Reb.52); Teηri sinden tolu, ırak bakma / *sinden* ayru degül, kapu kaçma (SV.İbt.65); *döstlardan* ayru bir pâre arpa etmegine ki çobandan artar kanâ'at itmişsin (Mrzb.30a.4)

b. +dAn ayruk

- senüη *sözün den* ayruk söz haηâdur ya resûlullâh (ŞH.1:II,5); sağışını *haqdan* ayruk kimse bilmez (Kıs.Enb.62,9)

c. +dAn gayrı

- *bulardan* gayrı yanan irt e gece / ki dört yüz on ikidür uçdan uca (EMŞer.152); iy şâh, senüη maražuηa bu *hîleden* gayrı nesne ve çâre yokdur didi (KVz.19b-1)

d. +dAn öhden (~öhdin)

- neçe bir yata sın ğafletde i yâr / ecel *ermezden* öηdin imdi oyan (Çrh.13); hûca derhâl cevâb virdi ki *benden* öηdin ol oğrlar tırmışdı (Mrzb.23a.12)

e. +dAn ötürü

- iy şâh bilesin kim ben bu işi *andan* ötürü eyledüm (KVz.11a-4); baηtlu ol kişi kim, *yumurdadan* ötürü gendüzin gendü eliyile *każâ* çengâline asmaya (Mrzb.49b-7)

f. +dAn sonra

- bir *zamândan* sonra bir şehir katına irdi (Mrzb.8b-6); bir sâ'at şöhet *itdikden* sonra şeyh buyurdu (KVz.8a-15)

g. +dAn taşra (~daşra)

- yatur içinde bunca enbiyâlar / *haremden* taşra yatur evliyâlar (EMŞer.62); hâk emrinden ve peygâmbir *şer'atinden* taşra iş itme (KVz.5b-14)

h. +dAn yan'a (+dIn yan'a)

- ya muhammed başurı kâldur *gökden* yan'a (Behc.2:49-A.3); bir niçesi çarha yapışur *güneşdin* yan'a çekerler (Kıs.Enb.92,3;65); birez *vaktan* sonra girdi *şehirdin yanadan* er u 'avrat, atlu yaya..... geldiler (Mrzb.8b-7)

B. AYRILMA HALİNİN DİĞER İSİM HAL EKLERİNİN FONKSİYONUNDA KULLANILIŞI

1.Yalın hal yerine kullanılışı (YALIN HAL, I, B, 3)

Bu kullanış, özellikle ayrılma hali üzerine *sonra* edatının gelmesi halinde görülür (+dAn sonra). EAT. devresinde, sonra edatı dâimâ +dAn ile kullanılmakta idi. Bu gün ise, normal isimlerden (*Ahmet+ten sonra*), zamirlerden (*sen+den sonra*), fiilden türemiş şekillerden (*yap-tık+tan sonra*) sonra ayrılma hali şekli kullanılmakta; zaman bildiren kelimelerden (*gün, vakit, zaman*) sonra kullanılmamaktadır. EAT'de ise, zaman bildiren kelimelerden sonra da ayrılma hali eki şekil olarak kullanılıyordu. TTK. ile karşılaştırınca, EAT. devresinde kullanılan *gün+den sonra, zamân+dan sonra* gibi şekilleri, yalın hal için kullanılmış sayıyoruz:

- oğıl toğdı, bir kaç *günden* sonra ayağı ağrıdı (Mrzb.21a.2); bir kaç *günden* sonra şâhuñ zahmet gâyet ziyâde oldu (KVz.18b.17); birez *vaktan* sonra (Mrzb.8b.7); yitmiş *yıldan* sonra hem bulmuş idi (YZ.95,7); bir *zamândan* sonra bir şehir katına irdi (Mrzb.8b.6); bir *zamândan* sonra pâdişâh vardı, bir pâdişâhuñ *dağı* kızına 'ağd-i nikâh eyledi (KVz.3a.11)

sonra edatı olmaksızın da yalın hal yerine kullanıldığı örnekler bulunmaktadır:

- veled yohsuldı sensüz bu cihânda / sini buldı, bu *gezden* beg u baydur (SV.XXIII,9); eger sen böyleydüğün bilsem bir *gezden* gelürüdüm (Mrzb.6a.6); anı işitdi, hâfır bir *gezden* incindi (Mrzb.14b.7)

Ayrıca, şu kullanışta da, ayrılma hali şeklini yalın hal şeklinin yanında 'alternans' olarak görmekteyiz:

- birez vaktından sonra gördi, *şehirdin* yarıadın er u 'avrat atlu yaya sancağ nağkâreyile geldiler (Mrzb.8b.7)

NOT: Bu örneğin yanı sıra, genellikle şu şekil görülür:

- ya Muhammed başunı kaldır *gökden* yarı a (Behc.2:49-A,3); bir niçesi çarha yapışur *güneşdin* yarı a çekerler (Kıs.Enb.92,3;65); pes geyügi alup *bâzârdın* yarı a revân oldu (Mrzb.11a-5)

2. İlgî hali yerine kullanılışı (bkz. İLGİ HALİ, I, B, 4)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- pes şâh eyitdi: ey oğul, ol sen su'âl itdüğün *nesneden* girü cevâbın sen buyur, işidelüm didi (KVz.26b-1); şâh destur virürse *güneşden* zerresin ve *denizden* kaşresin beyân idelüm didi (KVz.16a-15)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- ol yüz *firiştelerden* otuzı ol kula uçmak muştılaya (Behc.2:55-A,8)

3. Belirtme hali yerine kullanılışı (bkz. BELİRTME HALİ, I, B, 3)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- günâhlarum benüm *hadden* aşupdur (EMŞer.6); eger bir *diremden*, iki *diremden* yiseler, işhâl ider (Edv.Müf.7a-14)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- imdi korqaram *düşümden* girü görem / gördüğüm düşden dahi kayğu yirem (ŞH.Yus.4,4); eger melik ol kadar *şuçındantecâvüz* ide, gendü kulu hâkkında şefkat itmeye (Mrzb.27a-9); bizüm *hâlümüzden* bilen kimdür 'ışka münkir olan bizüm sevdiğümüz hâkdur bu hâlka göz ile kaş gelür (Yun.Em.49,5)

NOT: Yukarıdaki örneklerin yanı sıra, bugün dahi hâlâ ayrılma hali- belirtme hali ayrımı olmayan kullanışlar vardır:

- bir gün anı niçe varup görmedün / nete sen deyüp *hâlinden* şormadunı (SV.Reb.134); su'âl eyleyiserler *itdügünden* / dutar a'zâlarıunı anda lertzân (Çrh.34); ya *bildügünden* eyit ya bir bilürden işit / *teslîmün* ucın dutup hîç sözi uzatmayalar (Yun.Em.34,2)

4. Yönelme hali yerine kullanılışı (bkz. YÖNELME HALİ, I, B, 5)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- *gidüp kıdsden* hâlfî'llâha irdük / bi-*hamdi'llâh* mübârek yiri gördük (EMŞer.234); ve bu ülü aşlı *üçden* böle (Feraiz,61a,8,60); ve bu ülü dağı aşlı *üçden* böle (Feraiz,61a,9,61)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- *icâzet* dilerem bu gün tapuñdan / gönülüp yüz uram kıtlu *kapuñdan* (İşk.5051); sen bularuñ *işlerinden* vâkıfsın (Mrzb.59b-11)

b. edatlarla kullanılışı

- *paşam*, güneş *yüzüñden* karşı ben ayı gördüm / her lahza secde kılur alnuñdaki hilâle (ŞH.1:IV.5)

NOT: Hâlâ ayrıma hali-yönelme hali ayrımı kesinleşmemiş kullanışlar da vardır:

- siz anı binüm gözümle görüñüz / anuñ esrârını *binden* soruñuz (SV. Reb.28); ey şâh, *hizmetkârlaruñ* uzdan soruñuz bize inanmazsañuz (KVz.10b.7)

5. Bulunma hali yerine kullanılışı (bkz.BULUNMA HALİ, I, B, 4)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- gözüm sen sen, cânüm sen sen, bu '*âleminden* binüm sen sen / çü *paşam* bih zihûbânî, bini ne kem dutar sen sen (SV.XI.11); eger bir er ölse, bir urağutı birle bir oğlu kılsa, urağutına heştiyek, ya'ni *sekizden* bir vireler, ayrukın oğluna vireler (Feraiz,65b,7,137); atdan indiler, cümle yayağ olup *ırağdan* turdılar, yüz yire urdılar (Mrzb.8b-8)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- *mûsâ elinden* nete oldu 'aşâ / düşmeninüñ gürliğine ejdehâ (SV.Reb.33); üçinci gendü 'ilmine mağrûr olup gendüyi intihâ *mertebesinden* duta (Mrzb.26b.13); işitdüm kim bir gün husrev hûcayile serây *bahçesinden* havz kenârında ördek teferrüc iderlerdi kim ol ördekler su üstinde seyr iderdi (Mrzb.27b.6); iy 'azîz eger bizüm *aramızdan* ilerüden bilişlik ve hâkk-ı şoñbet yoğısa ve senüñ üzerüñe hiç hâkküm şâbit degülse dağı.... (Mrzb.10b.7)

6. Vasıta hali yerine kullanılışı (bkz. VASITA HALİ, I, B, 5)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- ne, ki vardur cihânda, bildüreven / sini *hâkdan* tamâm dolduravan (SV.İbt.20); *teñriden* sen tolu, ırak bakma / sinden ayrı degül, kapu kaçma (SV.İbt.65); mevlanâ gibi cihânda olmadı / ançılâyın kimse *hâkdan* tolmadı (SV.Reb.24); nûh için tûfân kamu kâfirleri / boğdı *sudan* komadı kimse diri (SV.Reb.43); her nese lâıyık gerek, kim cüf ola / kanı ol uşlu, ki bu sözden tola (SV.Reb.84); e qarndaş bu sözi eyle ki var / ol bile, kim teñriyi *cândan* sever (SV.Reb.112); eger taş sen, eger demür, bu *nûrdan* / tola sen, bil, ki külli nûr ola sen (SV.XXV.2); ev *aydından* tolıcağ bellü olur / ki oğrı evde kaldı yoksa gitdi (SV.XXVIII.3); ev *aydından* bu geçe eyle toldı / kişi göden degüldi, vardı yitdi (SV.XVIII.4); acıduklarını allâh bilür çûn / orada *cebrâilden* gönderür hûn (EMŞer.127); *haremuñ* içi düpdüz kıyılarıdur / çû *yağmurdan* tolar eyü sularıdur (EMŞer.228); benüm göñlüm gözüüm '*ışkdan* tolıdur / dilüm söyler yarı yüzüm suludur (Yun.Em.30,1); iy oğlından yig kızım, egerçi sen *atadan* fahr dutarsın ammâ, erden kaçmağ maşlahat degüldür (Mrzb.17a.6); ol *sebebdan* giç tururdu (Mrzb.23a.7); toldurup yir u göği '*işretten* / enbiyâ viribidi kudretten (Harname 6); bu *şerbetden* tolıupdur sineler kahr / ki tadururken ider şekleri kahr (Hus.Şir.4913); eli anurı ki tolıdur '*ağâdan* / hemîşe boş olur didi hağâdan (Işk.1614)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- *nûruñdan* gice gündüz ziyâdur ya resûlullâh (ŞH.1:II,2); teñri *nûrından* tolıdur cânları / iki görmez göz isen anları (SV.Reb.117); kişi gendü *işinden* bellü olur / göremez siz anı taşsuz demürsüz (SV.XXIV.6); ey şâh râst senüñ hikâyetüñ ol bir şâh hikâyetine benzer kim gafillüğü *ucından* beş kez dîşmân anı sıdı (KVz.28b.4); tolıdur 'arş u ferş *nurından* / ehl-i küfr atılamaz gürûnndan (Harname,10)

b. zamirlerde kullanılışı

- siz *andan* hem toyar siz, hem açar siz / siz *andan* hem yatur siz, hem durur siz (SV.XXIV.3)

c. +sUz eki üzerinde kullanılışı

- bu gez *añsuzdan* güler Yûsuf Nebî (ŞH.1,10)

7. Eşitlik hali yerine kullanılışı (bkz. EŞİTLİK HALİ, I, B, 3)

Yalnızca 'öñ' kelimesiyle kalıplaşmış 'zarf' ve 'edat' olarak görülür: *öñdin~öñden*.

- *öñdin* gelen hûblar senüñ şûretüñi görse idi (ŞH.1:V,4); neçe bir yata sın gâfetde i yâr / ecel ermezdin *öñdin* imdi oyan (Çrh.13); hõca derhâl cevâb

virdi ki, benden *öñdin* ol oğrılar tırmışıdı (Mrzb. 23a.12); iş başa gelmedin ve gözükmegin işüñ niteliğün atılamış olur, ayrıuklar işüñ soñında bildüğün ol *öñdin* bilür (Kelile,40r); ecel dañı yakın zamânda gendüye dañı şunardur. nitekim andan *öñden* gelenlere şundılar (KVz.20b.6)

VASITA HALİ instrumental

I. Ş E K İ L L E R İ

A. ASIL VASITA HALİ ŞEKİLLERİ

1.+ (I) n

a. isimlerde¹⁶

a.a. kök ve tabanlarda

- eydürsin kim gözüm görür, da'vîyi ma'nîye irür / *gündüzün* gün şu'le virür, gice yanan çırağ nedür (Yun.Em.26,6); *şabâhın* sinleye vardum, gördüm cümle ölmüş yatur her biri bîçâre olmuş,'ömrin yavu kılmış yatur(Yun.Em.51,1); *ayağın* örü dursat namâza (Feraiz,598); *dünün* *günün* on gün yürüdi tamâm / ne su içdi ne yidiydi ta'âm (SNev.5); tersâ didi *ilkin* sen di gördüğün (Aş.Paş.Hik.30); bu makâmda geçdiler *birin birin* / her birinün bir kişi tutdı yirin (Aş.Paş.Vasf.34); yüzleri âdem oğlanı yüzi *gibin* (Kıs.Enb.26,6;65); pes *gündizin* aydın *dünün* karanı olısar (Kıs.Enb.97,10;65); ve düşmenlerle dañı döst *dirligin* dirilün ki döslik arta ve düşmenlik eksile (Mrzb.7b-9); gördük ol dem ol putı, düşdi *yüzün* / kürsî üstinden yire şaldı özin (Gzvt.13);... didi. iki gözün oğlanuñ boğazın gözlerdi loğmân bıçağı oğlanuñ boğazına kodo (KVz.19a.12); ey şâh *hizmetkârların*uzdan soruñ bize inanmazsaruz, henüz dağı *ayağın* tırmırlar, hîç kılmıdanmadılar (KVz.10b.8); oğlan yumruğıyla buğanuñ alına kıya tutup çaldı buğa *götin götin* gitdi (DKorD.16,8)

b. zamirlerde kullanılışı

- ata aña diyip bilinmez kıymeti / *anın* olmaz halkuñ aña minneti (Aş.Paş.Grb.160,24); bu ğaribname *anın* geldi dile / kim bu dil ehli dañı ma'nî bile (Aş.Paş.Grb.306,4)

¹⁶ Bu ek için, bkz. Saadet Çağatay, "Uygurca ve Eski Osmanlıcada Vasita Hali + ün", .DTCF. Dergisi .I, 3, Ankara 1943.

NOT: Saadet Çağatay, *anın, yalğuzın* gibi şekillerin Eski Osmanlıca (EAT.)'da seyrek rastlanan vasıta hali şekilleri olduğunu söylemektedir¹⁷

c. +sÜz eki üzerinde kullanılması

- *ârzûlarsın rencüzin* sen döst yüzün körmekli cân (Behc.168,25); kudret ile taşğıld *ansuzın* / kum gibi akdı dere geñsüzün (Gzvt.17)

2. +lA

'ile' edatının ekleşmiş halinden ayrı bir şekildir.

- niçedür eydür yünusa kocalduñ sen 'ışkı koğıl / 'ışk bize *yiñile* degdi henüz dañı tırvandadır (Yun.Em.46,6); günde yidi *qurla* bu du'â...(Feraiz,60a-1); biz varıcağ ol ava gitmiş idi / bir arslanı *dirile* dutmuş idi (Gzvt.14); yüz beş direm bala *katup* her gün *tañ la* yiseler, yavuz hılılardan emîn ola (Edv.Müf.8b-10); *aç la* bir mişkâl andan yiseler, cimâ' şehvetin getirür (Edv.Müf.11a-5); bağıra, yürege müfiddür. *acı la* yiyicek qarın bağlar (Edv.Müf.9a-13)

NOT: Son örnekte *acı la* değil de *aç la* şekli beklenirdi. Muhtemelen, 'ıla' şekli ile 'la' arasında 'bulaşma' olmuştur.

- anı *ham la* yiseler, ma'deye ağır gelür (Edv.Müf.11a-15); *dünle* kârvân köçdügin turgay bilür (DKor.D.5,4)

3. birle

'bir+le' yapısındadır. Edat olarak kullanılır.

- hurre adlı bir yigit düşmân *birle* utuşdı (Behc.1:111,29); tekbîr kıluş ol yigit düşmân *birle* doqışdı (Behc.1:111,29); çûn bu evşâf *birle* meşhûr oldı (Mrzb.17a-4)

4. +(I₂) l A

'ile' edatının ekleşmiş şeklidir. +(I)lA olabildiği gibi, ünlülerle biten kelimelerden sonra +yIIA şeklinde de görülebilir.

- miskîn yünus ölicecek, sini *nûrla* dolıcağ / îmân yoldaş olıcağ âhiretde şîr gider (Yun.Em.21,7); bir ulu tağı bir *dişile* urşa ol tağı cümle kum kayır kıladı (Kıs.Enb.32,9;66); ve yaprağını zeyd *yağıla* ovup merhem bigi eylerlerse aru

¹⁷ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCE Yayınları Ankara 1977, s.266: 14. dipnot

soñmuş yire vursalar ağısın çeker (Edv.Müf.2a-14); ve mü'minleri dağı ol dört dürlü *kişiyile* bezedi (Kıs.Enb.45,5;66); ey şâh buyur bir legençe getirüp *şuyıla* taldursunlar didi (KVz.9a.4)

B. VASITA HALİ FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. +Ø (eksiz) (bkz.YALIN HAL, II, B, 6)

- ulu, giçi sini sever, sini ister, sözün söyler / güneş gibi yüzün toğar, kamu 'âlem *nûrun* taldı (SV XII,5)

NOT: Bugün +(I)IA ile kullandığımız dol- (<tol-) fiili, yukarıdaki örnekte 'ikinci kişi iyelik eki' üzerinde 'yalın hal'de kullanılmıştır.

NOT: Aşağıdaki örnekler de 'yalın hal' ile 'vasita hali'nin alternans olarak kullanılmalarına aittir.

- sini ger bir nefes güldürdi dünyâ / son ucı bir *gezin* kıldırdı efgân (Çrh.45); yüzleri âdem oğlanı yüzi *gibin* (Kıs.Enb.26,6;65)

2. +(y)I (bkz. BELİRTME HALİ, II, B, 5)

- çün gözi açıldı, *şabâhı* vardı, ılanı isteyü gitdi (Mrzb.13a-6)

3. +(y)A (bkz YÖNELME HALİ, II, B, 6)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- eyregi gafil ve *uykuya* meşğûl ola (Kıs.Enb.99,2;65); *şâ'ata* meşğûl olalum zikrile (Aş.Paş.Fkr.3)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- ve ben ki *başurı a* berâber helâlühüm, baş a el uzatdı (KVz.15b-3); *fırâk odına* yandukda, gözümden öze kimsem yok / idüp merdümlük ağzuma, benüm tamzura her dem su (Mec.Nez.46,5)

4. +dA (bkz. BULUNMA HALİ, II, B, 4)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- zâhirüm eyü *adda*, göñlüm fâsid tâtta / bulunmaya bağdadda, bencileyin bir ağyâr (Yun.Em.22,3); *ķışda yazda* ķarı buzı erimeyen ķazılık tağına geldi çıķdı (DKor.D.26,4)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- bu gice sizüñ *şoĥbetüñ üzde* müşerref ve muĥtenem oldum (Mrzb.36a.6)

b. zamirlerde kullanılışı

- ķulaĥuñ aç, ķulaĥuñ aç, bola kim *anda* dolar sen (Mev.2: I.3)

5. +dAn (bkz.AYRILMA HALİ, II, B, 6)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- eger taş sen, eger demür, bir *nûrdan* / tola sen, bil, ki küllî nûr olasen (SV.XXV.2); acıķduķlanıñ allâh bilür çûñ / orada *cebrâilden* gönderür hûñ (EMŞer.127)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- tenî *nûrndan* tolıdur cânları / iki görme göz isen anları (SV.Reb.117)

b. zamirlerde kullanılışı

- siz *andan* hem toyar siz, hem açar siz / siz andan hem yatur siz, hem durur siz (SV.XXIV.3)

c. +sUz eki üzerine kullanılışı

- bu gez *añsuzdan* güler yûsuf nebî (ŞH.Yus.1,10)

II. KULLANILIŞLARI

A. FONKSİYONLARI

1. Yapılan fiilde kullanılan vasıta, vasıta hali eki alır;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- kim cânını *ışķile* diri ede / hem nûrundan bu ķaranlıluķ gide (SV.Reb.69); bir ulu tağı bir *dişile* urşa oî tağı cümle ķum ķayır kıladı (Kıs.Enb.32,9;6); ...didi. iki *gözin* oĥlanuñ boğazın gözlerdi loķmân bıçağı oĥlanuñ boğazına ķodı (KVz.19a.12)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- ve yaprağını zeyd *yağla* ovup merhem bigi eylerse aru sokmuş yire vursalar ağusun çeker (Edv.Müf.2a-14); ben anı kuş yavrusın saklar gibi sakladum, kuş *südiyle* besledüm (KVz.12b-5)

2. Karşılıklı olarak yapılan işlerde kullanılır;

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- *koṇ şavaşı* siz bugün şeytân başını döğüṇ / süd bigi u bal bigi hûş *karıluṇ* bir *bir ile* (SV.III.10)

a.b. çokluk eki almış kelimelerde

- ve *düşmenlerle* daḥı döst dirligin dirilüṇ ki döst arta (Mrzb.7b-9)

b. zamirlerde kullanılışı

- meger şâhuṇ üç oğlı var idi, *bunlaruṇla* meşveret idüp eyitdi kim, bu maḥâlde sizüṇ daḥı bir rây u tedbîrünüṇ var mı (KVz.28b-17)

3. Birliktelik bildirir;

- ol iki kimse didüğüṇ kâfir *birle* mü'mîn durur dünyâ kıyusına bile düşdiler, bir müddet bile boldılar (Behc.1:11,21); yaratğanum huḫûrında kılam sinü ṇ *bile* yargu (ŞH.Belleten III,9); cûn şâh *anlaruṇla* şehre vardı (KVz.9b-2)

4. Sebep bildirir;

- bu ğarîb-name *anın* geidi dile / kim bu dil ehli daḥı ma'nî bile (Aş. Paş.Grb.306,4); ata aṇa diyip bilinmez kıymeti / *anın* olmaz ḥalkuṇ aṇa minneti (Aş.Paş.Grb.160,24)

NOT: Burada, *içün* edatının kullanılmadığı eliptik bir kullanım görüyorsunuz.

5. *+(Dn)* vasıta hali eki almış kelimenin tekrarıyla, '+Ar.....+Ar' mânâsı elde edilir;

- gökden göge *birin birin* geçürdiler (Kıs.Enb.95,10;65); bu maḫâmdan geçdiler *birin birin* / her birinüṇ bir kişi tutdı yirin (Aş.Paş.Vsf.34)

6.Çeşitli zarfların teşkilinde kullanılır;

a.

- oğlan yumruğıla buğanuṇ alnına kıya tıutup çaldı buğa götin *götin gitdi* (DKor.D.16,8)

b.

- ârzûlarsın *rencsüzün* sen döst yüzün körmeklik cân (Bebc.1;168,25); kudret ile tağ tağıldı *ansuzın* / kum gibi ağıdı dere genişüzün (Gzvt.17)

c.zaman zarfı olarak kullanılışı

- eydürsın kim gözüm görür da'vîyi ma'nîye irür / *gündüzün* gün şu'le virür, gice yanan çırağ nedür (Yun.Em.26,6); *şabâhın* sinleye vardum, gördüm cümle yatur / her biri biçâre olmuş 'ömtrin yavu kılmış yatur (Yun.Em.51,1); bes *gündüzün* aydın ve *dünin karañu* olısar (Kıs.Enb.97,10;65); *dünin günün* on gün yürüdi tamâm / ne su içdi ne yidiyidi ta'âm (SNev.5); *dünle* kârân köçdügin turgay bilür (DKor.D.5,4)

7. '... iken' mânâsında kullanılır;

- nicedür eydür yûnusa kocalduñ sen 'ışkı koğıl / 'ışk bize *yiñile* degdi henüz dañı tırvandadır (Yun.Em.46,6); biz varıcağ ol ava gitmiş idi / bir arslanı *dürile* dutmuş idi (Gzvt.14); yüz beş dirhem bala katup her gün tañla yiseler, yavuz hıltırlardan emûn ola (Edv.Müf.8b-10); *açla* bir misķâl andan yiseler, cimâ' şehvetin getirür (Edv.Müf.11a-5); anı *hamla* yiseler, ma'deye ağır gelür (Edv.Müf.11a-15); kişi nesnesin nice alur kişi / uyanıkla görmüş olasın düşi (Süh.267) (T.S.)

8. '...olarak anlamını verir;

- avvalğı bâb gökleri *ilkin* neden yaradıldıñın beyân kılur (Kıs.Enb. 53,10;65); Tersâ didi *ilkin* sen di gördüğüñ (Aş.Paş.Hik.30)

9. '...vakit' anlamında kullanılmıştır,

- bu şarâbın menfa'âtleri *çoğla* itidâle yakındur (T.S.)(Yadigar,57-2)

B. VASITA HALİNİN DİĞER İSİM HAL EKLERİNİN FONKSİYONUNDA KULLANILIŞI

1. Yalın hal ile alternans olarak kullanılışı (bkz. YALIN HAL, I, B, 4)

- sini ger bir nefes güldürdi dünyâ / soñ ucı bir *gezin* kıldurdu efgân (Çrh.45); yüzleri âdem oğlanı yüzi *gibin* (Kıs.Enb.26.;65)

NOT: Yukarıdaki örnekleri karşılaştırtınız;

- ammâ ger başa vefâ kılup döst olursa günde bir kaç *gez* karnı toya (Mrzb.32b.2); bunun *gibi* şerif yirde tırayın / gice gündüz çalaba yalvarayın (EMŞer.195)

2. Bulunma hali yerine kullanılışı (bkz. BULUNMA HALİ, I, B, 5)

- iy şâh, hizmetkârlarınuzdan şoruñ bize inanmazsarñuz, henüz *ayağın* tururlar, hiç kumıldanmadılar (KVz.10b-8)

EŞİTLİK HALİ equative

I. Ş E K İ L L E R İ

A. ASIL EŞİTLİK HALİ ŞEKİLLERİ

+ C A

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- ki devrân geçer elden sen seni bil / ki bir *sâatça* gelmez tüz geçer yıl (EMŞer.49); haremün uzunı üç yüz adumdur / içi düpdüz ıvacuñ *ağça* kumdur (EMŞer.87); okına kūr'ân u yâsîn kulağ urup dñ leyesin / *tağça* günâhlar yuyasın, tañ la seher vaqtinde dur (Yun.Em.28,6); bir gün bir vîrânda gizlü bir *şandukça* mâl buldılar (Mrzb.18a-12); ne *dilce* olur ise ma'nûdür aşı / ki anuñ içün qodılar bâb u faşı (Ferh.32); bunlar şâhı esirgeyüp kimi *eskice* kaftân virdi ve kimi *eskice* pâpûc virdi (KVz.99a-16); kâdemi yir yüzini idedi pâk / farq-ı eflâki *tozca* görmez hâk (Harname,18);

a.a. iyelik eki almış isimlerde

- buyurdılar, *ileyümçe* varuram / baqaram, bir ulu hayme görürem (Gzvt.15); hey nâ-halef oğlan, ben seni babanğa diyeyin ve bir vechile 'arz ideyin kim en ulu pâreni *kulağunça* eylesün didi (KVz.4b-13); ve dönüp memleketünge varasın ve *ardunça* bir muhkem kal'aya girüp oturasın (KVz.29a-4); *yanunça* yürüyüp hîdmet kılayın / bilürem her birin hîdmet kılayın (İşk.6009); biz dünyâda nefsumüz *kolayınça* yörimedük (Behc.2:46-B,4); bir gün yüzün gören kişi *ömrince* hiç unıtmaya / tesbîhi sensin dilinde ayruñ nesne eyitmeye (Yun.Em.2,1); görür at ile geldi bir hōş yigit / elinde kuş, *ardınca* bir tâzi it (SNev.23); bir gün bayağı *âdetince* geldi gördi ki ılan şovukdan buymuş yatur (Mrzb.8a-1); derinligi anuñ *kamusıncadır* (Kıs.Enb. 57,4;66)

b. zamirlerde kullanılışı

- ki didüğümden artuğdur bu evşâf / çü evşâfı bağışlar *bunca* elîf (EMŞer.233); hâlılu'llâh maqâmı bir 'aceb şeh'r / geçüpdür üzerinden *bunca*

dehr (EMŞer.238); ol ördek *şunca* ördekler arasında belürsiz oldu (Mrzb.27b-12); ve turmayup şâh *şunca* iletürdi el-kışşa şâhuñ ħammallıkdan ip omuzın kesdi (KVz.10a-15); ança dur döst kapusunda, kımegil hergîz ölinçe / *ança* yalvarup dapğıl ol çalaba sinden ol ħôşnûz olınça (Behc.1:167,24); yazuk müzd terâzûsı *ança* şırât köprüsü / sekiz uçmak ħapusı ħuds-i mübârekdedür (EMŞer. 375);

c. fiilden türemiş şekillerde kullanılışı

c.a. iyelik eki almaksızın

envâ'i dürlü zulümler ide başladı, *vardukça* ħâyret ifrât oldu (KVz.14a-2); râĥat *umdukça* gördi zaĥmetler / devlet isteyü buldı müĥnetler (Harname,37)

c.b. iyelik eki almış isimlerde

bildüğünce söyledi her bir kişi / iltmedi kimse kemâle bu işi (Aş.Paş.Grb.30b-32); her birisi güci *yitdiğince* duruşdı (Kıs.Enb. 1,6;66); 'ömri yir *turduğınca* ħâim ola / baĥtı gök *döndüğince* dâ'im ola (Harname,28)

B. EŞİTLİK HALİ FONKSİYONUNDA KULLANILAN DİĞER EKLER

1. Yalın halin eşitlik hali ile alternans olarak kullanılışı (bkz. YALIN HAL, II, B, 7)

➤ ħaremün vaşfını daĥı diyelüm / *tûfîler* gibi şekkerler yiyelüm (EMŞer.38)

Yalnızca bir örnekte;

➤ yimiş ħurd ħuş bunı keler niçelerin bağrın deler / şol ufacıĥ nâ-resteler gül *gibice* şolmuş yatur (Yun.Em.51,3)

NOT: Asıl şekil, yalın haldir. Eşitlik bir örnekte görülmektedir.

2. +(y)A (bkz. YÖNELME HALİ, II, B, 6)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

➤ tavşan eyitdi, bir şu kıyusına bıraĥdum kim kârûn genci bigi *toprağa* yuduldı (Kelile,39)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

➤ biz varavuz yûsufuñ *bilesine* / ħurd mu gelür Yûsufuñ yöresine (ŞH.Yus.1;8)

3. +dA (bkz. BULUNMA HALİ, II, B, 5)

a. isimlerde

a.a. kök ve tabanlarda

- oñulur oñ u kılıç zañmı *tızde* / velî dil zañmı oñulmaz *geñezde* (T.S.) (Delil,103)

a.b. iyelik eki almış isimlerde

- abû yûsuf ve muñammed *ķavlinde* irkekden egsükirek dışıden artuķarak biresin (Feraiz,538)

4. +dAn (bkz. AYRILMA HALİ, II, B, 7)

- neçe bir yata sın ğafletde i yâr / ecel ermezden *öñdin* imdi oyan (Çrh.13); iş başa gelmedin ve gözüķmedin işüñ niteliğın anñlamış olur, ayruķlar işüñ soñında bildüğın ol *öñdin* bilür (Kelile,40 r)

II. KULLANILIŞLARI

A. FONKSİYONLARI

Bu ekin fonksiyonları ayrıntılı olarak hocam Zeynep Korkmaz tarafından incelenmiştir¹⁸

1. '... kadar' anlamında kullanılır

a. isimlerde

- okına ķur'ân u yâsin ķulaķ urup diñleyesin / tağca günâñlar yuyasın tañla seher vaķtında dur (Yun.Em.28,6); bir firişte gördüm yidi ķat yirüñ altında irñen büyük *dünyâca* var (MC.47b.9)

b. iyelik eki almış kelimelerde

- ol biş tağıñ ağıñınca sañıa şevâb vire (MC.13b.11)

c. zamirlerde kullanılışı

- illâ bunca hadîslerde rivâyet gelmişdür (Tib.Neb.13a.15-16)

2. '... olarak' anlamında kullanılabilir.

a. isimlerde

- ol oğlanlara ķarışmaz *ayruca* oturmuş ağlar (MC.87a.12)

3. '... +(y)A göre' anlamını verir.

¹⁸ Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki Ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", DTCF. Dergisi XVII/3-4, Ankara1959, s.275-358

a. iyelik eki almış kelimelerde

- şibrim bir otdur aṭṭa şebraḳ daḥı dirler ve ḳureyş *luġatınca* darî' dirler (Tıb.Neb.77b.17-18)

4. '... gibi anlamında kullanılabilir.

a. isimlerde

- er olsaṇ, yeg olsaṇ mere sen *ḳazanca* olmayasın (DKor.D.86,9)

5. Sıfatların üstüne gelerek sıfata 'yaklaşıklık' anlamı verir.

- ḥaremün uzunı üç yüz adumdur / içi düpdüz uvacuḳ *aḳça* ḳumdur (EMŞer.87); eskice ve yıprak ḳaftân geymiş (MC.87a.1)

6. '-dUK' sıfat fiil eki üzerine gelerek *zarf-fiil* fonksiyonu üstlenir.

- diri *olduḳca* ben ḳuluṇ işidesin eyâ şâhum (HD.Şiir.25); ol tavuḳ *yumurdıladıḳca* bir sıçan anı oğurladı (Mrzb. 49a.2)

B. EŞİTLİK HALİNİN DİĞER İSİM HAL EKLERİ FONKSİYONUNDA KULLANILIŞI

1. Yalın hal ile alternans olarak kullanılışı (bkz. YALIN HAL, I, B, 5)

- yimiş ḳurd ḳuş bunu keler niçelerin baġrın deler / şol ufacıḳ nâ-resteler gül *gibice* şolmuş yatur (Yun.Em.51,3)

2. Bulunma hali yerine kullanılışı (bkz. BULUNMA HALİ, I, B, 6)

- ben daḥı anuṇla güleş dutup 'inâyet-i ḥaḳ ile başduġum *taḳdırce* şâyet ki yorulmuş idüm diye (T.S.)(Si.Da.218,1)

3. Ayrılma hali yerine kullanılışı (bkz. AYRILMA HALİ, I, B, 4)

- geçer iken *yolca* bunlar bî-günâh / borudan söġmişler aṭṭa yok sipâh (T.S.)(Enveri, 50)

**İSİM HAL EKLERİ
VE
BİRBİRLERİNİN YERİNE KULLANILIŞI**

ASIL ŞEKİLLER		KENDİSİ İÇİN KULLANILAN DİĞER ŞEKİLLER						
yalın	+ Ø (eksiz)		+(y)I ₂		+dA	+dAn	+(I)n	+CA
belirtme	+(y)I ₂ +nI ₂	+ Ø		+(y)A		+dAn		
yönelme	+(y)A +GA	+ Ø	+(y)I ₂		+dA	+dAn		
bulunma	+dA	+ Ø	+(y)I ₂	+(y)A		+dAn	+(I)n	+CA
ayrılma	+dAn+dA	+ Ø		+(y)A	+dA			+CA
vasıta	+(I)n,++IA +(I ₂)IA, birle	+ Ø	+(y)I ₂	+(y)A	+dA	+dAn		
eşitlik	+CA	+ Ø		+(y)A	+dA	+dAn		

FİİL ÇEKİMİ

Fiil çekiminde kullanılan eklerin fonksiyonlarını tespit etmek, hatta bazan bu fonksiyonları birbirinden ayırt edebilmek oldukça güçtür. Özellikle vurgu ve tonlama, bazı ekler fonksiyon yüklemeye son derece etkili olur. Vurgu ve tonlamadan yararlanılmadığı için, yazılı metinlerin fiil çekimini incelemek daha büyük güçlükler doğurur.

Fiil çekimi sahası, fonksiyonları bakımından gereği kadar incelenebilmiş değildir. Bu konuda Mehmet Terzi bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır¹⁹ M.Terzi'nin çalışmasında EAT'deki zaman ve kipler, şekilleri bakımından incelenmiştir. Doyurucu bir çok örneğin verildiği o tezde de eklerin fonksiyonlarına pek fazla girilmemiştir. Biz bu çalışmamızda zaman ve kip eklerinin fonksiyonlarına da inmeye çalıştık. Ayrıntıya girildikçe, bazı eklerin "Fiil Zaman ve Kipleri" başlığı altında verilmemesi gerektiğini, bunların, gramerlerimizin başka bölümlerine aktarılmasının daha uygun olacağını düşündük ve uygulamaya çalıştık (örn. -sA şart eki). Geçmiş zaman bahsini ise, önce, iki yerine üç başlık altında vermeyi düşündük (Duyulan Geçmiş Zaman, Görülen Geçmiş Zaman, Farkına Varılan Geçmiş Zaman). Fakat daha sonra bunlardan "Farkına Varılan Geçmiş Zaman"ı, "Duyulan geçmiş Zaman" içinde alt başlık olarak vermeyi tercih ettik. Yine de ilgili zamanın adını "Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman" olarak genişletmek zorunda kaldık. Bugüne kadar "Dilek-İstek" kipleri başlığı altında "Emir", "İstek", "Dilek-Şart", "Gereklilik" diye ayrı ayrı başlıklarda incelenen kipleri ise, fonksiyonlarını göz önünde tutarak "İstek Kipi" başlığı altında birleştirmeyi uygun bulduk. Bu kiplerde, her ekin altına, ifade ettiğini düşündüğümüz fonksiyonu belirleyip örneklendirdik. Müstakil zaman eklerinin dışında, birtakım ek ve kelimelerin bir araya getirilmesi ile oluşturulan bazı yapıların da zaman eki olarak kullanıldığı görülüyorsa, çalışmamızda ayrı başlık altında incelemeye çalıştık (örn.-dUK+ı yogıdı '-mAmİştı').

EAT. gibi sâdece yazılı metinleri ile takip edebildiğimiz bir dönemdeki fiil çekimi eklerinin fonksiyonlarını belirlemek oldukça güçtür. Bu konuda yapılabilecek hataları azaltmanın en iyi yolu, o döneme en yakın zamanlarda yazılmış bir gramer kitabından yararlanmaktır. Böylece, konu ile ilgili daha sağlıklı ipuçları elde edilebilir. Biz bu bölümde, arandılan şartlara en uygun olduğunu düşündüğümüz için Bergamalı Kadri'nin Müyessiret'ül-'Ulûm adlı eserinde geçen ilgili yerleri de aktarmaya çalıştık.

Bu bölüm "*I. Zaman Ekleri*"; "*II. İstek Kipi Ekleri*" olarak iki ana başlık altında incelenmiştir. Her bölümün "+dUr'lu Hal'i", "Hikayesi" ve "Rivayeti" o kısmın altında incelenmiştir.

¹⁹ Mehmet Terzi, *Eski Anadolu Türkçesinde Fiil Çekimi Ekleri*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi, Malatya 1988, 266 s.

I. ZAMAN EKLERİ

Bugün Anadolu'da bulunan muhtelif ağızların o dönemde de bulunmuş olmalarından dolayı, EAT.'de bir zaman için birden çok ek kullanılabilmektedir (örn. Gelecek Zaman için, -(y)A; -(y)AsI; -(y)IsAr; -(y)AcAK, -dAÇI, -sA gerek). Bazan da bir ekin birden çok zaman veya kipin çekiminde görev üstlendiği görülür (örn.-(y)A eki, Gelecek Zaman, Şimdiki Zaman, Geniş Zaman, İstek Kipi vs.).

DUYULAN ~ FARKINA VARILAN GEÇMİŞ ZAMAN

	-mI ₂ ş	-(y)Up dUr(U)r	DURLU HALİ	HİKAYESİ
1. teklik				-mI ₂ ş(I)dUm -(y)Up dUr(i-)dUm
1. çokluk				-mI ₂ ş(I)dUk -dUGUMUz yogdı
2. teklik	-mI ₂ şsI ₂ n	-(y)Up durursın		
2. çokluk	-mI ₂ şsI ₂ z		-mI ₂ şsI ₂ zdUr	-mI ₂ ş(i-)dUη Uz
3. teklik	-mI ₂ ş	-(y)Up durur -(y)Up dur	-mI ₂ şdUr -dUGI yok -mAdUk ola -mI ₂ ş degül	-mI ₂ ş(i-)dI ₂ -(y)Up dur(ur)(i-)dI ₂ -mAdUKdI ₂ -dUGI yogdı
3 çokluk	-mI ₂ şlAr	-(y)Up dururlar -(y)Up durlar	-mI ₂ şlArdUr	-mI ₂ şlAr(i-)dI ₂ -mI ₂ şlAr degül idi

Bu zamanın birbirinden ayrı iki temel fonksiyonu vardır:

a. Geçmişte cereyan eden bir oluş veya kılışın bizzat görülmediği, başkası tarafından nakledildiği durumlarda bu zaman kullanılır. İfadesinde rivayet anlamı bulunur. Asıl eki *-mIş*'tır ve dâima 'düz-dar ünlü' ile kullanılır: *geçmesün ağlayu kapumdan demişsin şeyh için / ol ğarîbe kıatı bî-dâd eylemişsin eyleme* (Mec.Nez.260a.7).

b. *-mIş* ekinin bir görevi de, önceden vuku bulmuş, fakat söyleyen tarafından sonradan farkedilmiş ya da görülmüş bir oluş ve kılışı bildirmektir: *gör tönin nice bulaşmış kanına* (ŞH.Yus.10,11). Bu fonksiyon için *-(y)Up dur(ur)* eki de kullanılmaktadır: *direk üzre turur küllî kemerler / ki ħarc olupdur aηa nice zerler* (EMŞer.41). Burada önceden olmuş bitmiş bir fiil , söyleyen tarafından yeni

görülmüş, yeni farkedilmiştir. Başkasından duyma, nakledilme veya aktarılma söz konusu değildir (TTk. *Sular donmuş. Hoca derse girmiş bile.*).

-mİş ekinin asıl kullanım şekli bu fonksiyonda görülür. Bu yüzden, ilgili zamanın adını verirken "Duyulan ~ Farkına Varılan Geçmiş Zaman" başlığını kullanmayı daha uygun bulduk²⁰.

1. -mİş

1. kişi

a. Duyulan geçmiş zaman olarak:

teklik (kullanılmıyor)

çokluk (kullanılmıyor)

NOT: Bu zamanın belirli özelliği, fiilin geçmişte vuku bulup ve söyleyen tarafından görülmemiş olmasıdır. Yani, söyleyen, cereyan etmiş olan fiili görmemiş, başkasından duymuştur. Bu yüzden, Türk dilinde, normal olarak böyle bir zamanın 1. kişi için kullanılması düşünülemez. Çünkü, eğer bahsedilen fiil geçmişte 1. kişi tarafından (yani 'ben' tarafından) görülmüş ise, 'duyulma, anlatılma, nakledilme' durumu ortadan kalkmış, bizzat müşahade söz konusu hale gelmiştir. O zaman da EAT'de -*dUm* (Görülen Geçmiş Zaman) eki kullanılır. Metinlerimizde geçen -*mİşvAn*, -*mİşvAm*, -*mİşAm*, -*mİşIn* gibi kullanılışlar da "Duyulan Geçmiş Zaman" değil, "Görülen Geçmiş Zaman" fonksiyonunu üstlenmiştir.

b. Farkına varılan geçmiş zaman olarak:

teklik(örneğine rastlanmadı)

çokluk(örneğine rastlanmadı)

NOT: Daha önceden vuku bulmuş bir oluş veya kılış daha sonradan fark edilmişse, 1. kişide de -mİş kullanılabilir (örn. TTk. Üşütmüşüm.). Ancak EAT. metinlerinde 1.kişi için bu fonksiyonda kullanılmış örnekler olması gerektiği halde, biz rastlayamadık.

2. kişi teklik -*mİşsIn*

a. Duyulan geçmiş zaman olarak (çok az örneği vardır):

- âşinâyıdı gönül ıshıqından éy cân pâresi / işidürem sen anı yâd eylemişsin eyleme (Mec.Nez.258b.2); dédi hâssân dün gece işitmişim kim şubha dek / eşigümde âh u feryâd eylemişsin eyleme (Mec.Nez.259b.7); geçmesün ağlayu *demişsin şeyh için / ol garîbe katı bî-dâd eylemişsin eyleme* (Mec.Nez.260.6)

²⁰ Önceden olmuş bitmiş bir fiilin yeni görüldüğü, yeni farkedildiği için "Farkına Varılan Geçmiş Zaman" terimini kullandık. Ancak, bu fonksiyon için daha güzel bir terim de bulunabilir kanısındayız.

NOT: Bu fonksiyonun 2. kişi için kullanıldığı örnekler de yok denecek kadar azdır. Sâdece Mecmû'atü'n-Nezâir'de örneklerine rastlandı.

b. Farkına varılan geçmiş zaman olarak:

- niçe yıldır ki şol çopanun ardına *düşmüşsin* anun sürüsün güdersin ve uyku dadın bulmazsın yidiğün yirine siñmez dostlardan ayru bir pâre arpa etmegine ki çopandan artar kana'ât *itmişsin* (Mrzb.30a.3-5); katı ulu günâh *işlemişsin* (MC.44a.6); halâvet âbı tamduğı budur şadruñ a luţfıla / başın aşğa *kılmışsin* bugün çâhın zenâh-dânun (Mec.Nez.84b.6); sen şumagulu *olmuşsin* (Tıb.Neb.46a.10-11); göñlüñi dünyâya *vümişsin* hemân (MF.3012)

2. kişi çokluk -*mİşsİz*

a. Duyulan geçmiş zaman olarak:

- yûsuf eydür *satmışsınız* bir oğlanı / üç 'aybı var diyü *yazmışsınız* anı (T.S.) (Yus.Şeyd.86); biti *göndermişsiz* geldi irişdi (KVz.30b.4)

b. Farkına varılan geçmiş zaman olarak:

- eydür iy şıllarum 'izzüm celâlüm haqqıçün bu gün kim dükөлühüz bir araya *dirilmişsiz* herne kim benden dileyesiz ben dağı size virem (MC.86a.8-9)

3. kişi teklik -*mİş*

a. Duyulan geçmiş zaman olarak:

- gör şonın nice *bulaşmış* şanına (ŞH.Yus.10,11); 'arş eyde yâ ilâhî sen bilürsin kim ben niçün dıtrerem ben kürsiden işitdüm kürsî uçmağdan *işitmiş* uçmağ sidreden *işitmiş* sidretü'l-müntehâ firîştelerden *işitmiş* firîşteler cebrâ'ilden *işitmiş* cebrâ'il *eyitmiş* haq te'âlâ bu gice muhammed ümmetin fazlı ve keremile rahmet idüp yarlığadı (MC.79b.12-13;80a.1-3); kız bir dağı *soylamış* (DKor.D.106,11)

b. Farkına varılan geçmiş zaman olarak:

- resûlün sağ yanında minberi var / zihî üstâz kişi *düzmiş* 'aceb kâr (EMŞer.44); bir kaç harâm loğmayla seni gendüye *uydurmuş* ol hoş cân duzağıdır (Mrzb.33b.3); ne kişverdür saçun nûn mübârek menzil-i matla' / ki şems-i lem yezel toğmuş anun ferrûh diyârından (Mec.Nez.96b.4); gördi kim bir yirde semüz ot *bitmiş* (Tıb.Neb.32a.4-5); üstine *çekmiş* ecel cellâdı tîğ / sen yatarsın gañletde i tîğ (MF.2581)

3. kişi çokluk -*mİşlAr*

a. Duyulan geçmiş zaman olarak:

- ulu kici *aglaşmışlar* server yigitler *düşmüşler* / baş ucında yay *sımışlar* kuruluban oklar yatur (Yun.Em.50,4); ol zâhidün adını şakilerden *yazmışlar* (MC.53a.6)

b. Farkına varılan geçmiş zaman

- *buluşmuşlar kucuşmuşlar* yaturlar / bularuñ yatduğı yir küllî nûrlar (EMŞer.56); görklü ka'be *düzmişler* (Kıs.Enb.102); uçmak hûrilerin düşümde gördüm nûra *batmışlar* (MC.74a.9); gördi kim şâhlardan yüz *döndürmüşler* (KVz.31a.2);

2. (y)Up dUr(Ur)

-(y)Up zarf-fiil eki ile *dur(ur)* bildirme şeklinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bugün yazı dilimizde bulunmayan bu yapıyı²¹, TTk.'ye daha ziyâde -mİş+kişi veya -mİştıolarak aktarabiliriz. Ancak, tıpkı -mİş ekinin iki ayrı temel fonksiyonu olduğu gibi, -mİş diye aktarabileceğimiz bu kullanışların da (duyulan geçmiş zaman ve farkına varılan geçmiş zaman olarak) iki ayrı fonksiyonu vardır. Ayrıca bu ekte 'sürmekte olan,devam edegelen bir geçmiş zaman' fonksiyonu da sezilir. Yine bu ekin 1.teklik ve çokluk kişilerle çekimleri daha ziyâde "Görülen Geçmiş Zaman" gibi kullanılmıştır. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde bu ek daha yaygın olarak görülür.

2. kişi teklik -(y)Up durursın

a. Farkına varılan geçmiş zaman olarak

- mere şöklı melik / dünlüğü altun ban ivlerümi *getürüp durursın* / sañ a kölge olsun / ağır hâzinem bol aqçam *getürüp durursın* / sañ a harçlık olsun / kırk ince bellü kız ile burla hatunı *getürüp durursın* / sañ a yesir olsun / kırk yigidile oğlum uruzı *getürüp durursın* / kuluñ olsun / tavla tavla şahbaz atlarum *getürüp durursın* / sañ a binit olsun / kıtar kıtar develerüm *getürüp durursın* / sañ a yüklet olsun / kırıçuk anamı *getürüp durursın* / mere kâfir anamı virgil marğa / savaşmadın uruşmadın kayıdayım / girü döneyim gideyim bellü bilgil (DKor.D.57,9-13; 38,1-5)

3. kişi teklik -(y)Up dur(ur)

a. Duyulan geçmiş zaman olarak

- bu za'îf şâh ol gelen şâha *yalvarup durur* ki iy şâh ceng eyü iş degüldür gel bu fitneyi gider (KVz.28b.1-12)

²¹ Anadolu'da, özellikle Azerbaycan Türkçesiyle ilgili olan bölgelerde bu ekin yaşadığı, Hamza Zülfikar tarafından tespit edilmiştir, bkz. Hamza Zülfikar, "Doğu Anadolu Ağzlarında Zaman Kavramı Taşıyan -ip > if Eki", Türkoloji Dergisi, X.Cilt, 1. Sayı, s.13-20, DTCF. Yayınları, Ankara 1992.

b. Farkına varılan geçmiş zaman olarak

- cihân cennet *olup durur* ser-â-ser (HD.1,11); ol ağaç üzerine bir ılan *şarmaşup durur* (Mrzb.56b.1); saḡa ni'met *virüpdür* bînihâyet / ḡuşûşâ kim kılıpdur ehl-i îmân (Çrh.6); néçün kana *bulaşupdur* ser-â-ser cümle peykânı (HD.1,5); ad *virüpdür* ol puta lâṭ ü menât / ta ḡrı dirler ol puta azgın şîfât (Gzvt.13)

3. kişi çokluk **-(y)Up dururlar**

a. Farkına varılan geçmiş zaman olarak

- ḡayvanât nüfûşınuḡ ḡilâfınca ki anâşır-ı erba'adan *doğup dururlar* anlara rûḡâniyyetden ḡîç çaşni yokdur (T.S.) (Tez.İn.3,1)

DUYULAN ~ FARKINA VARILAN GEÇMİŞ ZAMANIN +dUr'LU HALİ

Bugün -*mİş*lr eki ile karşılanan fonksiyonu belirtir. +*dUr* eki ile yapılan genişletilmelerde fiilin zamanı değişmez. İlgili zaman içinde yapılan fiilin 'belirliliği' kaybolur ve iki ayrı ihtimal ortaya çıkar. Fiilin ilgili zaman içinde 'kesin olarak' işlendiğini de ifâde edebilir, 'belki işlenmiş olabileceğini' de gösterebilir. Ayrıca, -*mİş* ekinin üzerine +*dUr* eklenince, fiilin yapılmasındaki 'rivayet' de ortadan kalkar.

-*mİş* dur(ur)

2. kişi çokluk **-mİşsİzdür**

- mâlcugazını getirince nice zahmet *çekmişsizdür* (T.S.)(Anter.402)

3. kişi teklik **-mİş dur(ur)**

- ki bostân içinde *dirilmiş durur* / delim hoş öğütler *virilmiş durur* (Ferheng.45); ol yire var kim *kurılmışdur* dîvân (Ahval.374,175); zîrâ dükeli nesneyi hikmetile yaratmışdur (MC.89b.7); tıb 'ilmine ta'alluk dutan nesnelerde *buyurmuşdur* (Tıb.Neb.2b.13-14)

3. kişi çokluk **-mİşlArdur**

- bu ka'benüñ ṭolayı dört yanında / ki mihrâblar *düzetmişlerdür* anda (EMŞer.113); bu gün ben üftâdenüñ elini dut ki bilürler *dimişlerdür* (Mrzb.10b.3)

DUYULAN ~ FARKINA VARILAN GEÇMİŞ ZAMANIN +dUr'LU HALİ İÇİN KULLANILAN BİRLEŞTİRİLMİŞ ÖZEL ŞEKİLLER

EAT'deki fiil zaman ve kip çekimleri, günümüz Türkçesiyle paralel pek çok kullanışı içine almasına rağmen, bir takım farklı morfeimleri de bulundurmaktadır. Zaman ve kiplerin +dUr eki ile genişletilmesi sonucu kazanılan anlamla aynı anlamı verebilen bazı birleştirilmiş olumsuz yapılar da bu türdendir.

Birleştirilmiş şekiller, bir veya bir kaç ek ile bir kelimenin birleştirilmesi sonucunda elde edilirler. EAT'de bu tür kullanışlar pek çoktur, fakat müstakil ekler kadar incelenmemiş, hatta bir kısmı fonksiyonu itibarıyla tam anlaşılamadığından, gramerlerin ilgili bahislerine dahi alınmamıştır²².

EAT'de anlatılan geçmiş zamanın olumsuzu için çoğunlukla *-mAİşdUr* kullanılmasına rağmen, *-dUk* ve *-mİş* eklerinin başka kelimelerle de birleşerek bu görevi üstlendiği görülmektedir. Bu kullanışların örneklerini şöylece sınıflandırabiliriz:

- D U K 'lu yapılar

a. *-mAdUk (ola)~(dur)*

Bu yapı TTk.'de en uygun olarak *-mAİştİr* şekliyle karşılanabilir. Görülen geçmiş zaman bildiren *-dUK* ekinin, olumsuz tabanlara gelmek şartı ile "Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman"ı karşılaması, Orhun yazıtlarında da görülmektedir. Köi Tigin yazıtında, olumlu için *-mİş* kullanılırken, olumsuzlarda *-mAdUK* geçmektedir: *anta kisre inisi kagan bolmış erinç oğlıtı kagan bolmış erinç anta kisre inisi eçisin teg kılın-maduk erinç oğlı kanın teg kılınmaduk erinç biligsiz kagan olurmış erinç*²³

Oğuzcanın muhafazakar bir lehçesi olan Halaç Türkçesinde de aynı durum söz konusudur: *allar bo mentegaka kälmiş allar, amma ondiça ki kırığ kuoşça häyilmiş, iez harlariya buora kämädük allar ve kuç vierilmiş ya täb'id wolmış allar*²⁴

Oğuz grubu lehçelerine dahil olan EAT'de de, *ola* veya *dur* (*turur*) kelimelerinin birleştirilmesiyle *-mAdUK* şekli bu görevde kullanılabilir. Birkaç örnek:

²² Gürer Gülsevin, "Eski Anadolu Türkçesinde Birleştirilmiş Özel Şekiller", *Türk Dili* Sayı 489, TDK, Ankara 1992, s.256-261.

²³ Köi Tigin, *Doğu Cephesi*, satı 4/5.

²⁴ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, DTCF Yayınları: 214, Ankara 1972, s. 256.

3. kişi teklik -mAdUK (ola ~ dur)

- her kim ölüm sökellikinde urağutına gengsiz talağ virse ve er ölse ve urağut "idati geçmedük bolsa²⁵ ol urağut ol erden miras dutar (Feraiz. 572); hem kulağ iştmedük adını / hiç kimesne bilmedük dadını (Garb.54); geldi andan adı yahyâ bir şabî / hiç günah eylemedükdür ol nebî (Şems.108); ben oruc tutan kullaruma ol nesneleri kim virem gözler görmedük ola ve kulağlar iştmedük ola (MC.70a.10/11); ağaçların yaprakları deprenür ol yapraklar birbirine dokunmadan avazlar çıkar kim hergiz kimse andan gökçek âvâze iştmedük ola ²⁶ (MC.68a.11-12-13)

3. kişi çokluk -mAdUKI ArdUr

- ol agu temâmet ol 'avratın boğuzına gitdi şoluk sâ'at 'avrat helâk oldı güzâfın eyütmedüklerdür uşbu meseli kim (T.S) (Kel.18);

b. -dUG + iyelik yok

3. kişi teklik -dUGI yok

- ol nesneleri va'de kıldum kim gözler gördüğü yok ve kulağlar iştüğü yok (MC. 80a.6)²⁷

-m I ş 'lı yapılar

a. - m I ş degül(dür)

3. kişi teklik - mIş degül(dür)

- didiler oğlu gibi hiç bir oğul / yaradılalı cihân gelmiş degül (Mevlid.72); ve dağ anlara ol nesneleri va'de kıldum kim gözler gördüğü yok ve kulağlar iştüğü yok ve hiç kimse hayâlinde dağ geçmiş degül (MC.80a.7); kim anı gözler bakup görmüş degül / diller ol ilden haber virmiş degül (Garb.53); ger biri egsük olursa hoş degül / hiç nasıbsüz gişi yol varmış degül (Garb.1716); tevâtürle denilmiş degül (T.S.) (T.Oruç.XV.3); nitekim 'ömrüm oldı 'ilâcum ve mücerrebüm buyıdı şıdıkıla gelen ınahriim olmuş degüldür (Men.Nas.32 b.13); hiç bir zaman ibrişimden gümrük alınmış degüldür (T.S.) Sic.B.XV.5.101)

²⁵ bol-saldaki bol- (ol) fiili de i- anlamındadır, ise diye anlamlandırılabilir..

²⁶ Buradaki ol- fiili, tıpkı i- ve tur- gibi bir cevheri fiil görevindedir. tur-ur (fiil geniş zaman) örneğinde olduğu gibi, ol-a şeklinde de -a ile geniş zaman yapılmıştır. Anlamı +Dİr ile verilebilir.

²⁷ Çağatayca da -dUK yerine -Gan kullanılarak buna benzer bir terkip yapılmıştır: atını oguz koydılar takı ayıttılar kim bir yaşar oğlanın munda sözni sözlegenini hiç zaman hiç kim iştgen ve körge yokturur tip (Şec.Ter.146)

b. - m I ş olmaya

Bu kullanışlarda, *ol* - fiili, cevheri fiil görevindedir. + *Dİr* anlanı taşır. Birleştirilince -*mAmİştİr* fonksiyonu elde edilmiştir.

3. kişi teklik -*mAmİş olmaya*

- her kim dönüp kâfir olacak olursa ol 'azâbı idem kim 'âlem içinde hîç kimseye *itmiş olmayam* (MC.32a.10); hiç anlaruṭ gibi görklü kimse görmedüm kimse dahı *görmüş olmaya* (MC.74a.9)

DUYULAN ~ FARKINA VARILAN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Zaman eklerinin üzerine *i-* fiili ve *d+kişi* getirilerek yapılır. *i-* fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, çoğunlukla, iç hecede kalmış olmasından dolayı kaybolmuştur.

a. -*mİş(i-)d+kişi* / -(y)*Up dur(ur)(i-)d+kişi*

1. kişi teklik -*mİş(i-)dUm* / -(y)*Up durdUm*

- bu medḥi çûn ḥakınca *dinlemişdüm* / aluban hem bilemce *gizlemişdüm* (EMŞer.316); bu resme kıldılar te'vil anı / dimekdür kim *ṭutupdurdum* cihânı (T.S)(Hikmet.131)

1. kişi çokluk -*mİş(i-)dUK*

- fakruṭ evvel *bilmişidiük* adını / sora sora şimdi bulduk dadını (Aş. Paş.Fkr.33)

2. kişi çokluk -*mİş(i-)dUṭUz*

- iy mü'minler yinüz kim ḥalk tıyduḡı vaḡtın siz aç olurduṭuz içünüz şarâbı kim ḥalk içdügi vaḡtın siz *şusamışduṭuz* (MC.76a.8)

3. kişi teklik -*mİş(i-)dI* / -(y)*Up dur(ur)(i-)dI*

- peygamberüṇ ḡatına vardum yârenlerle *oturmuşıdı* (Tıb.Neb.26a.14-15); lîkin ḡusrev ol kızuṭ atasın ve ḡardaşın *öldürüp dururdı* (Mrzb. 60a.6)

3. kişi çokluk -*mİşIAr(i-)dI*

- felek ne naḡş étıdı kim elümden çıkdı dîvânım / ki câna heykel *étmişlerdi* cümle ehl-i dil anı (Mec.Nez.11b.33);

b. -*mAdUKdI*

3. kişi teklik -**mAdUKdI**

➤ veli cânuma *irmedükdi* eli / o cânâ *açmaduğdı* kimse yolu (T.S.) (Tennuri.196)

c. -**dUG+kişi yogıdı**

1. kişi çokluk -**dUGUmUz yogıdı**

➤ anuñ gibi gökçek şûretü kişi hiç *gördüğümüz yogıdı* (MC. 59b.2)

3. kişi teklik -**dUGI yogıdı**

➤ kaçan kim uçmağdan çıktı dünyâya geldi dün *ķarañ ulıñın gördügi yogıdı* (MC.16b.1);

d. -**mİşlAr degül idi**

3. kişi çokluk -**mİşlAr degül idi**

➤ cühûdar ķamusı aña baķadururdı ve hergiz anuñ gibi görmişler degül idi ve anun yiyisinden görklü yiýi *bulmıřlar degül idi* (T.S.) (Enb.839)

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

	-d	-mİş	-(y)Up dur(u)	HİKAYESİ
1. teklik	- dUm	-mİşvAn -mİşvAnIn -mİşvAm	-(y)Up dur(ur)ın -(y)Up dur(u)am	-dUmdI -dIdUm
1. çokluk	-dUK	-mİşvUz		-dUK idi
2. teklik	-dUñ			-dUñdI
2. çokluk	-dUñUz			-dUñUzdI
3. teklik	-dI			-dI(yI)dI
3 çokluk	-dIlAr			-dIlArdI

Söyleyenin geçmişte yapıldığı veya olduğunu söyleyenin bizzat gördüğü veya görmüş kadar kesinlikle bildiği bir fiili anlatırken bu zaman kullanılmıştır. Bu zamanın asıl eki -d+kişi 'dir. 1. teklik kişi için -*mİş+kişi* de kullanılmaktadır. Nâdiren de olsa 1. kişi için -(y)Up *durur+kişi* eki de görülmektedir.

Bergamalı Kadri, *Müyesiretü'l-'ulûm*'da, 'mâzi' eki olarak -d+'li şekilleri vermiştir:

*bildi / bildiler / bildün / bildüñüz / bildüm / bildük*²⁸

²⁸ Bergamalı Kadri (Yayınlayan Besim Atalay), *Müyesiretü'l-'Ulûm (Tıpkıbasım, Çeviri yazılı metin ve dizin)*, TDK. İstanbul 1946, s. 14.

Ekin ünsüzü dâimâ d (ötümlü)'dir. EAT'de henüz ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna tâbi olmamıştır. Ancak, birkaç eserde seyrek de olsa 't'li şekillerle karşılaşmaktayız.

1. kişi teklik **dUm**

- müslümânlar 'âşık *oldum* süci *ıçdüm* delü oldum (SV.12,2); görince gözüm anı sevdi cânum/ giri gitmegi *unutdum* i cânum(EMŞer.193); bu endîşeye gönlümü *bağladum* / olası *oranladum* *çağladum* (Ferheng.47); didi i daya dermân kıl *delürdüm* / *çodum* 'aklı delülige el urdum (Hur.2702); ola kim bağışlaya *didüm* (MC.94a.11); gözümü açdum *çü bağdum* dört yan'a (MF.1980)

1. kişi çokluk - **dUK**

- şöyle bîçâre *kalduķ* günâh şuyına *dalduķ* / şefa'at uma gelduķ şey li'llah yâ muḥammed (ŞH.3,14); ikinci kısımda biraz biraz muhtaşar ve müfid 'amelisinden *zıkr eyleduķ* (Edv.Müf.2a.3) ; geçen yıl fâsıkıdı bu yıl gördüķ 'âbid u zâhid olmuş (MC.79a.13); velîkin biz on bâb *eyleduķ* (Mif.Nur.256a.13)

2. kişi teklik - **dUη**

- bilir misin niçün *geldüη* cihânâ / sini kulluğ içün yaratdı şultân (Çrh.5); ve sen bilmezligile oş yavrularumuzu yile *virduη* ve üstüme od yağdurdun (Kelile 52v); cân seheb oldu vü *hildüη* ismüñi / cism içinde *anladun* hem hışmuñı (Aş.Paş.Fkr.20); firîşteleri at'a secde *kıldurduη* (MC.36a.3)

2. kişi çokluk - **dUηUz**

- aytdı siz *yitürdüñüz* ol oğlanı / *tonında* *ķurduñ* nişânı pes *ķanı* (ŞH.Yus.10,15); iy firîşteler muḥammed ümmetini nice *bulduñuz* (MC.79a.11)

NOT: Aslında çokluk gösteren bu şekil, aşağıdaki gibi örneklerde, hürmet ifadesi olarak teklik kişi yerine de kullanılabilir:

- yâ resûlla'llah niye tebessüm *itdüñüz* peygamber 'a.m. eyitdi (MC.38a.2); ey şâh eyledür başuñuz şuya *daldurduñuz* yine *ķıķarduñuz* (KVz.10b.9)

3. kişi teklik - **dI**

- fehmi éder kim teñri *gördi* teñriyi / teñri nûrıdur ki *şordı* teñriyi (SV.Reb.23); sini ger bir *güldürdi* dünyâ / son ucu bîñ *gezin kıldurdi* efgâan

(Çrh.45); selâmunı *aldı* vü *oturdu* girü / geçüp *vardı* andan yigit ilerü
(SNeV.26); haq te'âlâ senüñle *neyledi*, *eydi* beni *yarlıgadı* (MC.5a.12)

3. kişi çokluk - *dIIAr*

- küfr içinde dîn u îmân *buldılar* / gendülerden *öldiler* haq *oldılar* (SV.Reb.160); bir harâbe mescid içre *ķondılar* / çok *yüridiler* biraz *diñlendiler* (Aş.Paş.Hik.14); diñle ol günde bular *neylediler* / geldi yahyâ cem' olup *söylediler* (KŞ.1163);

2. - *mIş*

Bu ek, 1. kişi için kullanıldığında "Görülen Geçmiş Zaman" ifade edebilir.

1. kişi teklik - *mIşvAn* / -*mIşvAnIn* / -*mIşvAm*

- aha çok şenâ ve alkış *eyitmişven* (Kelile 43v); cânım tenüm anu η *ķahrına ķomuşvan* (Mrzb.58b.)
- bunu bilüben fâriğ *olmuşvanın* / ķanâ'at bucağında *ķalmışvanın* (T.S.)(Süh.18)
- ĥudâvendâ şükür olsun tapuη a / ki niyyet *dutmuşam* varamı *ķapuηa* (EMŞer.1); iy *ķarındaş* varacaķ yirümüz ırakdur hem ben dahı *armuşam* (Mrzb.2b.14); üç gündür nesne *yimemişem* (Tıb.Neb.47b.9); menüm içün *geldüñise* oğlancuğum *öldürmişem* (DKor.D.33,4)

1. kişi çokluk - *mIşUz*

- toğru eydürsin biz sizüñ sevüñ üzden dükeli siba'-ı düşmen *idinmişüz* (Mrzb.30a.12); anuñ şerrinden eyle bizi îymın / ki *olmuşuz* göñülden doğru mü'min (Işk.309); *ķarañu* sin içinde yalıñ uz ġarîb dermânde ve 'âciz *ķalmışuz* bizi esirgeñüz (MC.77b.10)

3. - (y)Up durur

Aslında "Duyulan ~ Farkına Varılan Geçmiş Zaman"ı bildiren bu şekil, sâdece 1. kişi üzerinde "Görülen Geçmiş Zaman" fonksiyonunu da gösterebilmektedir.

1. kişi teklik - (y)Up *dururam*

- ne ķadar ĥindistân tabîb-i ĥâzıkları var ise getürdüm kimse çâre idemedi bu işde 'âciz *ķalup dururam* (T.S.)(Ferec.99); *ķazan* aydur ogul çoban *ķarñum* açdur ĥîç nesneñ var mıdur yimege didi çoban aydur belî ağam *ķazan* giceden bir *ķuzı pişürüp dururam* gel bu ağaç dibinde inelüm yiyelüm didi (DKor.D.49,12)

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Zaman ve kişi eklerinin üzerine -dI getirilmek sûretiyle elde edilir.

a. -d+kişi (i-)dI

1. kişi teklik **-dUm(I)dI / -dIdUm**

- *oğıdumdı* ferhengnâme sözün / ki sa'dî düzüpdür pes eksiksizin (Ferheng.43);
dir imiş ben *döşedidüm* döşegi / dirilürken ölüp 'üzeyr eşegi (Harname 65)

1. kişi çokluk **-dUK(I)dI**

- gelürü üçümüz dağı üç işi kim tenri için *işledükidi* anı tenri te'âlâ hâzretine
şefi' götürelüm (Mrzb.3a.6)

2. kişi teklik **-dUη (I)dI**

- hâlimden şordılar kanda *varduηdı* (MC.88a.1)

2. kişi çokluk **-dUη Uz(I)dI**

- siz bilürsiz peygamberürüz muḥammedden soḡra dünyâda ne günâhlar ne
ḡaḡalar *kılduηuzdı* (MC.39a.13)

3. kişi teklik **-dI(y/I)dI**

- gözgüye *bağdıydı* yûsuf meger (ŞH.Yus.13,12)

3. kişi çokluk **-dIIArdI**

- *kığırdıladı* bir bennâ-yı üstâd (Hus.Şir.1937)

GENİŞ ZAMAN

	-(V) r	-(y)A	HİKAYESİ	RİVAYETİ
1. teklik	-(V) r men -(V) rvAn -(V) rvAnIn -(V) rvAm -(V) rIn -(V) rAm	-(y) Am	-(V)r (i-)dUm -(y)A (y~yl)dUm	
1. çokluk	-(V) rUz	-(y) AvUz	-(V) r (i-)dUK	
2. teklik	-(V) rsIn	-(y) Asen -(y) AsIn	-(V)r (i-)dUη -(y)A (y~yl)dUη	
2. çokluk	-(V) rsIz	-(y) AsIz	-(V)A (y~yl)dUηUz	
3. teklik	-(V) r	-(y)A	-(V)r (i-)dI -(y)A (y~yl)dI	-(V)r (i-) mIş
3 çokluk	-(V) rIAr	-(y) AlAr	-(V)rIArdI	-(V)rIAr (i-)mIş

Geniş zaman, 'her zaman' için kullanılır. Oluşu ve kılışı, konuşma anıyla, ondan önceki ve sonraki zamana taşıyabilir.

1. - (V) r

Türk dilinde -(V)r ekinin ünlüsünün hangi şartta hangi nitelikte geleceği konusu başlı bir başına meseledir. Bugüne kadar da konu ile ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. EAT.'nin TTK.'den farkı, bu dönem metinlerinde 'düz-dar' ünlülerin yerine 'yuvarlak-dar' ünlülerin tercih edilmiş olmasıdır.

1. kişi teklik **-(V)r men/ -(V)rvAn/ -(V)rvAnIn/ -(V)rvAm/ -(V)rIn/-(V)rAm**

- hamçû şîr-i mastî dahî kıanum içer sen / men çûn sakân-i kıyat dunbâl-i tû *gezer men* (Mev.6,4); hem sen çağır içer sen hem men göbuz *çalar men* (Mev.6,7)
- uçmak aşından *düleven* bir çanak (SV.19,2); eger anı hilâf eylemek revâ dutarısam kendü kıavlümden dönmiş *olurvan* (Kelile 43v); ben o kıuşvan ki bî-hengâm *öterven* / ya tıflem bilüsüz ilan *dutarvan* (Işk.3334); kim ol sırrı sevdüğüm kıuluη göñline *kıorvan* (Metin,10,11)

- gerü rabbüme lâhik olurvanın / ğarîb idüm aṇa ulaşurvanın (T.S.) (Muham.237)
- sini ben cândan *istervem* / sini her lahza *dilervem* (SV.11,10)
- allah evi ziyâretdür ben anda varınak *isterin* / muḥammedüñ güzel nûrın gözümle görmek *isterin* (Yun.Em.132,1); ben namâz *kılurın* ve oruc *dutarın* ve zekât *virürin* ve cavmardlık *iderin* illâ *dilerin* kim halk beni öğeler (Metin.9,6-7); kaçan siz günâh işlesenüz hîç sebebsüz fazlumuıla ve keremümüle *yarlığann* (MC.34b.2)
- *dilerem* hâzretüñden sağlık ola / ki tâkât getüri bilem bu yola (EMŞer.2); ammâ sizden *dilerem* ki benüm vaşiyetüm şaklayasız (Mrzb.7b.1); tevbe idenleri *severem* dir (MC.34b.2); hâṭır-ı cem'üm perîşân olur ol dem hâlîyâ / saçlarıñla çün görürem mahrem olmuş şâneyi (Mec.Nez.225a.5)

1. kişi çokluk -(V)rUz

- çealebüm çün ölüme *oğraruz* biz / ayurma soñ nefesümüz îmandan (Çrh.70); her bir kişiye ol hâzîneden kadarlu kadarınca gerekli gereğince *indirürüz* (Kelile 42r); biz şirk getürmekden *korğaruz* dañı *zekât virürüz* hâk te'âlânüñ âyetlerine *inanuruz* (MC.42b.2); şikâyeti sarḡa 'arz eylerüz (MF.90)

2. kişi teklik -(V)rsIn

- bu dünyâya niçün pek *yapışursın* / sini andan koparur çarḡ-ı devrân (Çrh.17); bu rızık için nice teşvîş *çekersin* / uşandı rızık yiyü ağzuñda dendân (Çrh.18); baña dürlü 'ibâdet *kılursın* (MC.12b.9); *bilürsin* kalmayısar kâle hâlün (Hus.Şir.565); *gösterürsin* ümmete toğru yolu (MF.1966)

2. kişi çokluk -(V)rsIz

- hîle birle kim yiglik ve artulık *istersiz* (Mrzb.22b.3); siz *bilürsiz* kim yûsufıla kardeşi yâminile neyledüñüz (MC.39b.4); eger zâlim olursa ne siz râḥat *olursız* ve ne ben didi (KVz.24b.13)

3. kişi teklik -(V)r

- dañı anda *yatur* ibn-i 'affân / ki oldur hâş şahâbe adı 'osmân (EMŞer.284); ma'nîden ma'nî *biter* ma'nî *gelür* / ma'nîyi ma'nî *bilür* ma'nî *olur* (Aş.Paş.Grb.159,11); anı uyqıda *bulurğor gider* (MC.79a.1)

3. kişi çokluk -(V)rIAr

- şusayıcak *gelürler* ağzuñdaki zülâle (ŞH.4,4); ferîşte cümlesi dirilür ve güneşi çarḡ özre *ağdunırlar* (Kıs.Enb.104); aç *çalurlar* çün boşalur yancuğı (MF.3699)

2. - (y) A

1. kişi teklik -(y)Am

- çok nesne virmegile benüm hâzinemden nesne eksilmez ve dükenmez 'izzüm celâlüm hâkkıçün eger dükeli kullarımı benden dileycek olursañ hep sarña bağışlayam diye (MC.39b.12-13, 40a.1)

1. kişi çokluk -(y)AvUz

- bunun düşü toğru gelürse nidevüz (ŞH.Yus.3,13); her ne 'amel kim idevüz ol mı olısar yâñod ezel bezminde ne yazıldısa ol mı olıсарdur (MC.49a.4-5)

2. kişi teklik -(y)AsIn

- kuyudan çıkđı şanasın aydur (ŞH.Yus.14,7); bayram oldur kim yazuğın yarlıgana ve korkulardan emîn olasın (MC.86b.6); şol bâzû-bendühe dağa koğıl şifâ bulasın didiler (Tıb.Neb.61b.14-15)

2. kişi çokluk -(y)AsIz

- siz varasız dümügesiz oyuna / kórķaram kim yûsufuma kurt yöne (ŞH.Yus.4,5); eger dilerseñüz yıldız den ize indüğün añlayasız (Kıs.Enb.1-2);

3. kişi teklik -(y)A

- yüz on yidi ayak çıkar birine / çıkarsañ üstine hep şar görine (EMŞer.227); biz var iken anı kurt kaçan kapa (ŞH.Yus.4,6); dilese hâk te'âlâ ol kişiye yarlığaya ve merhamet eyleye (MC.81a.6); bir yirde koyıcağ turula ve kumu kayını dibine çöke (Tıb.Neb.34a.13-14)

3. kişi çokluk -(y)AlAr

- resûl aydur âbdest alur erken şakal arasına barmağ şokmasa kıyâmet gün od şokalar (Feraiz.71b.617); kıyâmet gününde ihlâsıla şirk ikisi bile gelür ve çalap öñinde dizlerin çökeler (Metin.11,1); öldüğinden sonra kim defn ideler / alalar mâlı resûle gideler (MF.2144);

GENİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Zaman eklerinin üzerine *i-* fiili ve *d+kişi* getirilerek yapılır. *i-* fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, çoğunlukla, iç hecede kalmış olmasından dolayı kaybolmuştur.

a. (V)r (i-)d+kişi

1. kişi teklik -(v)r (i-)dUm

➤ *hâkķile söz söyleşürdüm ben dahı* (Aş.Paş.Hik.33)

1. kişi çokluk -(v)r (i-)dUK

➤ *ki anuñ ümmetidük namâz kılarduķ oruc dutarduk tatarıyı birlerdük* (MC.40a.5); *her ne kim dimişsiz ma'lûm oldu var oluñ hem dahı sizlerden anı umarduk* (KVz.30b.6)

2. kişi teklik -(v)r (i-)dUh

➤ *dür yağardı sen direrdün ey yara / ol arada teñri maķşûduñ vire* (ŞH.Yus.12,9)

2. kişi çokluk -(v)r (i-)dUñUz

➤ *halk tıoyduğı vaktın siz aç olurduñ uz içün üz şarâbı kim halk içdüğü vaktın siz şusamışduñuz* (MC.76a.8)

3. kişi teklik -(v)r (i-)dI

➤ *bularuñ ğâfillıǵına ve yañıldıǵına 'ibret gözile baķardı ve öǵüt dilile eydürdi* (Kelile.35v)

3. kişi çokluk -(v)rIAr (i-)dI

➤ *ve zârî kılup aǵırlardı* (MC.38b.8)

b. -(y)a (y~yI)d+kişi

1. kişi teklik -(y)A (y~yI)dUm

➤ *yohsa ben ölmege râzı olaydum anı aç kımayaydum* (Mrzb.4a.1)

2. kişi teklik -(y)A (y~yI)dUñ

➤ *eger beni hâlvetün de câriyenile bir arada görseñ nice ideydün* (MC.33a.13)

3. kişi teklik -(y)A (y~yI)dI

➤ *bu yûnusuñ gördüğini eger zühre göreysi / çengini elden bıraǵup unudayıdı sâzını* (Yun.Em.166,7)

GENİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

-(V)r ekinin üzerine i- fiili ve -mİş getirilerek yapılır. i- fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, iç hecede kalmış olmasından dolayı, kaybolduğu örnekler de vardır.

a. (V)r (i-)mİş+kişi

3. kişi teklik -(V)r (i-)mİş

- bildüñ gelen *geçer imiş* bidüñ *konan göçer imiş* / 'ışk şerbetin *içer imiş* her kim bu ma'nîden tuyar (Yun.Em.16,8); dîlkü eyitdi yalınuz ol iş degül dañı *eydümüş kim* bir ayruğıla düzildi (Mrzb.14b.5)

3. kişi çokluk -(V)rIAr (i-)mİş

- ol şehirde resm eyleyimiş ki her yıl bir bellü günde bir ğarîb kişi kırbân *eylerlermiş* ğarîb bulunmasa şehir halkı arasına kıur'a *buragurlarını*ş (Mrzb.13b5-6); baña bî-'ağıldur ve hîle-bâzdur ve mekkâredür ve şehhâredür ve kâzibdür *dîrlerimiş* (KVz.28b.16)

ŞİMDİKİ ZAMAN

	-(V) r	-(y) A	-(y)V Turur	-(y)A yor(ur)	HİKAYESİ
1. teklik	-(V) rVAñ -(V) rVAñ -(V) rIn -(V) rAm				-(V)r (i-)dUm -(y)A yorurdUm
1. çokluk	-(V) rÜz				-(V)r (i-)dÜK
2. teklik	-(V) r sen -(V) rsIn	-(y) AsIn			
2. çokluk	-(V) rsIz			-(y)A yoruruz	
3. teklik	-(V) r		-(y)V Turur	-(y)A yor(ur)	-(V)r (i-)dİ -(y)A tururdİ
3 çokluk	-(V) rIAr				

Oluş veya kılışın yaşanılan anda cereyan etmekte olduğunu gösteren zaman budur. Bergamalı Kadri, "Şimdiki Zaman" için "hâl" başlığında *bilür* örneğini verir. Olumsuzunu ise -mAz eki ile çekimler:

1. - (V) r

Daha ziyade '*eyit-*, *dî-*' gibi fiiller, '*yâ, iy*' gibi hitaplar ile '*soru*' cümlelerinde - (V)r eki şimdiki zamanı göstermektedir.

1. kişi teklik - (V)rvAn / - (V)rvAm/ - (V)rvIn - (V)rAm

- bir yengeç anı ırakdan gördi ilerü geldi ve eyitdi: seni kayğulu *görürlen* (Kelile 34v); didi kim binsem ü sıçratsam atı / *bilürven* buluram bundan necâtı (Hus.Şir.1667)
- ben sizünçün gey *dilervem* siz baňa / gey dilemez siz kaçır siz dört yaňa (SV.Reb.104)
- eyitdi: iy toğrı helâl ben fulan şehre *varunn* (Mrzb.53b.7); ben bunun alınına niye *şayaş olunn* *şurunn* didi (DKor.D.17,2)
- yehûd eydür halvâ dursun ortada / işidünüz ben ne *direm* iy dede (Ahval.365,14); yâ ilâhî sen bilürsin kim ben niçün *ditrerem* (MC.79b.13); yağıla pişen çörek *isterem* (Tıb.Neb.64b.18)

1. kişi çokluk (V)rUz

- imdi gerçek dostdan tevaşku' *iderüz* kim bunu evünge gizleyü viresin (Mrzb.16a.10); şimdi tevekkül *iderüz* (Tıb.Neb.9a.1)

2. kişi teklik - (V)r sen / - (V)rsIn

- çelebîdür kamu dirlik, çelege gel, ne *gezer sen* / çelege kulların ister, çelebeyi ne *sanur sen* (Mev.1.2)
- yâ resûlallah teñri geçmiş ve gelesi yazuğun yarlıgadı mı bunca 'ibâdet *kılırsın* (Kıs.Enb.101); eşek gircek *eydürsin* didi (Mrzb.6a.8); yâ 'arş niçün *ditresin* (MC.79b.12); baňa dërler nice *ağlarsın* yüregün xanın aqıtma / degülem nûh pes nice édeyim def tûfânı (Mec.Nez.11a.29); yâ mûsâ benim hikmetümi bâıl eylemek mi *dilersin* (Mif.Nur.3b.9)

2. kişi çokluk (V)rsİz

- niye *gülişürsüz* (MC.43b.3); eyitdi iy kişiler ne *dilersiz* (KVz.21b.5); bayındır han aydur mere niye *ağlarsız* (DKor.D.93,13)

3. kişi teklik (V)r

- o dañı türbe içre ayru *yatur* / kamunun türbesinde berk urur nûr (EMŞer.52); halvâ geldi ortaya oturdılar / cuhûd eyder işidün göröl ne diler (Aş.Paş.Hik.18); naşar itdi gördi kim biregü zinâ *ider* (MC.34b.4)

²⁹ Bergamalı Kadri, a.g.e. s. 18.

3. kişi çokluk (V)rlAr

- buluşmuşlar kucuşmuşlar *yaturlar* / bularuñ yatduğı yirler kamu nûrlar (EMŞer.56); baña *dêrlernice* ağılarsın yüregüñ *ķanın* aķıtma / degülem nûñ pes nice édeyim def fûfâñı (Mec.Nez.11a.29)

2. - (y) A

Çok seyrek olarak şimdiki zaman için kullanılmıştır.

2. kişi teklik -(y)AsIn

- nice bir yatasın gâfletde i yâr / ecel irmezdin öñ din imdi oyan (Çrh.13); nice cem' *idesin* dünyâ metâ'n / şanursın şöyle ķalur iş bu devrân (EMŞer.85); ya ķullaruñ günâhı senüñ 'afvuñdan çok mı oldu kim *diyesin* ben anı yarlıgamazam (MC.41a.6)

NOT: Mecdut Mansuroğlu ve onun metnine dayanarak Mehmet Terzi Çarhname'de 2. teklik kişi için -(y)A sen şeklini de vermişlerdir: *yata sen gâfletde...*, gibi. Ancak, verilen bu örnekler orijinal yazmada açık olarak *yatasın* şeklinde yazılmıştır. Yani 'sin' ile 'nun' arasında bir de 'ye' harfi bulunmaktadır. 2. kişi ile ilgili verilen bu tür başka sen/sIn örnekleri de bu çalışmada kontrol edilerek düzeltilmeye çalışılmıştır. *geçiser sen*, doğrusu *geçisersin*, gibi.

3. - (y) V Turur

Bu da şimdiki zaman için nâdiren kullarulan yapılardandır.

3. kişi teklik -(y)V Turur

- günde birin *gide durur* ķonşuñ sefer *ide durur* / ecel bir bir *yuda durur* bu dünyâya magrûr nedür (Yun.Em.33,6); *görü turur* her ne ķılsavuz günâh / ger ķılavuz ol günâha bir gez âh (ŞH.Yus.1,5); bir dañı yarındur kim henüz *geli turur* kimse bilmez kim yarın ne olacaktadır (MC.65b.7)

4. - (y) A yor(ur)

Bir örnekte XIII. yüzyıl metninde de geçmiş olmasına rağmen, bu yapı XV. yüzyıldan itibaren şimdiki zaman çekiminde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim, o yüzyıldan sonra kullanım alanı genişleyerek Anadolu'daki Türkçenin işlek şimdiki zaman eki haline gelmiştir.

1. kişi çokluk -(y)A yoruruz

- anlaruñ teşvîşinden *öleyoruruz* (T.S.)(Anter.228); biz çobanuz ve göre *yoruruz* kim ķurt ķoyuncukları haşârat ide yorur (KVz.26b.6)

3. kişi teklik **-(y)A yor(ur)**

- yol erenleri göçüp yola girdi / *döge yorr* âhır dünbeği servân (Çrh.12); bu didüğü 'oşmân neslidür işde sürilüp *gide yorur* (DKor.D.2,6); biz çobanuz ve göre yoruruz kim kırt koyuncukları haşârat *ide yorur* (KVz.26b.6)

ŞİMDİKİ ZAMANIN HİKAYESİ

Zaman eklerinin üzerine *i-* fiili ve *d+kişi* getirilerek yapılır. *i-* fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, çoğunlukla, iç hecede kalmış olmasından dolayı, kaybolmuştur.

a. **-(V)r (i-)d+kişi**

1. kişi teklik **-(v)r (i-)dUm**

- ka'beyi tavaf *iderdüm* bir kişi gördüm (MC.51a.8)

1. kişi çokluk **-(v)r (i-)dUK**

bir gün ibn-i 'abbâs ile *otururduķ* (Kıs.Enb.119); eyitdi bir gün 'isâ peygamber ile bir tağ yöresinde *yörürdük* (MC.60a.1)

3. kişi teklik **-(v)r (i-)dI**

- pâzişâh gördüğü oldur ki gökden çaķal dilkü maymun *yağardı* (Mrzb.55a.3)

b. **-(y)A dur(ur) (i-)d+kişi / -(y)A yorur (i-)d+kişi**

Bunların örneği yok denecek kadar azdır. Çünkü, *-(y)A durur* ve *-(y)A yorur* yapılarının şimdiki zamanı karşılamaya başlaması bile EAT. devresinin son zamanlarına rastlar.

1. kişi teklik **-(y)A yorurdum**

- dilkü eyitdi benden neye ürkersin şol aradan *geçeyorurdum* (Mrzb.39b.8)

3. kişi teklik **-(y)A dururdI**

- elinde oynaduriken düşürdi derhâl bir ördek anı yutdı hoca anı *göre dururdı* (Mrzb.27b.9)

GELECEK ZAMAN

	-(y)IsAr	-(y) A	-(y)AcAK	-sA gerek	-dAçI	HİKAYE	DURLU HALİ
1.teklik	-(y)IsArvAn -(y)IsArvAnIn -(y)IsArIn -(y)IsArAm	-(y) Am	-(y)AcAGIn	-sAm gerek			-sAm gerekdür
1.çokluk	-(y)IsArÜz	-(y)AvÜz		-sAvÜz gerek			
2.teklik	(y)IsArsIn	-(y)AsIn	-(y)AcAKsIn				
2.çokluk	-(y)IsArsIz	-(y)AsIz	-(y)AcAKsIz				-sAη gerekdür
3.teklik	-(y)IsAr	-(y)A		-sA gerek	-dAçI	-(y)IsAr(i-)dI -(y)A(y-y)I	-(y)IsArdUr -(y)AcAKdUr -sA gerekdür
3.çokluk	-(y)IsArIAr	-(y)AIAr		-sAIAr gerek			-(y)IsArIAdUr -(y)AcAKIAdUr

Herhangi bir oluş veya kılışın gelecekte olacağını, yapılacağını veya yapılmasına niyet edildiğini ifade eder. Bergamalı Kadri, bu zaman için 'ma'lûm-ı nefy-i müstakbel başlığı altında şu ekleri ve açıklamaları vermektedir: " *bilmeye / bilmeyeler / bilmezsin / bilmeyesiz / bilmeyem / bilmeyevüz. amma o bir vezin dahı ki nefy-i müstakbele râcî'dür; bilmeyiser gibi, okımayısar gibi. ve dahı gelse gerek ki dırler bu üslûb-ı ma'nâ hakikatda nefy-i müstakbele râcî'dür; lâkin bu kadar vardır ki müfred degül mürekkebdür*" ³⁰

Bergamalı Kadri'nin yukarıda verdiği açıklama, üç ayrı gelecek zaman şeklini göstermektedir: 1. -(y)A ; 2. -(y)IsAr ; 3. -sA gerek .

EAT.'de, Bergamalı Kadri'nin zikrettikleri dışında, aslında sıfat-fiil eki olup zaman çekiminde de kullanılmaya başlayan bir de -(y)AcAK eki bulunmaktadır. ETK.'de bulunan ve Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzcaya mahsustur dediği -dAçI eki ise³¹ metinlerimizde tek tük bulunmaktadır.

1. - (y)IsAr

EAT.'de en işlek gelecek zaman eki budur.

³⁰ Bergamalı Kadri, a.g.e., s. 20-21

³¹ Kaşgarlı Mahmut (Çeviren Besim Atalay), *Divanü Lügat İt-Türk Tercümesi*, C.II, TDK. Ankara 1985, s.168, 296

1. kişi teklik **-(y)IsArvAn / -(y)IsArvAnIn / -(y)IsArvIn / -(y)IsArAm**
- yirüniden *aynılsarvan* vişâl gözleyüben / helâk idiser üm(m)îd ile inkişâr dirîğ (İşk.3726)
 - çu ben *gidiserenin* kime kalısar / oğul olmasa düşmenüm alısar (Snev.28.2)
 - ben irteye degin olımazın gıuşşa ile *öliserin* (T.S.)(Yüz.Ha.32)
 - gördüm seni vü seni severem *seviserem* / ben söyleyimezem sözümi tercümân ile (T.S.) (Kadı302); tizde berîzer kim *göriserem* ben ol dil-dârumı / kopa gelür yüregüm oynar nişânı çeşmümür (Mec.Nez.164b.6)

1. kişi çokluk **-(y)IsArUz**
- dirîğâ *yatısaruz* sını içinde / geçiser üstümüzden niçe zamân (Çrh.67); dirîğâ hasret birle gözümüz göre helâk *olısaruz* diyü ağlaşdılar (Mrzb.3a.5)

2. kişi teklik **-(y)IsArsIn**
- yarı andan *geçisersin* yol oldur / şakın imdi i kardaş çıkma yoldan (Çrh.40); miskîn yünus *gidisersin* uzak sefer *idisersin* / hasret ile *kalıarsın* âh nideyin 'ömrüm seni (Yun.Em.186,6); 'âlemühî rengin çeleb virmiş saña / kime munis olıarsın eyt barıa (Aş.Paş.Fkr.119); bilür kim arıa in'âm *édisersin* / sevindüren anı işbu sebebdür (Mec.Nez.153b.9); 'ukdede *tutlısarsın* giç ü ir (MF.3046)

2. kişi çokluk **-(y)IsArsIz**
- şöyle ki evvel berîzeridük biz size / *dönisersiz* siz dahı âhîr bize (MF.3053); ki 'âciz kalasız bulunmaya ol / *salıarsız* girü dönmeklige yol (İşk.3919); cem'isini allahu te'âlâ katında *hâzır bulıarsız* (T.S.)(Leys.dâî.54,1)

3. kişi teklik **-(y)IsAr**
- yaradılmış bu şerbetden *dadısar* / ulu giçi durur ol işde yeksân (Çrh.61); sirâyet idüben bir gün *dutışısar* süveydâyâ (HD.3,43); *tolınısar* yine gözden bu âftâb-ı murâd / kâra bulıda *giriser* bu bedr-i mâh dirîğ (İşk.3707); her ne 'amel kim idevüz ol mı *olısar* yâ hüd ezel bezminde ne yazıldısa ol mı olıardur (MC.49a.4); yıl menâfi'süz geliser i 'âziz / gam degül çün sağ olavuz siz ü biz (KŞ.2602)

3. kişi çokluk **-(y)IsArIAr**
- su'âl *eyleyiserler* itdügünden / dutar a'zâları nı anda lerzân (Çrh.34); ta'arruż kılup işüm ziyâna *viriserler* (Mrzb.26a.11); kıyâmet günü dahı tamâmet dünyâ halķı bir araya *diriliserler* (MC.88b.3); bu cebbârı ta'âmudur kim benden sonıra *geliserler* dünyâya (Tıb.Neb.27a.10-11); kâm u nâ-kâm *ayırısarlar* seni (MF.3032)

Bergamalı Kadri'nin gelecek zaman için verdiği üç ekten ilki budur. Bu ek geniş zaman ve şimdiki zamanı da gösterebilir. Ayrıca, İstek kipinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Gelecek zaman için kullanıldığı yerleri tam olarak ayırmak oldukça güçtür.

1. kişi teklik **-(y)Am**

- *yaturam* hoş olmadın ezber sebağ / ne cevâb *idem* su'âl itdükte hağ (MF.116); on altı yaş yaşladum bir gün ola *düşem ölem* sen kalasın (DKor.D.125,4)

1. kişi çokluk **-(y)AvÜz**

- adı benlûs ol şehrüñ kavmi yavuz / işit imdi diñlerñüz ne *diyeüz* (ŞH.Yus.18,13); kardaş bu sözün girçegin nice *bilevüz* (Mrzb.33b.5); hadişün tamâmın ısıtmalar bâbında beyân *idevüz* (Tıb.Neb.36b.6-7)

2. kişi teklik **-(y)AsIn**

- elli yıldan soñra gelgil istegil / *bulasın* istediğün gire ele (ŞH.Yus.143,4); pes ol uçmağı biz kullarun a virmedün pes yâ kime *viresin* (MC.43a.4); gök firışteleri namâzına geleler eydeler iy tañrı dostı beşâret olsun sañ a kim ulu kerâmâtlere *inşesin* uçmaga *giresin* ve dîzâr *göresin* (MC.58b.9)

2. kişi çokluk **-(y)AsIz**

- ve muhağkağ *bilesiz* necât ehli siz misiz yohsa biz miyiz (T.S.)(Leys.Mu.21); benüm ta'ziyemi diriyeñ eyleñ göreym niçe *idesiz* (KVz.27a.2)

3. kişi teklik **-(y)A**

- kıyâmet kıpıcağaz bil hağîkat / gelebek bigi *dağıla* bu insân (Çrh.31); imdi beni senün 'azâbunñdan kim kurtara (Kıs.Enb.103); mâzî geçdi ol girü gelmez ele / kim bilür müstakbeli nice *gele* (Aş.Paş.Vsf.9)

3. kişi çokluk **-(y)AIAr**

- getirüp *dartalar* hayrunñla şerrün / hağîkat bil kınlur anda mîzân (Çrh.36); ya resûla'llahi kıyâmet günü halâyıklar sînlerinden nice *kopalar* peygamber 'a.m. eyitdi anadan toğma yalıncağ *kopalar* eyitdi ya resûla'llah 'avratlar dañı mı (MC.58a.11)

3. - (y)AcAK

EAT.'nin son dönemlerine kadar işlek bir sıfat-fiil eki olarak takip edebildiğimiz bu ek, XV yüzyıldan itibaren gelecek zamanı çekimlemekte de kullanılmaya başlamıştır. O yüzyıldan sonra da bu coğrafyadaki yazı dilinde çekimli gelecek zaman eki -(y)AcAK olagelmıştır.

1. kişi teklik **-(y)AcAGIn**

- benüm şâlih kullarum gelecekdür anları ramazân ayıla *ağrlayacağın* senden dahu anlara yakınraç *olacağın* (MC.70a.2-3)

2. kişi teklik **-(y)AcAKsIn**

- şol nesne kim âhîretde beni anuñla 'azâb *ideceksin* (Tıb.Neb.94b.11-12)

2. kişi çokluk **-(y)AcKAsIz**

- diler misiz size haber virem kim hak te'âlâ kıyâmet gün sizünle ne geleci idecekdür siz dahu aña ne *diyeceksiz* (MC.41b.12); kıyâmet günü andan *sonlacaksız* (Tıb.Neb.34a.9)

4. - sA gerek

Bergamalı Kadri'nin mürekkep yapı olarak verdiği bir gelecek zaman şeklidir. EAT. ile ilgili pek çok incelemede, bu ek 'gereklilik' bildiren şekillerle karıştırılmıştır. Aslında, gereklilik bildiren örneklerinden çok, gelecek zaman bildiren kullanılışlarına rastlanır.

1. kişi teklik **-sAm gerek**

- inşâallah bu ulu taş müslimânların yolından *götürsem gerek*, didi (T.S.)Müslim.1,46)

1. kişi çokluk **-sAvUz gerek**

- didiler ki toprak olup çürüdükden sonra hayât bulup sînlelerimizden girü mi *çıkasavuz gerek* (T.S.)(Leys.Ar.167)

3. kişi teklik **-sA gerek**

- bu dünyâya gelen kişi âhîr yine *gitse gerek* / müsâfirdür vatanına bir gün sefer *itse gerek* (Yun.Em.83,1); haq te'âlânın iznile elbetde *ķosa gerek* (Tıb.Neb.61a.3-4); ne kadar cânlu yaratdısa hüdâ / cümle *dirilse gerek* i ket-hüdâ (KŞ.199)

3. kişi çokluk -sAlAr gerek

- ya'nî sağ yanından ve şol yanından *virseles gerek* (MC.88b.12); çü anlar sensüz şöhetler idüp *gülseler gerek* (T.S.) (Maarif.45)

5. - dAçI

Köktürkçede bulunan bu ek, Orta Türkçe şivelerinde kullanılmamaktadır. Ancak, Kaşgarlı Mahmut, bu ekin Oğuzlarda gelecek zaman ifade ettiğini kaydetmiştir. EAT.'de çok az da olsa sıfat-fiil görevinde -dAçI ekine rastlamaktayız.

3. kişi teklik -dAçI

- peygamber 'aleyhi's-selâm eyitdi her *doğdaçı* kim doğar şeytân gelüp anı doğduğı vaktün bir gez dutar (T.S.)(Enb.781)

GELECEK ZAMANIN HİKAYESİ

Çok seyrek kullanılmıştır. Zaman eklerinin üzerine *i-* fiili ve *d+kişi* getirilerek yapılır. *i-* fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, çoğunlukla, iç hecede kalmış olmasından dolayı kaybolmuştur.

a. -(y)IsAr (i-)d+kişi

3. kişi teklik -(y)IsAr (i-)dI

- ol yünus balık karnında tesbîh idici degülmissе 'izzetüm hâkkı tâ kıyâmete degin balık karnında *kalırsardı* (T.S.) (Leyş.Mu.201,1)

b. -(y)A (i-)d+kişi

3. kişi teklik -(y)A (i-)dI

- şâh bakup gördi kim nîl denizi öyle taşup gelür ki bu resme gelürse mışır şehrini bir bunca gibi hây *götüreydi* (KVz.8b.11)

GELECEK ZAMANIN DUR'LU HALİ

a. -(y)IsAr dur(ur)

3. kişi teklik -(y)IsAr dur(ur)

- yıkılısar bu göklerle bu yirler / karnısı *olırsadur* küllî vîrân (Çrh.29); niçe hâlde variseri oldur işün / *olırsadur* kendü hâlün yoldaşun (Aş.Paş.Vsf.20); kim *eydiserdür* fülân kişi sa'âdetlüdür kurtuldu (MC.89a.2)

3. kişi çokluk **-(y)IsArIAr dur(ur)**

- bu sâl u meh bu feverdîn ü bu dey / *olısarlar durur* bir demde lâ-şey (İşk.292); ol zâlimler kendü bağırsakların / *çeke çeke yeyiserlerdür* yarın (Ahval.379,253)

b. -(y)AcAk dur(ur)

3. kişi teklik **-(y)AcAk dur(ur)**

- çu elden çıkacağur gözünî aç / bu dünyâ sevgüsini yabana saç (EMŞer.326); dükeli kullar 'âkıbet anuñ hâzretine *varacakdur* (MC.25a.2); ya'ni hikmet içinde ancılâyın ne geldi ne *gelecekdür* (KVz.18a.14)

3. kişi çokluk **-(y)AcAkIAr dur(ur)**

- terñri hakkın virmeyince alnuñ *tağlayacağlardur* (Mrz.18b.9); kamu 'âlem sarâyından bunda *gelecekdür* (MC.30b.10)

c. -(y)sA gerek dur

1. kişi teklik **-(y)sAm gerek dur**

- i'timâd itdüğüm âdemler gönderüp teftiş *itdürsem gerekdür* (T.S.) (Sic.B.4,409)

2. kişi çokluk **-(y)sAñUz gerek dur**

- ulu mertebeye irişüp gelüp yağama *yapışsañuz gerekdür* (KVz.24b.3)

3. kişi teklik **-(y)sA gerek dur**

- egerçi ol günler dağı uzun *olsa gerekdür* (MC.13a.3)

İSTEK KİPİ

	-(y)A	-sA	-Gİl	HİKAYESİ
1.teklik	-(y)AvAn -(y)AvAm -(y)Am -(y)AyIn -(y)AyIm	-sAm		-(y)A (y~yI)dUm
1.çokluk	-(y)AvUz -(y)Alum	-sAvUz		-(y)A (y~yI)dUK
2.teklik	-(y)AsIn	-sAñ	-Gİl- Ø	
2.çokluk	-(y)Asİz		-(U)ñ -(U)ñUz	-(y)A (y~yI)dUñUz
3.teklik	-(y)A	-sA	-sUn	-(y)A (y~yI)dI
3.çokluk	-(y)AlAr		-sUnIAr	-(y)AlArdI

Bugün "Dilek-İstek Kipleri" başlığı altında verilegelen "Emir", "İstek", "Dilek-Şart" ve "Gereklilik" kiplerini, EAT.'de, fonksiyonları itibarı ile ayrı ayrı müstakil şekillerde gösterebilmek oldukça güçtür. Bu kiplerin hepsinde "bir şeyin yapılmasının, ben tarafından istenmesi" vardır. Örnek olarak (TTk.'de):

Bırak beni hürriyetime kavuşayım.

kavuşayım : istek (yapılmasını kendi adıma 2. kişiden isteyen ben'im)
bırak : istek (yapılmasını 2. kişiden isteyen ben'im;
burada bir emir söz konusu değil)

Bırak çocuğu hürriyetine kavuşsun.

kavuşsun : istek (yapılmasını 3. kişi adına 2.kişiden isteyen ben'im)
bırak : emir (yapılmasını 2. kişiden isteyen ben'im)

Derhal benim yanıma gelsin.

gelsin : emir (yapılmasını 3. kişi için 2. kişiden isteyen ben'im)

Benim çayım açık olsun.

olsun : istek (yapılmasını 3. şey ile ilgili olarak 2. kişiden isteyen ben'im)

Aynı ek, hem emir, hem istek, hem gereklilik vs. bildirebilmektedir. Bunların farklı fonksiyonlar ifade edebilmesi, ancak;

1. cümledeki diğer kelimelere
2. kişiler arasındaki hissî ve hiyerarşik ilişkilere
3. vurgu ve tonlamaya
4. isteğin gerçekleşmesi için gereken zamana
5. isteğin derecesine
6. isteğin gerçekleşmesi için müsamaha ve mecburiyete, göre değişmektedir.

Bu durum tarihî lehçelerimizde daha belirgindir. EAT.'de, tek bir şekil,hemen hemen bütün tür ve derecelerde istek bildirebilmektedir. Yani aynı ek hem dilek-istek, hem emir, hem tavsiye yolu ile gereklilik, hem temennî vs. göstermek için kullanılmıştır. Bu fonksiyon çoklukları, günümüz Türkçesine gelindiğinde belirli eklerde yoğunlaşmış ve koyulaşmıştır. TTk.'de 'nispeten' emir için aynı ek, istek için ayrı ekten bahsedilebilir. Ancak, EAT.'de her kip için ayrı ayrı ekler göstermek mümkün değildir. bu yüzden, gramerlerimizde "Dilek-İstek Kipleri" başlığı altında "Emir", "İstek", "Dilek-Şart" ve "Gereklilik" diye ayrı ayrı verilegelen şekilleri, EAT.'de "İstek Kipi" adı altında birleştirip incelemeye çalıştık. İlk bakışta, buna, 'bir kip için birden çok şekil bulunmmalıydı' diye itiraz edilebilir. Ancak, sadece "Gelecek Zaman" için beş ayrı ek kullanıldığı düşünülürse, vermeye çalıştığımız yeni tasnif makul karşılanabilir.

Gramerlerimizde bu kipler arasında zikredilen "-sA Dilek-Şart" eki, şart bildirdiği durumlarda "kip" özelliği değil de "zarf-fiil" özelliği taşımaktadır. Bu yüzden -sA şart ekini de kipler bahsinde vermedik, zarf-fiiller bölümünde incelemeye çalıştık. Sadece dilek-istek bildirdiği durumlarda asıl cümleinin yüklemi olabildiğinden, o türlü kullanılışları kipler arasında verildi.

1. - (y) A

1. kişi teklik -(y)AvAn / -(y)AvAm / -(y)Am / -(y)AyIn / -(y)AyIm

a. dilek-istek bildirir

- süçü içevem süçü delü *olavam* delü /nem var *verem* yele sini *dutavam* bir gün (SV.8.3); işid imdi sağa vaşfın *diyeyin* / işidicek çu dirsın ben *gideyin* (EMŞer.198); kan yiyici cân alıcı zâlimün cevrenden *kırtaram* (Kelile.38r); *merhem* idüp gözüme *uram* (Tıb.Neb.83b.11-12); varayın ben de buğday *işleyeyin* / anda yaylayup anda kışlayayın (Harname.91); ben eyitdüm bir igne yurdusı kadar delükden *bağayın* didüm ve *bağdum* (MC.48a.5); ol denizün balıkların süreyin anuñ ağızına *bırağayım* (MC.29b.13);

b. tavsiyede gereklilik bildirir (özellikle *ne* soru kelimesi ile birlikte kullanılınca)

- göñli dilemez ben *ne ideven* / cânı dartmaz ben *ne ideven* (SV.17.1); uş ne *kılayın* ve kalanın *ne eyleyeyin* (MC.77a.3); ilâhî alnında *ne yazayın* didi (MC.49b.6); aydur yâ baba *ne layum* (Behc.1.112)

c. tercih bildirir

- senün etünnden ogul *yiyeysin* mi yohsa sası dinlü kâfirün döşegine *gireyin* mi ağağ kazanuñ nâmûsını *sıdurayın* mı (DKor.D.53,4-5); hürmâ yeyicek sol yan dişümle *çeyneyem* (Tıb.Neb.47b.16)

d. gereklilik bildirir (*gerek (kim) ... -(y)A'* yapısında olanlar)

- ammâ ben bu ılanı *gerek* bâğubân eliyile *öldürem* (Mrzb.22a.8)

1. kişi çokluk -(y)AvUz / -(y)AIUm

a. dilek-istek bildirir

- döndiler yehûdiye söylediler / ço anı biz *öldürevüz* didiler (ŞH.Yus.7,2); kanatlanup uçalum külli hevesden *geçelüm* / 'ayn-ı selvândan içelüm kıds-i mübârekdedür (EMŞer.377); bir zamân *yatalum uyuyalum* / uyanuban halvâyı biz *yiyeelüm* (Aş.Paş.Hik.21); eyitdi ilâhî bizi ol tağ üzere ağdur *görelüm* ne var (MC.60a.3)

b. '-mAk için anlamında maksat bildirir ('ki' ile bağlanan veya bağlanması gereken birleşik cümlelerde)

➤ yâhûz katına varavuz *ki* bundan çâre şoravuz (Mrzb.55b.13); yâ mûsâ bize tanrıyı 'ayân göster biz san'a *inanalum* (MC.36b.13)

c. gereklilik bildirir ('*gerek (kim) ... -(y)A'* yapısında olanlar)

➤ *gerek ki* an'a ölince *ıapavuz / yaramazlık* ıapusın yapavuz biz (Işk.8526)

2. kişi teklik -(y)AsIn

a. dilek-istek bildirir

➤ hemîşe saltanat tahtında pâdişâh *olasın turasın* didiler (MC.31a.7); iy şâh hoş olıcağ oğlan bulunur didi oğlına kıy tâ *ki hoş olsun* (KVz.19a.5)

b. emir bildirir

➤ hâk te'âîâ cydür yâ muhammed hâcetüm oldur kim benden çok nesne *dileyesin* (MC.39b.10)

c. istek yolu ile gereklilik bildirir

➤ yûsuf kavlinde mâl yidi bâre *idesin üç bâre* arslıka *viresin* ve oğluna *viresin* (Feraiz.64a.544)

d. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir

➤ resûl mihrâbı andadur *göresin / namâz kılup an'a yüzün süresin* (EMŞer.274); iki 'âlem eger sinün olursa / *ıoyasın* 'âlemi anı dutasın (SV.25.3); gün bu gündür kim tâ'at îbâdetile *geçüresin* (MC.65b.8)

e. gereklilik bildirir ('*gerek (kim) ... -(y)A'* yapısında)

➤ çün görül murâdî hâsıl olmağa yüz dutdu *gerekdür kim şâbit kadem olsun* (Mrz.31b.6); *gerek kim* beni hâzrete *ıavuşdurasın* (MC.11a.3)

f. serbestlik verildiğini bildirir

➤ *gele sen* bunda san'a neh ğarazum yok işidür sen / *ıala sen anda yavuzdur* yalı ıuz *ıanda ıalur sen* (Mev.1,1)

2. kişi çokluk -(y)AsIz

a. dilek-istek bildirir

➤ esen ıalur gönüldük hayr ile biz / naşîb ola *varasız* dağı hem siz (EMŞer.184); vaşıyyet ııldum kim ben öliccek bu toprağı balçık *idesiz* ol balçıkdan bir kerpüç *idesiz* başum altında *ıoyasız* (MC.5b.9-10)

b. istek yolu ile gereklilik bildirir

- ammâ sizden dilerem kim benüm vaşıyyetüm *şaklayasız* ve *bilesiz* kim yigrek gül göñül gülistânında açılır (Mrzb.7b.1)

c. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir

- veled aydur ki binden gey işidü η /anuηçün siz *bile siz* kim ögür siz (SV.24,9)

d. emir yoluyla gereklilik bildirir

- tâ ola kim *sakınasız* yimekten içmekden cimâ' itmekden dahı tañrıdan kôrķasız (MC.71b.4)

e. '-mAk için anlamında maksat bildirir ('ki' ile bağlanan veya bağlanması gereken birleşik cümlelerde)

- anlara muhâlefet eylemeñkim soñra peşimân *olmayasız* (MC.99b.3)

f. gereklilik bildirir ('*gerek (kim) ... -(y)A*' yapısında)

- *gerek kim* ferrûha gösderdesiz yüz / ola zâhırde bir ü ma'nîde yüz (Işk.8526);

3. kişi teklik *-(y)A*

a. dilek-istek bildirir

- anı tañ rı 'aşķına kılğıl revâ / haķ zamâne şerrini senden *sava* (Vrk.Glş.21,13,1171); altundan burun *düze* kim cerâhatı kôķmaz oñulur didi (Tıb.Neb.67b.14-15); ol gice tâ'at idem haķ te'âlâ günâhlarum *yarlıgaya* (MC.81b.12)

b. '-mAk için anlamında maksat bildirir ('ki' ile bağlanan veya bağlanması gereken birleşik cümlelerde)

- dillerinden kesdiler hep sözleri / tâ kim uyñuya *vara* gözleri (Aş.Paş.Hik.25); bular çok zârılık kıldılar ve minnet getürdiler buları *daşıya* (Kelile.35r); haķ te'âlâ hâzretine nice tâ'at kılam kim tevbemi kâbül *ide* (MC.90b.11)

c. şart bildirir (*her kim* veya *kaçan, kaçan kim* sözleri ile kurulan birleşik cümlelerde)

- *her kim* gendü kavmin ağırlaya gendüzin ağırlamış olur (Mrzb.34a.1); *kaçan* âñir vaktı *irîşe* ol 'amelde buluna ve anuñ üzerine gide (MC.24a.9); *her kim* benüm uçmağuma girmek *dileye* pes beni unutmasun (MC.22b.7)

d. müsaade-icâzet bildirir

- haķķıyla ne iderse fermân şâhuñ *ola* (KVz.5b.17)

f. gereklilik bildirir ('*gerek (kim) ... -(y)A'*' yapısında)

- bu benî âdem *gerek* hâlin *bile* / taṭrıya yalvarmak nedür yolın bile (Aş.Paş.Grb.159.5); pes pâdişâh *gerek kim* taṭrı buyruğına uya ve kur'ânı imân *idine* (Kelile.42r); bir kişi vezîr idinmek *gerek kim* anda iki ḥaşlet ola (KVz.25b.10)

3. kişi teklik **-(y)AIAr**

a. dilek-istek

- yine işit resûlün hâlin iy cân / o kâfirler dilerler *dökeler* kan (EMŞer.135); k'ideler toğru yollara irşâd / *bildüreler* nedür şalâḥ u fesâd (Hamame.7)

2. - s A

Şart bildirdiği sürece esas cümleinin yüklemi olamayan ve bu yüzden bir kip özelliği taşımayan -sA eki, sadece dilek-istek bildirdiği örneklerde asıl cümleinin yüklemi olabilmektedir.

1. kişi teklik **-sAm**

a. dilek-istek bildirir

- gümüştenden elli kândili gör anda / gücüm yitse *iletsem* aṭa ben de (EMŞer.58); dëdüm yâra kim dudağın *emsem*/dëdi dervîşe la'l olur mı emsem (Mec.Nez.108a.1); göñlinden geçdi kim 'acabâ 'arşun ululuğı ne kadar ola *uçsam görsem* diyü (MC.11a.12)

b. gereklilik bildirir ('-sAm gerek' yapısında olanlarda)

- senünle meşveret *kılsam gerekdür* / bu derde çâreler *bulsam gerekdür* (Işk.3565)

1. kişi çokluk **sAvUZ**

a. dilek-istek bildirir

- ğamzenün zahmın görüp yolun da yüz *döndürsevüz* / hîç amân vërme ki senden tîğ u bizden başlar (Mec.Nez.178a.3)

2. kişi teklik **-sAñ**

a. gereklilik bildirir ('-sAñ gerek' yapısında olanlarda)

- bir kaç ḥaşlet birle ârâste *olsañ gerek* (Mrzb 1b.14)

3. kişi teklik -sA

a. dilek-istek bildirir

- kamu muhammed ümmetine okısa bizni du'adan *unutmasa* inşaallah (Feraiz.60a.18);

b. gereklilik bildirir ('-sA gerek' yapısında olanlarda)

- müslümânım diyen kişi şartı nedür *bilse gerek* / taqrınıñ buyruğın tutup beş vaqt namâz *kılsa gerek* (Yun.Em.80,1)

3. KİŞİLER İÇİN ÖZEL EKLERLE YAPILANLAR

A. -GII³²

2. kişi teklik

a. dilek-istek bildirir

- aytdum iy pertev-i haq dutğıl elüm / hod ne el var ne ayak *dutğıl* yolum (Aş.Paş.Grb.175,11); bizi *dinlendürğil* ve kayğumuzu *giderğil* (Kıs.Enb.107); barıa dübeyle zahmeti için devâ *buyurğıl* (Tıb.Neb. 57b.2-3)

b. duâ yoluyla istek bildirir

- kaçan abdest için eline bardağ alsa ol dağı hâl dilile eydür ilâhî bu kuluğa uçmak bardağların rûzî kıl dir ve kaçan abdest alsa ol su dağı du'â kılur hâl dilile eydür bu kuluğı kılduğı günâhlardan *antğıl* pâk eyle dir ve kaçan namâza tursa ol mescid dağı hâl dilile du'â kılur eydür ilâhî bu kulunıñ sinini *nûrlandırğıl* (MC.69a.4-9)

c. tavsiye bildirir

- imdi gel 'aqluğı der gendüzüğe / fıkır idüben *bağğıl* gözüğe (Aş.Paş.Grb.17,6); anı alğıl dağı talağ yirine bağlağıl andan sonra bir hoşkaya *koyğıl* ağzını *berkatğil* (Tıb.Neb.49b.15-17)

d. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir

- eger nâm ister isen âhiretde / *yidürğil* haq yolına dünyâda nân (Çrh. 15); ve dağı kibr ü kîn *eylemegil* kim halk senden yigrenmesünler (MC.28b.7)

e. emir bildirir

- beg eyitdi *eyitğil* (MC.33a.12); *vargıl otlagıl* didi devecük durdı gitdi (T.S.)(Yüz.Ha.264)

³² Bu şeklin emir eki değil, "pekiştirme morfemi" olduğunu O.F. Sertkaya açıklamıştır (I. Uluslar Arası Türk Dili Kongresi, Türk Dil Kurumu, Ankara Eylül 1988 , tebliğ).

2. kişi teklik

a. dilek-istek bildirir

- kerem *göster* ki sulţân-ı keremsin / *ķadem kııl rence kim kademsin* (Hus.Şir.2935); tersâ didi ilkin sen *di* gördüğün (Aş.Paş.Hik.30); iy kişi *ķo* beni gendü *ķâlûme* (MC.87b.1);

b. duâ yolu ile istek bildirir

- bizümle cümle î mân ehline hem / *rahmet eyle* bu dilde *ķalmasun ğam* (EMŞer.332); aydana ve dirleyene yazana / *rahmet eyle* yâ ilâhî rabbenâ (Aş.Paş.Grb.306,39); ilâhî bu mü'min *ķula uçmak döşeklerinden rûzî kııl* dir (MC.68b.12)

c. tavsiye bildirir

- imdi gel 'akluñı *der* gendüzüñe / *fıkr idüben baķıķıl gözünge* (Aş.Paş.Grb.17,6)

d. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir

- sini aldar bu dünyâ bîñhaber sen / sözüm *işit* öğüdüm dut top elden (Çrh.24)

e. emir bildirir

- bir şâlîñ kişi bir cârîye satun aldı meger ol cârîye zâhidlerdendi efendisi eyitdi iy cârîye bu gün *yun ann* (MC.58a.3)

C. - (U)ñ ~ - (U)ñUz

Aslında -(U)ñ eki 2. çokluk kişiyi göstermek için yeterlidir. Ayrıca -(U)ñUz şeklinde genişletilmesi, saygı ve incelik ifadesi kazandırmak için olmalıdır. Bu yüzden, -(U)ñUz kullanılışında, emir fonksiyonu beklenemez.

2. kişi çokluk

a. emir bildirir

- *varuñ avlañ getürüñ* *ķurđı* ele / *yohsa teñriden gele size belâ* (ŞH. Yus.11,3); iy firîşteler *ķullarumuñ* bu ni'metlerine ve sa'âdetlerine *nażar eyleñ* *ķahı* dünyâdaki *ķâlûñge* *bakuñ* (MC.96a.9-10); aydur mere bâzîrgânlar *varuñ* iklîm iklîm *aran* (DKor.D.94,12)

b. dilek-istek bildirir

- *ķalvâ* geldi ortaya oturdılar / *cuhûd eyder işidüñ* *göñül* ne diler (Aş.Paş.Hik.18)

c. yalvarma yolu ile istek bildirir

- biz kararlı sîn içinde yalıñ uz ğarīb miskîn dermânê ve 'âciz qalmuşuz bizi *esirgeñüz* ve bizüm mâllarumuzdan hayr u ihsân ve şadağ virmek elümüzden gelmez bârî bizi hayr du'âyıla *añuñuz* dirler (MC.77b.9-11)

d. tavsiye bildirir

- birbirinüzden *ayrılmañ* (Mrzb.8a.7); iy yârenler bu demüñ kadrüñ *bilüñ* / giünde yüz biñ gez hağa şükrin *kılun* (Aş.Paş.Vsf.32); kaçan aşuñuza siñek düşse oñat *baturun* andan çıkarup *bırağun* (Tıb.Neb.103a.1-2)
- kaçan aşuñuza siñek düşse aşı tamâm *baturunuz* iki kanadın bile andan çıkarup yabana *aturunuz* (Tıb.Neb.91a.6-8)

e. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir

- *koñ* savaşı siz bugün şeytân başını *dögün* / süd bigi u bal bigi hoş *kanlun* bir bir ile (SV.3.10)
- tañıñdan *utanunuz* kim ölüm iñen yakındur (MC.98b.12);

f. serbestlik verildiğini bildirir

- iy mü'minler *yinüz* kim halk toydığı vaktın siz aç olurdunuz (MC. 76a./)

D. - sUn / - sUnlAr

3. kişi teklik -**sUn**

a. dilek-istek bildirir

- yine bitî yazdı atasına biz bu işi bitürinçe atam sü dirsün bagdâza *salsun* (Behc.108); 'ışk hód ilçi dürür gelür saña / dir aña 'âşık olan *gelsün* baña (Aş.Paş.Fkr.12)

b. temenni bildirir

- bırakdılar yûsufî derin kuyu / kesdiler urğanını *ölsün* diyü (ŞH. Yus.7.12); hağ *kazâdan beklesün* dâ'im sizi (Vrk.Glş.9,27,508); yine katlanumadı eyitdi gözünüñ kör *olsun* dostlarum beni götürüp uçdğı-yiçün didi (Kelile.52r); aydıvirgil kim teñri saña rahmet *kılsun* (Kıs. Enb.107); baña bir öğüt vir azacuk *olsun* (MC.98b.3)

c. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir

- kelime gerek ki diri qala ölmeye cânı / bu yola *gelsün* ü *görsün* binümle ol yüzi (SV.10.11); dilerse ki dükeli halkdan güçlü ve kuvvetlü ola hağ te'âlâya tevekkül *kılsun* didi (MC.98a.11)

3. kişi çokluk -sUnlAr

a. emir bildirir

- hâk te'âlâ eyitdi bu dört ayı oruc *dutsunlar* (MC.54a.13); ol gögüñ firîşteleri baña vaşıyyet itdiler kim yâ muhammed eyitgil ümmetün'e kim hacâmet idici *olsunlar* (Tıb.Neb.80a.19)

b. dilek-istek bildirir

- tâ ki meydân ötesinde uzadı / bürke *qazsunlar* hoş anı düzedü (Vrk. Glş.11,15-601); şeyh eyitdi iy şâh buyur bir legençe getirüp suyla *toldursunlar* (KVz.9a.4)

c. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir

- yâ mûsâ öğütle kullarum bir iş *işlesünler* kim ben anları uçmağa givürem (Metin15,3); bizüm ardumuz basmağa gelürler leşkerlerin onı biz gelince pusıdan *çıksunlar* (KVz.29b.14)

d. müsaade-icâzet bildirir

- üçer gün tahta geçüp pâdişâhlık *eylesünler* hüküm hükümât ellerinde olsun ne dilerse *eylesünler* (KVz.21a.5)

İSTEK KİPİNİN HİKAYESİ

a. -(y)A (i-)d+kişi

1. kişi teklik -(y)A (y~i-)dUm

- ilâhî üzerüme kocam hâkķı olmasadı gündüz dahı saña 'ibâdet *ideydüm* gece vü gündüz senüñ kulluğun'da *olaydım* (MC.10b.12)

1. kişi çokluk -(y)A (y~i-)dUK

- kâlu belâ dinmedin qadimde *bileyidük* (Yun.Em.24,4)

2. kişi çokluk -(y)A (y~i-)dUηUz

- nolaydı benüm ivüme bir lahza *bakayıduñuz* (DKor.D.9,1)

3. kişi teklik -(y)A (y~i-)dI

- peygamber gibi kişi bizüm dahı atamız *olaydı* (MC.88a.8)

3. kişi çokluk -(y)AlAr (i-)dI

- *bidüreydüm* hâlâyıka söz ile / görelerdi yaratğanı göz ile (SV.İbt.79)

YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- +acuk : Tek örnekte görülür. Sıfatta dereceyi düşürür.
azacuk (MC.98b.3)
- +aç : Renk adlarından o sığata yakınlık bildiren isimler yapar.
bozaç (DKor.D.11.3)
- +AK : Organ isimlerinde görülür.
bögrek (Tıb.Neb.15b.5) yañaç (HD.Şiir.9)
- +An : Kategori eki olarak 'çokluk' yapar. Kalıpaşmış örneklelerde görülür.
eren (MC.58a.12) kızan (DKor.D.256,10)
oğlan (Çrh.49)
- +Aru : İstikamet bildiren kelimeler türetir.
aňaru (Mrzb.47a.8) ilerü (Tıb.Neb.8b.7)
- +ez : İşlek değıldir.
geñez (MF.1409) gögez (D.Kor.D.5,3)
- +CA : Aslında eşitlik ekidir. Yapım için de kullanılabilir.
a. Sıfatlara eklenir, sıfatın vasfında 'yakınlık' bildirir.
akça (EMŞer.87) eskice (KV.99a.16)
karaca (Tıb.Neb.85b.4) yaşılcı (Mif.Nur.185b.5)
yenice (MC.87b.5)
b. " kadar" anlamı taşıyan zarflar yapar.
boñcuğca (MF.1176) deriñce (Mif.Nur.44b.9)
dünyâca (MC.47b.9)
c. Dil isimleri yapabilir.
'arabca (MF.496) türkce (Mif.Nur.114b.12)
- +CAK : a. Sıfat fonksiyonunda kelimeler türetir.
arucak (MC.19b.6) gökçek (Mrzb.11a.3)
ısıcak (Tıb.Neb.45a.4)
b. Zarf türünden kelimeler yapar.
fızcek (EMŞer.321) yalıncaç (MC.58a.11)
yeynicek (Tıb.Neb.85b.14)
- +CI : En işlek eklerdendir.
a. Genellikle bir meslekle uğraşanları bildiren isimler yapar.
demürçi (Mrzb.13a.9) ekçi (MC.96b.2)
kapıcı (DKor.D.77,5) kürkçi (MF.734)
kulluğçı (Tıb.Neb.97b.7) okçı (Mev.2,IV,1)
b. Bazan, bir işi âdet haline getiren kimseyi bildirir.

- du'acı* (MC.2a.13) *içgüci* (Mrzb.53a.4)
kovucu (MC.66b.1) *yalancı* (Mec.Nez.292,11)
- +CII : Hayvan adları türetmiştir
tavşancıl (Mrzb.39b-14) *balıkcı!* (Mrzb.63a-2)
- +cUGAz : 'Küçültmelik' ekidir. Bergamalı Kadri, ism-i tasgîr başlığı altında +CUGAz ve +CUK eklerini verir. 'k' ile biten kelimelere eklenince kelimenin sonundaki o 'k'lerin düşeceğini de bildiren Bergamalı Kadri, aslında bu iki ek aynı ek olduğunu söyler. +CUK eki çok hecelilerde tasgîr yapmakta, +CUGAz ise tek hecelilere eklenmektedir. Bergamalı Kadrinin verdiği kural, eklerin EAT. metinlerinde tespit edebildiğimiz örneklerinde de geçerlidir.
evcügez (Mrzb.22a.11) *gözcügez* (DKor.D.99,7)
kılcuğaz (Tıb.Neb.85b.8) *kızcuğaz* (DKor.D.275,1)
kurtcuğaz (Mif.Nur.31a.6) *toncugaz* (MC.87b.13)
- +cUK : Yukarıda izah edilen 'küçültmelik' ekidir.
a. Küçültme yapar.
delücek (MC.10a.12) *depecük* (DKor.D.3,6)
karıncuk (MC.87b.11) *kuyucuk* (Mrzb.31a.5)
oğlancuk (Tıb.Neb.69b.16) *uvacuk* (MC.15a.12)
b. Alet ismi türetir.
dizçük (DKor.D.261,2) *karuçu* (DKor.D.41,8)
- +dA : Aslında bulunma hali ekidir. Yapım için de kullanılır. Zaman bildiren isimlere gelerek zaman zarfı yapar.
gicede (MF.4031) *günde* (MC.3a.10)
yılda (MC.57a.6)
- +DAsl : Zaman bildiren isimlerin üstüne gelerek zarf yapmıştır.
irtesi (MC.13a.7) *yarındası* (MC.22a.2)
- +dAş : Ortaklık ve beraberlik bildiren isimler yapar.
dindeş (Kur.Ter.213a.11) *gönüldüş* (HŞ.1207)
karındaş (EMŞer.121) *koldaş* (Işk.657)
sözdeş (MV.2,VII,6) *yoldaş* (98b.8)
- +di : Kalıplaşmış tek örnekte zaman zarfı yapmıştır.
imdi (Çrh.43)
- +dıç : Bir örnekte rastlanmıştır.
sağdıç (DKor.D.271,7)
- +dIn : a.isim yapar.
aydın (MF.4021)
b. Aslında ayrılma hali şeklindedir. Belirli kelimeleri zarflaştırır.
öñdin (Mif.Nur.60b.9)
- +duruk: âlet ismi yapar.
burunduru (MC.23b.4)
- +dü : Yansıma (onomatope) kelimelerden yeni isimler yapar.

- inildü* (MC.103b.7)
- +düz : Zaman zarfı yapan tek örnekte görülür.
gündüz (Çrh.10a.1)
- +egü : Tek örnekte geçer. Belirsizlik zamiri yapar
biregü (Feraiz.575)
- +ıl : Renk adlarına eklenir.
kızıl (KŞ.152) *yaşıl* (EMŞer.253)
- +In : İsimlerden zarf yapar, ünlü uyumuna girer.
öyün (MC.87b.2) *uzun* (MC.60a.13)
yakın (Mec.Nez.62,3)
- +gü : Bir kelimeye görülmüştür.
gözgü (HD.Şiir.70)
- +kek : Kalıplaşmış olarak tek kelimeye bulunur.
erkek (Feraiz.539)
- +KI₂ : +ki ilgi ekidir. Ünlü uyumuna giren örnekleri azdır.
Ötümlüleşmiş birkaç örnek de bulunur.
arķandağı (MC.37b.6) *evvelki* (Mif.Nur.29a.3)
ilerüki (MC.71b.3) *kanķı* (Feraiz.409)
soņrağı (Mif.Nur.29a.7) *yarınğı* (EMŞer.357)
- +IA 1. Zaman zarflarına eklenerek anlamı pekiştirir.
dünle (Mrzb.23a.9) *öyle* (MC.13a.9)
taņla (Tıb.Neb.39b.9) *yiņile* (Tıb.Neb.65a.19)
2. İsimlere eklenerek, 'yer isimleri' yapar (< +IAG).
kısla (Mec.Nez.385,3) *sınle* (MC.19a.12)
yayla (Mec.Nez.385,3)
- +lak Etk. +IAG ekinin Doğu Türk lehçelerinde aldığı şekildir. Bazı örnekler ödüncleme yolu ile Anadolu'daki Türkçeye de girmiştir. Bu ekin EAT'deki kurallı şekli +IA'dır.
kıslak (Mec.Nez.384,4) *otlak* (MF.3954)
- +IAyIn : Zarf yapar.
ancılayın (Mrzb.23b.1) *ikileyin* (Mif.Nur.85b.10)
oğurlayın (MC.43a.13)
- +IIK : Ünlü uyumuna girmekle birlikte, yuvarlak ünlülü tabanlara düz ünlü ile geldiğı örnekler de bulunur.
a. İsimler ve sıfatlardan, soyut isimler yapar
açlık (Mrzb.32b.5) *baylık* (Tıb.Neb.16a.18)
beglik (MC.70b.9) *çıganlık* (MC.41a.7)
kulluk (Çrh.5) *peşimânlık* (MC.22b.2)
sağlık (EMŞer.2) *sayrılık* (Çrh.64)
tanukluk (MC.58b.11) *barlık* (Feraiz.69)
yoksulluk (MC.96b.8)
b. İsimlerden zaman bildiren sıfatlar yapar.

- kısluk* (Tıb.Neb.14a.14) *yıllık* (EMŞer.23)
c. Belirli bir devreyi gösteren isimler yapar.
kocalık (MC.51b.7) *lohusalık* (Tıb.Neb.69b.15)
yigirdik (MF.2451)
d. Meslek ve meslek haline getirilmiş uğraşları gösteren isimler yapar.
oğruluk (MC.34b.6) *münkirlik* (MF.4493)
tabîlik (Tıb.Neb.9b.10)
e. Bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren sıfatlar yapar.
kefenlik (MC.20b.8)
f. Alet ismi türetebilir.
tuşluk (Tıb.Neb.23a.18)
g. Bitki adları yapar
şovukluk (T.S)(Yadigar.95,2)
+IU : İsimlerden sıfat yapan en işlek ektir. İnlüsü kurallı olarak yuvarlaktır
(< +llg)
adlu (MC.99b.10) *ağrulu* (Mif.Nur.145a.6)
ayaıklı (MC.15a.10) *bağlı* (Mrzb.58a.3)
boyly (Tıb.Neb.98a.2) *cânly* (MC.15a.8)
denlî (MC.36b.8) *dürlü* (EMŞer.342)
eksüklü (MC.45b.8) *evlü* (MF.4448)
gizlü (HD.Şiir.73) *görlü* (Mrzb.53a.3)
güçlü (MC.98a.11) *günâhly* (EMŞer.177)
kanatly (MC.15b.10) *odly* (MC.48b.2)
sağallı (Çrh.49) *sevgülü* (MC.102b.8)
tatly (Tıb.Neb.33b.11) *usly* (Çrh.50)
yaşly (Mrzb.24a.12) *yazukly* (Mc.15a.4)
yürekli (DKor.D.247,5) *yüzlü* (HD.Şiir.70)
+mlş : Altı ve yedi sayı isimleri üzerinde kalıplaşmış olarak görülür. Çok
eskiden 'on' anlamını taşıyordu.
altmış (MC.92a.13) *yitmış* (Mec.Nez.206,4)
+(I)ncI²: Ekin ilk ünlüsü uyuma tâbidir. İkinci ünlüsü, sadece damak uyumuna
girer.
a. Sayı isimlerinden sıralama sayı sıfatları türetir.
altıncı (Tıb.Neb.4b.5) *dördüncü* (Mif.Nur.6b.4)
ikinci (MC.72a.13) *sekizinci* (EMŞer.70)
yidinci (Mrzb.40b.5)
b. Sayı isimlerine eklenir zarf yapar.
beşinci (MC.39b.5) *dördüncü* (MC.67b.4)
c. Sıralama sayı sıfatları için soru sıfatı yapar.
kaçıncı (Tıb.Neb.4a.1)
+ndü : 'İki' sayı isminin üzerine gelerek, vakit bildiren yeni bir isim yapmıştır.
ikindü (MC.13a.6)

- +rA** : Zarf yapar.
a. Yön gösteren zarflar yapar.
çre (EMŞer.232) *taşra* (Işk.1920)
b. Zaman zarfı türetebilir.
sonra (Kur.Ter.72a.8)
- +rAk** : 'Karşılaştırma (comparative)' için kullanılan bu ek işlek olarak sıfat ve zarflar türetir.
a. Sıfatlar
'acabrağ (MC.47a.2) *aşnurağ* (Feraiz.521)
eksükrek (MC.84b.2) *katrak* (Tıb.Neb.42b.7)
sevgülürek (MC.81b.4) *tatlurak* (Tıb.Neb.30a.6)
b. Zarflar
tızrek (MC.103b.11) *yakınrak* (MC.70a.2)
yigrek (Işk.6212)
- +sI²** : a. Türkçede +ÇA ekinin bazı sıfatlara eklendiğinde zarf olarak ortaya çıkan fonksiyona yakın bir kullanılışı vardır (< +slg)
artuğsı (MC.96b.4) *ayruhsı* (Mec.Nez.221,7)
- +sul** : Tek örnekte görülür. Sıfat yapmıştır.
yoksul (Çrh.49)
- +sUz** : Ünlüsü devamlı yuvarlaktır.
a. Yokluk bildiren sıfatlar yapar.
ğardaşsuz (DKor.D.258,13) *rağbetsüz* (MC.84b.2)
uykusuz (Mif.Nur.34a.1) *yağmursuz* (Mrzb.42b.14)
b. +sUz eki ile türetilen isimler, cümlede zarf görevini üstlenebilir.
günâhsuz (Mrzb.27a.3) *îmânsuz* (MC.24b.4)
tevbəsüz (MC.48a.11)
c. Eklendiği ismin yokluğunu bildiren yeni isimler yapar.
cânsuz (MC.15a.8) *gözsüz* (Mec.Nez.256,5)
ögsüz (Kur.Ter.285b.2)
- +vaş** : Aslında 'baş' kelimesi olduğu, kelimenin başındaki b sesi'nin sızıcılaşarak v'ye dönüştüğü düşünülmektedir. Yani, bu şekil, gerçekte bir ek olmayıp, 'ekleşmiş' müstakil bir 'kelime'dir.
karavaş (Işk.3846)

İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- +A-** : Hem geçişli hem de geçişsiz fiil yapabilir.
a. geçişsizler
beñze- (HD.Şiir.53) *ğana-* (DKor.D.118,10)
oyna- (Işk.7877) *uza-* (Çrh.10)

- yaşa-* (KŞ.505)
b. geçişliler
boşa-n- (M.C.53b.5) *dile-* (MV.2,VI,2,3)
- + (A)l- : Geçişsiz fiiller yapar.
a. Sıfatlardan geçişsiz fiil türetir.
çoğal- (MF.2422) *diril-* (Mrzb.10a.13)
incel- (HD.Şiir.30) *kocal-* (Işk.8496)
yufkal- (M.C.80a.10) *yücel-* (Mrzb.34b.2)
b. İsimlerden geçişsiz fiiller yaptığı örnekler de vardır.
buhal- (DKor.D.88,7) *yönel-* (DKor.D.30,12)
- + (A)r- : Hem geçişli, hem de geçişsiz fiiller türetir.
a. geçişsizler
a.a. renk isimlerinden türeyenler
ağar- (HD.Şiir.74) *bozar-* (M.C.70b.5)
göger- (DKor.D.258,6)
a.b. diğer isimlerden türeyenler
belir- (M.C.72a.3) *kayur-* (Işk.6061)
yaşar- (M.C.47b.4)
b. geçişliler
ever- (T.S.)(Enb.458) *şuvar-* (Tıb.Neb.42b.19)
- + dA- : Seyrek kullanılmıştır.
a. yansıma kelimelerden geçişsiz fiiller yapmıştır.
güvülde- (KŞ.892)
b. diğer isimlerden geçişli fiiller yapar.
alda- (Çrh.24) *iste-* (EMŞer.22)
izde- (Işk.5751)
- + eT- : Tek kelimeye görülür. Geçişli fiil yapar.
gözet- (EMŞer.323)
- + ı- : Geçişsiz fiiller türettiği görülmektedir.
bayı- (DKor.D.2,11) *ışı-* (M.C.8a.10)(< *yaş+u-)
şakı- (Işk.3447)
- + İk- : Geçişsiz fiil yapmıştır.
açık- (EMŞer.127) *birik-* (Işk.4556)
gözük- (Mec.Nez.76,6)
- + irge- : Bir kelimeye geçişli fiil yapar.
esirge- (Çrh.48)
- + lA- : İsimlerden hem geçişli hem geçişsiz fiiller yapabilen en işlek ektir.
a. geçişsizler
arıkla- (Tıb.Neb.100b.18) *başla-* (M.C.56b.5)
gicele- (MF.4639) *işle-* (EMŞer.7)
tañla- (Tıb.Neb.12b.16)
b. geçişliler

adımıla- (EMŞer.88)

avla- (Mrzb.2b.4)

bağla- (EMŞer.323)

gizle- (MF.3318)

günüle- (Mrzb.26a.10)

karşula- (EMŞer.304)

ulula- (M.C.63a.3)

ağırıla- (M.C.12a.5)

âzârla- (Mec.Nez.271,1)

bañla- (Işk.3213)

gözle- (HD.Şiir.72)

'izzetle- (M.C.80b.13)

şuçla- (EMŞer.353)

+lAn- : +lA- ekinin -n- çatısı ile genişletilmiş şeklindedir. Bu ekle yapılan fiillerin +lA-’lı şekilleri kullanılmaz.

Geçişsiz fiiller yapar.

ğuşşalan- (M.C.85a.13)

nûrlan- (M.C.69a.10)

yapraklan- (M.C.57b.13)

kuvvetlen- (Tıb.Neb.50b.17)

öğlen- (M.C.88a.4)

+ra- : Tek örnekte rastlanmaktadır.

çırır- (Mrzb.38b.4)

+sA- : 'bir şeye ihtiyacı olmak, istemek' anlamı taşıyan geçişsiz fiiller yapar.

sense- (Mec.Nez.258,5)

susa- (M.C.70a.7)

+ü- : Bu ekin varlığı, mukayese yolu ile çıkarılabilir.

ögüt (M.C.99a.2) (<ög+ü-t)

FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

A. FİİLİMSİLER

EAT'deki fiilimsiler (mastar, sıfat-fiil ve zarf-fiiller), Saadet Çağatay tarafından incelenmiştir³³ Saadet Çağatay, bu dizi makalelerinde, sırasıyla mastarları, sıfat-fiilleri ve zarf-fiilleri oldukça ayrıntılı olarak vermiştir. Özellikle eski Uygurca ile mukayeselerin bulunduğu o dizi makalelerin ilk ikisi EAT'nin mastar ve sıfat-fiilleri bahislerini ayrıntıları ile vermiştir. Yine ayrıntıları ile işlenen zarf-fiiller konusuna ise ilâve edilebilecek bazı ek ve birleşik yapılar bulunmaktadır.

Mastarlar, sıfat-fiiller ve zarf-fiillerden oluşan bu bölümün örnekleri, cümle dizilişi içinde değer bulduklarından dolayı, kendisini ilgilendiren diğer kelimelerle birlikte verildi.

³³ Saadet Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları, I.Mastarlar", DTCF Dergisi, VI, 1/2, 1947, s.353-368; II. Participleler, DTCF Dergisi, VI, 4 1947, s.525-552; III. Gerundiumlar, DTCF Dergisi, VI, 5, 1947, s.27-47.

a. Masterlar

Masterlar fiillerin isim şekilleridir. Bu yüzden herhangi bir ismin gireceği bütün hallere girer ve isimlerin aldığı bütün ekleri alırlar.

-mAK : En işlek master eki budur. Hal ekleri ile birlikte kullanılışında yüklendiği görevler, 'İsim Hal Ekleri' bölümünün ilgili yerlerinde verilmiştir.

➤ ne oğurdur ne oğurdur çelep ağzında *kıgırmak* / *kılaguη* aç *kulağın* aç bola kim anda dola sen (Mev.2I,3); ki göç bundan şehir-i medîne / ki ol yigdür *dürüşmek* anda dîne (EMŞer.10); bize hüd ne hisâb anlara nisbet / ecelden *kaçmağa* yok durur imkân (Çrh.69); kaygulardan *kurtulmak* du'âsı budur (Feraiz.2); bir ehlin *azdurmak* benüm işümdür (Mrzb.23b.14); çok ola ölmek hem *öldürmek* dahı (KŞ.1197); dünyâda anları *almak satmak* ticâret *itmek* *hakkı* *zıkr*inden ve namâz *kılmağ*dan ve *zekât* *virme*ken *yığlınmaz*lardı (M.C.4a.11)

-mAKIIK -mAK mastan ile aynı fonksiyonda kullanılır. İkinci derecede işlek olan master ekidir.

➤ ferâiz idilerin *bilmekligi* (Feraiz.18); sen gümânlanduη sözühde key 'azîm / baηa 'ârdur sende *olmaklık* muķîm (Aş.Paş.Fkr.98); getürdişanduk eydür gir buηa sen / üşenme *uğramağlık*a buηa sen (Işk. 4827); hak te'âlâ oruc dutmaklığı günâhlara keffâret eyledi (MC.72b. 12); uykudan sonıra su *içmekligi* kes / ol ki şâyeste degül terk eyle pes (KŞ.929); biri dahı *eylemeklikdür* zinâ (MF.4436)

-mA EAT.'de çok az kullanılmıştır. Bunun yerine -mAK daha çok kullanılmaktadır.

➤ *ditreme* dutdı ve ol rencile helâk oldu (Tıb.Neb.62b.1)

-(y)I²ş : İşlek değildir. +(y)IşIIK şeklinde genişletilmiş hali de vardır.

➤ *gidişde* aηmaz imiş evini âdem / *dönüşde* üşer imiş başına ğam (EMŞer.308); ve eyü gün *doğışından* bellüdüdür (Mrzb.36aç10); küfr işlerken tarıdan yâddur *bilişligi* yokdur (MC.37a.8)

-dUK : Bu şekil aslında işlek bir sıfat-fiil ekidir. Ancak, EAT.'de, nâdiren -mAK master ekinin fonksiyonunda kullanılmıştır.

➤ oruc dutan mü'min *kıluη uyuduğı* 'ibâdet yirine geçer (M.C.76a.3); kıadr sûresi *indüğine* sebeb nedür (M.C.82a.1); şakîķa başuη bir yanı *agruduğına* dirler (Tıb.Neb.45a.1)

b. Sıfat-Fiiller (İsim-Fiil~Partisip)

Fiillerin, zamana bağlı isim ve sıfat şekilleridirler. İsimler gibi, çokluk, iyelik ve hal eklerini alırlar.

Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman Sıfat-Fiili

-mİ²ş : Çok işlek bir sıfat-fiil ekidir.

- *yâ resûlallah teñri geçmiş ve gelesi yazuğun yarlığadı mı* (Kıs.Enb. 101); *'âkil ve dâna ve iş görmiş* kişileri *hâzzır* kaldı (Mrzb.44b.7); *cemâlün gülşeni cânâ açılmış* lâleye *beñzer* / *hezârân ta'nalar umuş* *dişün lü'lü'-yi lâläya* (Mec.Nez.30,3); cümle *uyunuş* *nebât uyanur*/ renk renk olup *çiçekler boyanur* (KŞ.419); *dükeli yaradılmışlara* bu benüm *rahmetümden naşîb* vardır (MC.42a.5); *üzerlerine erimüş* *bağır dökeler* (MC.48a.9); *ıturulmuş* şuya el *degicek bulanur* (Tıb.Neb.45b. 11); *yanmış* arpa *etmegi* (DKor.D.144,5)

-mAdUK: Yalnızca olumsuz taban üzerinde -DUK sıfat-fiil ekini, -mİş anlamında bulmaktayız.

- *günâhından tevbe kılsa ol günâhı işlemedük* gibi olur (M.C.101b.1); *kılmadı zıkr olmaduk* *kıldı mı ya* / *gör nice söylendi vechüt-tesmiye* (KŞ.4159)

Görülen Geçmiş Zaman Sıfat-Fiili

-dUK : Çok işlek bir ektir. Kendisinden sonra bir iyelik eki ile birlikte kullanılır.

- *buluşmuşlar kucuşmuşlar yaturlar* / *bularuñ yatduğı* *yir kamu nûrlar* (EMŞer.56); *bizi korkduğumuzdan kırtar i hağ* / *bize ayruk bititme anda* *hicrân* (Çrh.41); *her birümüz gördüğü düşi disün* / *kağı düş a'lâ olursa ol* *yisün* (Aş.Paş.Hik.22); *ma'lûm ola kim bulduğı lezzetile bulmaduğı* *berâbermiş* (Mrzb.42a.14); *ya ibrahîm gördüğün düş ta'birin girçek eyledün* (M.C.16b.8); *bu ay içindeki kılduğunuz namâzlar* (M.C.75a.4); *ol nebîler geldüğün* *duymaz mısın* (MF.1891)

Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri

-(y)AcAK: Gelecek zamanın işlek sıfat-fiil eki budur.

- *gelecek* nesne *gelür çâre yokdur* / *gerek sen yaş yirine ağıla kan* (Çrh.58); *görecek* *yir durur ol dağı iy yâr* / *velî hayli ırağdur ol yire şar* (EMŞer.289); *eger korkacak* nesne *itdün ise* (Mrzb.58b.2); *duracak* *yir degül durma bu ara* (İşk.3958); *bu yıkılacak* *ivde un yok* (DKor.D.9,7); *eger bağçede dikecek* *otısa dikerler idi* (Tıb.Neb.71a.1-2); *bizüm 'ibâdet kıılacak* *yirümüzdür* (M.C.55a.4); *şa'bân ayı geyecek* *tona beñzer ramazân ayı kıılacak* *namaza*

berzer (M.C.95a.12); âdem oğlanlarını 7 görünli sarıya *furacak* yir eyledüm (M.C.95a.12); ya'nî fahr *idinecek* eyü hulkdur (100b.12); kim bize anda *içecek* su ola (MF.1848)

-(y)AsI : İkinci derecede işlek sıfat-fiil ekdir.

- yâ resûlallah ten'ri geçmiş ve *gelesi* yazuğur yarlığıdı mı (Kıs.Enb. 101); bu bir ağaçdur ki *göresi* gözi var ne *işidesi* kulağı var (Mrzb.34b.13); var mi kimse başımı *bağlayası* / ölü isem üstüme *ağlayası* (T.S.)(Ga.396); bu harâb *olası* ere varaldan berü dahı karnum toymadı (DKor.D.8.1); 'aqlum ussum gitdi benden *göresüm* geldi seni / oda yandı yüregüm kaynadı karnum sensedüm (Mec.Nez. 368,4); ve bir öyün etmegüm var *yiyesi* ve ne yirüm var *furası* ve ne tonum var *giyesi* (MC.87b.2/3); *olmayası* işleri koyup gider (MF.3732)

-dAçI : ETk.'de işlek olmasına rağmen sonraki dönemlerde körelmiştir. EAT.'de bir kaç örnekte görülmektedir.

- cümle *geldeç* yıl ola dir âşikâr (KŞ.638) / ya'ni *geldeç* yıl ola nekim ola (KŞ.2155)

Geniş Zaman Sıfat-Fiili

-(y)An : İşlek bir ektir.

- ebû bekr u 'ömer kanı 'alî hem / yâ kanı cem' *iden* kûr'ânı 'oşmân (Çrh.75); hele sen dünyede imdi yürürsin / ölüp *gidenleri* her dem görürsin (EMŞer.47); kanı ol ben zeyrekem *âiyen* kişi (Aş.Şaş.Hik.1); şoi *kaian* ider mi sizi yilüp kıvarlar (Mrzb.37b.18); dün namâzın *kılanlar* turalar (MC.4a.9); yir yüzinde *biten* otlar (MC.15b.1); yimiş *virmeyen* ağacı (MC.57b.10); günâh *yazan* firîşteye (MC.101b.1); beşâret *vérene* anu7 visâlin cân vérem müjde / n'ola bi7 cân fidî étse *dileyen* kişi cânânı (Mec.Nez.9,32); gökde *uçan* kuş yir altında hevâm (KŞ.42)

-(U)r : İşlek bir ektir.

- ol oku7 zahmına kimsene durmaz / *görür* ölmez virür cânını kurbân (Çrh.22); *bilür* kişi dahı bilmez kişi gözine eyle hâkîr görünür (Mrzb.57b.14); mâlik eyde ilâhî sen bilürsin *bilür* pâdişâhsın (MC.21a.4); eger sen ol uçmak ehli 'amelin *işler* şehre varsan7 (MC.44b.3); bu yörede seni *bilür* kimse var mıdur (Tıb.Neb.69a.18); kim gezersin boş *yürür* hayvân gibi (MF.4005)

-mAz : Olumsuz geniş zaman sıfat-fiilidir.

- bilür kişi *dahı bilmez* kişi gözine eyle *hakır* görünür (Mrzb.57b.14); ilâhî sanı sığınuram korkusuz gönülden ve *kabûl olmaz* du'âdan ve *toymaz* nefisden (Tıb.Neb.96b.4-5); *yaramaz* gelecilerden saklaya (M.C.75a.8); kimse gösterse *yaramaz* iş sanı (MF.1579)

c. Zarf-Fiiller (Gerundiumlar)

Fiilleri başka fiillerle bağlamak üzere zarflaştıran eklerdir. Aslen zarf-fiil eki olan şekiller bulunduğu gibi, başka eklerin bir araya gelmesi ile zarf-fiil fonksiyonunu üstlenen yapılar da vardır (-dUk+dA gibi). Ayrıca, cümlelerin içindeki başka unsurlarla bir araya gelerek zarf-fiil görevinde kullanılmış olan zaman veya kip ekleri de bulunmaktadır (örn. *kaçan ...F-dI* yapısı, '... -*dığında*, ... -*ınca*' anlamında kullanılmaktadır).

Bazı gramerlerimizde "Dilek-Şart Kipi" eki olarak verilen -sA eki, şart bildirdiği durumlarda aslâ esas cümleinin yüklemi olamamaktadır³⁴. Sadece dilek bildirdiği örneklerde yüklem olabildiğini görmekteyiz. Bu ek, şart gösterdiği cümlelerde, tıpkı zarf-fiil eklerinde olduğu gibi eklendiği fiili başka fiillere bağlamak üzere zarflaştırmaktadır. '*gel-ince gideriz*' kullanılışı ile '*gel-irse gideriz*' veya '*gelse gideriz*' gibi kullanılışlar arasında, cümle içindeki fonksiyonları bakımından pek fazla fark yoktur.

-sA ekinin, gramerlerimizde "Dilek-İstek Kipi" olarak değil de "Zarf-Fiiller" bahsinde verilmesi gerektiği üzerine yazdığımız makalede³⁵ bunun sebepleri anlatılmaya çalışılmıştır. Leyla Karahan da aynı konuda ve aynı sonuca vardığı bir yazısı ile bu meseleye açıklık getirmiştir³⁶.

I. ZAMAN ZARF-FİİLLERİ

1. Müstakil Eklerle Yapılanlar

A. Orjinalde zarf-fiil eki olanlar

-(y)I²cAK : En işlek zarf-fiil eklerindendir. Bergamalı Kadri "*varıncak ki diler 'vardukda' manasın dilerler; pes ma'lum oldı 'cak' zarfıyye manasın ifade eyler imiş*"³⁷ demektedir.

³⁴ -sA eki, sadece, başında 'keşke' kelimesi veya anlamı bulunan kullanılışlarda, dilek anlamı taşımak kaydıyla yüklem yapılabilir. Zaten, bu tür kullanılışlarda da, şart değil, dilek anlamı vardır: *Keşke o da bu okula kayıt yaptırsa*.

³⁵ Güler Gülsevin, "Türkçede -sA Şart Gerundiumu (zarf-fiil) Üzerine", Türk Dili, Sayı 467, Ankara 1990, s. 276-279.

³⁶ Leyla Karahan, "-sa / -se Eki Hakkında", Türk Dili, Sayı 516, Ankara 1994, s. 471-474.

³⁷ Bergamalı Kadri, a.g.e., s. 89.

a. Bir fiilin yapılmasının, zarf-fiil eki almış fiilin bitiminden sonra olacağını ifade eder. Yani, ikinci fiili şarta bağlar.

Bugün '-*DIktAn sonra*' ile çevrilebilecekler:

- anı *dükedicek* bunda gelevüz (Kelile,34v); ben *ölice*k bu toprağı balçık idesiz (MC.5a.8); gice *olıcak* ھاڭ te'âlâya 'ibâdet ve fâ'at iderdi (MC.10a.8); ھاممâmdan *çıkıca*k sovuğ suyıla ayak yumağ baş ağrısın giderür didi (Tıb.Neb.21a.12-13)

Bugün '-(y)IncA' ile çevrilebilecekler:

- *susayıcak* gelirler alnuñdaki zülâle (ŞH.4.4); 'alî bekke yatur şehriñ ucında / ziyâret kıl *varıcak* anı sen de (EMŞer.63); yidinci göge *irişecek* andağı firişteler eydeler (MC.28a.3); ٲurulmuş şuya el *degicek* bulanur (Tıb.Neb.45b.11)

b. Bir fiilin yapılmasının, zarf-fiil eki almış fiilin yapılacağı ana rastladığı zamanlarda kullanılır. Bugün -(V)rken ile çevrilebilir.

- yiri gögi *yaradıcak* ol kadım / fahrı bir hoş kuş yaratmış ol kerım (Aş. Paş.Fkr.35); ٲorٲarlar ki dünyâdan *gidicek* ne hâlile gidiser bilmez (MC.50b.7); cinnî vü şeytân hem cümle-i gul / *göricek* ٲorٲar 'ömerden dir resûl (KŞ.263)

c. Bir fiilin yapılmasının, zarf-fiil eki almış fiilin cereyan ettiği anda olduğunu gösterir. Bugün '-*DIĞIndA, +DA iken*' ekleriyle çevrilebilir.

- ammâ anı *göricek* görñlüm ürker (Mrzb. 12a.3); gözümden la'lile dürler dizüben nazmunuñ düzdüm / bozuban hîç éder anı *gülice*k la'l-i ھandânıñ (Mec.Nez.88,8); 'araşata varıcak kıyâmet ıssılarına nice ٲatlanam (MC.52b.8)

d. '-(V)rsa+kişi' ekiyle aktarılabilecek şekilde zamanı şarta bağlar.

- ve senüñ rahmetüñ *b'olıcak* kimden rahmet umavuz sen bizi kaputñdan *sürice*k kimüñ ٲapusına varavuz (MC.41a.9)

-(y)I²ncA : EAT'de '-(y)IncAyA kadar' görevini üstlenmiştir. Olumsuz tabanlar üzerinde kullanıldığı zaman '-mAdIktAn sonra' anlamını taşır.

- ker iki mîl arası iki ٲandîl / giceler şubh *olınca* ol yanar bil (EMŞer.5); girü varup ٲon *geyince* eglendüm (Mrzb.23a.11); gerek ağ a *ölince* tapavuz / yaramazlık ٲapusın yapavuz biz (Işk.8540); âdem oğlanlarından ayrılmayan cânları tenlerinden *çıkmayınca* (MC.33b.3); ya'ni peygambere şalavât *getürmeyince* kişinüñ du'âsı ٲabûl olmaz (MC.85a.3) yatacağsın çün ki *çalınınca* şûr (MF.4168)

-(y)I²cAGAz: Bu da -(y)IncA anlamında kullanılmış eklerdendir. -(y)IcAK ekinin genişletilmiş şekli olmalıdır. Seyrek kullanılmıştır.

➤ kıyâmet *kopıçagaz* bil hâkîkât / gelebek bigi dağıla bu insân (Çrh.31); 'âyişe çekdüğü degirmen anda / *varıcağaz* göresin anı sen de (EMŞer.276)

-(y)I²ncAK : Bu da nâdiren kullanılmış bir şekldir. -(y)IncA eki ile günümüze aktarılabilir.

➤ ki dereden iner şehriñ ucına / *görincek* ka'beyi beñziñ uçuna (EMŞer.68);

-(y)AII Seyrek kullanılmıştır. +dAn eki ile de genişletilmiş şekilleri vardır. Bugüne -(y)AII , -(y)AII dAN *beri* veya -DIKtAn sonra olarak aktarılabilir.

➤ maḥabbet *olalı* dilde muḥarrer / görürem cevır ü miñnetler mükerrer (İşk.3047); anı *yiyeli* kırır ek kuvveti cimâ'da ziyâde oldum (Tıb.Neb.20b.5)

- mAdIn: Diğer zaman zarf-fiilleri esas fiile zaman bakımından sonralık kazandırır. Bu ise, diğerlerinin tersine, esas fiile zamanda öncelik verir. Yani esas fiilin yapıldığı zamanda, zarf-fiil ekinin geldiği fiilin yapılmamış olması gerektiği şartını koyar. Eski şekli -mAtI, -mAtIn'dır.

➤ gel imdi gendüzün e dir öğüñ i / ecel *irışmedin* sañ a nâgehân (Çrh.52); iş başa *gelmedin* ve *gözükmedin* işüñ nitelügin aḥlamış olur (Kelile,40r); anuñla savaşa *başlamadın* anuñ göñüllere kerküsü düşdi (Mrzb.23b.6); ol kişiden intikâm *almadın* gidem (MC.24a.11); şuyı *šovutmadın* içrerler (MC.74b.11); şöḥbetine toymadın cânuñ alur (MF.2700); vaḫti *gelmedin* yağa dir her matır (KŞ.1588)

-sA : Aslında, cümledeki başka unsurlar yardımı ile, asıl fiili, eklendiği fiille şart anlamı ile bağlayan bir zarf-fiil ekidir. Kişi ekleri de alabilen bu ek, aşağıdaki örneklerde '-(y)IncA', '-DIĞ+kişi+da' gibi eklerle çevrilebilen fonksiyonda kullanılmıştır. Bu örneklerde, asıl fiilin yapılması, '-sA+kişi' ekinin geldiği fiilin yapıldığı zamandan sonra olmak üzere sınırlandırılmıştır.

➤ beni namâz vaḫti *gelse* namâzdan yığmayasın (MC.9b.13); ramazân ayınuñ son gicesi *olsa* yir gök ağlar. (MC.85a.13); ne cevâb eyleyevüz *kılsañ* su'âl (MF.120); evden taşra *çıksa* dükeli ḥalk anuñ kerküsünden ta'accüb iderlerdi (Tıb.Neb.58b.5-6)

B. Sıfat-füllerden türetilenler

-dUkdA : Geçmiş zaman sıfat-fiil eki üzerine bulunma hali eki gelmiştir.

a. Olumlu tabanlara gelerek, esas fiil ile zarf-fiil ekli fiilin eş zamanda yapıldığını bildirir.

- yedinci kat göge *irışdükde* sidretü'l-müntehâ ağacın gördüm (Tıb.Neb. 76a.3); terâzûda 'ameller *çekildükde* müzdi mi ağır gele (MC.50a.3); sen benümile gelecti *itdükde* senürile bizüm aramızda yitmiş biñ hicap var (MC.70a.3); etmege *geldükde* hüd öekdi firâķ (MF.2655)

b. Olumsuz tabanlara gelince, esas fiili, zarf-fiil ekli fiilin yapılmış olması şartına bağlar.

- nitekim su *bulunmaduķda* teyemmüm abdest yerine geçer (MC. 37b.2)

-dUK+iyelik+dA: Yukarıdaki şeklin, iyelik ekleriyle kullanılan halidir.

- *tođduđuńda* dîdeni giryân ider (MF.4302); ikinci *ķopduđında* yüzi bedr ay gibi ola (MC.9a.6); münkir ve nekir su'âl *itdüđinde* kim cevâb vire mi (MC.50a.1)

-dI²sA : Bugün -(y)IncA eki ile tercüme edilebilir³⁸.

- nekim 'âlemde gördüm ü şınadum / ögüt *virđise* bilişüm ü yâdum (Işk.8557); beni ol hâlde *gördise* eyitdi tır namâz kıl (Tıb.Neb.104a.16-17); ikinci gece *oldısa* hûca "avradın aldı ol hücre ķapuşına delükden baķdılar (MC.10b.6); gece *oldısa* ķorķdı (MC.16b.1)

-mAzdAn öř(din): -mAdIn ekinin foksionunda kullanılır.

- dünyâdan *ķıķmazdan* öř ol ķişıye bildüreler (MC.22a.10); sen dağı *gelmezdin öşdin* biz didük (MF.4542)

2. Cümlelerin İçindeki Diğer Unsurlarla Birlikte Fiillerin Zarflaştığı Kullanılışlar.

Bu bölüme giren zarf-fiiller, çoğunlukla aslında bir zaman şekli bildiren eklerin, kendisinden önce bulunan *ķün*, *ķünki*, *ķaķan*, *ķaķan ki*, *tâ*, *tâ ki* sözlerinden biriyle kurulmuş olan yapılardır. Bu tür kullanılışlar, özellikle zaman zarf-fiili fonksiyonu taşır.

ķün (ki)

ķün (ki) ... F.-d+ķişı : -(y)IncA, -DIğIndA anlamları verir.

- *ķün* ağlaşup ķıķuban yola *girdük* / bi-ķamdillah ki şâma geldük (EMŞer.303); *ķün* ördek anı *işitdi* hâtın bir gezden incindi (Mrzb. 14b.7); göñül *ķün* 'ışķa el

³⁸ Aynı yapı (-dIer-se) aynı anlamda Nehcül-Ferâdis'te de kullanılmıştır: *hak te'âlâ sini zâyı' kılmağay tedi erse azık alıp hirâ tagining ğarı içinde olturdu* (7,13-14) bkz. (Çeviriyazı:Janos Eckman; Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) *Nehcül-Ferâdis*, TDK. Ankara , s.5

urdu giderse baş 'acab mıdır (Mec.Nez.32-5); *çûn şabâh oldı* iki rek'at namâz kıldı (MC.16b.1); *çûnki şabâh oldı*, hoca kılı okudu (MC.10b.10)

çûn (ki) *F.-(y)A+kîşi* *-(y)IncA, -DİğIndA* anlamları verir.

➤ ecel câmi şarâbın *çûn içesin* / düşe sin ayru kamu dostlarıñdan (Çrh.53)

kaçan (kim)

kaçan (kim) ... *F.-d+kîşi* *-(y)IncA, -DİğIndA* anlamları verir.

➤ *kaçan girdüm* hâreme gördi gözüm / hezârân şükr kıldı hağğa özüm (EMŞer.73); *kaçan islâm geldi* anı terk itdük (Tıb.Neb.8b.19); *kaçan şabâh oldı*, qandil yukarı çekildi (MC.10b.4); *kaçan kim kızu gördi* döndi gitdi (T.S.)(Dah.29)

kaçan (kim) ... *F.-dIsA* : *-(y)IncA, -DİğIndA* anlamları verir.

➤ *kaçan* mekkeye *geldise* işitdi (Tıb.Neb.9b.4-15); *kaçan âhir vaktı oldısa* buyurdi (MC.50a.4); *kaçan* bu âyet *geldise* iblis sevindi (MC. 42a.7)

kaçan (kim) ... *F.-(y) A+kîşi* *-(y)IncA, -DİğIndA* anlamları verir.

➤ birez gün dürişesiz arayasız / *kaçan kim varasız* ol araya siz (İşk. 3918); *kaçan* muşalladan *dönesiz* günâhlarıñuz yargılanmış ola (MC. 86a.11); *kaçan* ikisin bile cem' idesiz şifâ olur (Tıb.Neb.32b.8)

kaçan (kim) ... *F.-(y)IcAK* : *-(y)IncA, -DİğIndA* anlamı verir.

➤ *kaçan* kıyâmet günü *ohcağ* hağ te'âlâ eyde (MC.17a.13); *kaçan ol gelicek* ben üsküfüm başumdan getürem (T.S.)(Tez.Lâ.52,2)

kaçan (kim) ... *F.-sA+ kîşi* : *-(y)IncA, -Dİğ+kîşi+dA* anlamları verir.

➤ *kaçan* kulumu *sevsem* anurî işitmegi ben olurum (T.S.) (Tebâreke.10,2); *kaçan* dünyâsın *alsam* melûl olur (MC.27a.1); *kaçan* günâhın *anışa* kıtı korkardı (MC.35b.8)

tâ (ki)

tâ (ki) ... *F.-(y)IncA(yA)* *-(y)IncAyA* kadar anlamı verir.

➤ soğakdan *tâ* harem içre *girince* / çü saydum nerdübânı ben görince (EMŞer.243); *tâ ölince* derd ü hasret görmegi mümkün degül (Mec. Nez.226,2); hâline ta'accüb itdiler *tâ şabâh olunca* (MC.10b.10); ben dahı tevbeñi kullarumdan ayırmayam *tâ* cânları hulkuma gelüp garğara *idince* didi (MC.34a.2); orta gözden başlayup eyler beyânı / *tâ çıkınca* mayıs ayı bil 'ayân (KŞ.3130)

tâ...F-mAyIncA: -mAdlktAn sonra, -mAzsA+kişi anlamlarında kullanılır.

- tüzcek hüküm itmeyesin tâ ol işüñ *hâkıkatın bilmeyince* (Mrzb.31b.13); başımı secdeden kaldurmazam tâ kullarunı a yağmurı *virmeyince* (MC.19b.9); mü'mîn kulunı îmânı tamâm olmaz tâ biş dürlü *hâşlet ol kişide olmayınca* (MC.98a.3)

II. HAL ZARF-FİİLLERİ

1. Müstakil Eklerle Yapılanlar

A. Orijinalde Zarf-fiil Eki Olanlar

-ken : 'i-' fiili ile kullanılır. Ünlü uyumuna girmez.

- resûlullah *dururken* hâlvetinde / haber virür cebrâ'il anda (EMŞer.9); ümîdümi *bulmuşiken* nideyim / yavu kıldum kaçaru gideyim (SNev. 19); bir ağır bahâlu güheri elinde *oynaduriken* düşürdi (Mrzb.27b.8); güvlese gök ya katı güvlese dir / *deprenüriken* eger yil esse dir (KŞ. 1138); bir murabba' şûf tön geymiş *giderken* bir kâfire uğradı (MC. 97b.2)

-(y)V **-(y)A**, **-(y)I** ve **-(y)U** zarf-fiilleri, EAT. metinlerinde, günümüzle hemen hemen aynı fonksiyonlarda kullanılmışlardır. Tasvîrî fiillerin oluşturulmasında TTK.'ye nazaran farklı ünlü tercihleri olmuştur. Bu, EAT.'nin kendi içindeki metinlere göre de değişmektedir. Örnek olarak, yeterlilik fiili olan 'bil-', bazı eserlerde **-(y)A**, bazılarında ise **-(y)I** veya **-(y)U** ile kullanılmıştır. Tek heceli fiillerde daha ziyâde **-(y)A**, çok hecelilerde **-(y)U** getirildiği görülmektedir.

- ki rahmet *isteyü geidüm* hâkırem / ğaniyyü'l-ağniyâsın ben fakîrem (EMŞer.335); dilerem hâzretün den sağlık ola / ki tâkat *getüri bilem* bu yola (EMŞer.3); lâ ilâhe illa'llâh muhammeden resûla'llâh *diyü bile* (MC.53b.10); *diyü virdüm* (Tıb.Neb.58a.14); ne gelür ne hõd *gide bilür* öte (MF.3709); *alı virdüm* saña senüñdür ne şek (MF. 1905)

b. ikilemeler kurar.

- sârübân *güle güle* gelüp deveyi tururdu (Mrzb.47b.1); kâfirler münâfıklar yüzleri üstine *düşe düşe* melûl ğuşşalu kalalar (MC.89a.12); oğlancuğ *sevinü sevinü* evden taşra çıkdı (MC.87b.12); ol sudan *kana kana* içdüm (Tıb.Neb.66b.5)

c. gör- tasvîrî fiilinden önceki fiile gelir ve istek kipi gibi kullanılır..

- *każâyâ şabr ide gör* iy müsülmân / ki 'arş gölgesi ola saña şayvân (EMŞer.29); yi ve iç hoş geç dünyânıñ zevkin şafâsın *süre gör* (MC.51b.8); ulular gitdügi yolca *gide gör* (KŞ.3105)

d. '-mAyA' anlamını taşır.

➤ anlar dağı utandılar yire bakışdılar ve "Özr *ide* başladılar (MC.39a.6)

e. -(y)ArAk veya -(y)Ip zarf-fiilleri gibi de kullanılmıştır.

➤ dirîğâ hâşret birle gözümüz göre helâk olırsuz *diyü* ağlaşdılar (Mrzb.3a.5);
evvelki gökden *geçe* ikinci göğe irişecek firîşeler göreler *eydeler* (MC.27a.9)

-(y)ArAk : Bu ekin -(y)Irak şekilleri de vardır. Fazla işlek değildir.

➤ *bakarak* kendüzin unuttı (DKor.D.229,5); *öperek* hem *kuçarak oynayarak* /
lutf ile zevk it biraz andan bırak (KŞ.4645);

B. Sıfat-fiil Eklerinden Türetilenler

-dUkCA : -dUk geçmiş zaman sıfat-fiil eki üzerine eşitlik hali eki gelmiştir.

➤ *okunduğça* gerek kim yâd idesin / du'â idüp cânumuz şâd idesin (EMŞer.329); diri *oldukca* ben kuluñ işidesin eyâ şahum / seniñ medhüñle tolduram nice defterle dîvânı (HD.Şiir.25); ol tavuk *yumurdladukça* bir sıçan anı oğurladı (Mrzb.49a.2); bir kaç yigit dağı indiler depdiler *depdükce* büyüdi (DKor.D.216,7); a *ñıldukça* anuñ hüsni cırâğı / unıdurlar kamu gülzâr u bâğı (Mec.Nez.154,1); dükenmegi yokdur belki *vardukça* artar (MC.32b.4)

III. ŞART ZARF-FİİLLERİ

1. Müstakil Eklerle Yapılanlar

A. Orijinalde zarf-fiil eki olanlar

-sA+kişi : Asıl fiilin yapılmasını, zarf-fiil eki alan fiilin yapılması şartına bağlar. Bugüne kadar "Zaman Çekimi"nin "Dilek-şart" kipi bölümlerinde verilegelen bu ekin niçin burada "Zarf-fiiler" bahsine alındığı hususunda, bkz. dipnot. 35, 36

➤ gel imdi ol resûlün sünnetin dut / kim anı *dutsa* olur şâh-ı merdân (Çrh.43);
iki muşhaf var üstinde anuñ hem / yüzine *bağsa* kişi kalmaya gam (EMŞer.139); kara eşek başına uyan *ursan* katır olmaz *qaravaşa* ton *geyürseñ* kadın olmaz (DKor.D.3,7); sücûdında eksük nesne *kalssa* ol namâz göge agmaz (MC.33b.3); bir kişi oruc *dutsa* dağı fıtra şadaqasın virmese anuñ orucı havâ yüzinde şöyle mu'allakda turur tâ fıtra şadaqasın virmeyince göge ağmaz (MC.85a.10); köki *kalsa* biter andan yine tal / ağaç olur biter yine be-her-ğâl (Işk.8516); arkasından *alnsa* palanı / sanki it palanıydı *qalanı* (Harname.47)

-(V)rsA+kişi : Asıl fiili zaman içinde şartla bağlar.

- bunların katı sözinden *incinürse* anıñ işleriniñ 'âkıbeti ve sonı peşimânlık ola (Kelile.42v.); benüm ile *gelüniseñüz* bile / gide bilevüz dükelümüz yola (Man.Tayr.5,9); her birimiz gördügi düşi disün / kangı düş a'lâ *olursa* ol yisün(Aş.Paş.Fkr.22);ne *hizmet buyurursañ* başa gündüz işleyem (MC.10a.1);

2. Cümle İçindeki Diğer Unsurlarla Birlikte Fiillerin Zarflaştığı Kullanılışlar

Bu bölüme giren şart zarf-fiilleri, aslında zarf-fiil veya zaman şekli olan bazı eklerin *eger*, *her kim* kelimeleriyle kullanılışları sonucunda elde edilmektedir.

eger

eger F.-dI+kişi+sA : -DIysA + kişi anlamı verir.

- *eger* ok *urmadısa* gül yine bülbül yüregine / niçün kâna bulaşupdur serâser cümle peykânı(HD.Şiir.5); eydüt aña zeyrekem ben dimesün / *ger didise* sonı peşûmân yimesün (Aş.Paş.Fkr.2); *eger* bu demde bu haşır yanuma *batdısa* bunun 'ivâzi hoşluklar eylükler ola (MC.30a.10)

eger ... F.-sA + kişi -(V)rsA + kişi anlamı verir.

- *eger* hayrun ağır *geise* zi-deviet / yüzün ağ ola hem çün mâh-ı tâbân (Çrh.37); *eger* beni hâlvettünde cariyenile bir arada *görsen* nice ideydüt (MC.33a.13)

eger ... F.-(V)rsA + kişi -(V)rsA + kişi anlamı taşır.

- *eger* nâm *ister isen* âhiretde / yidiürgil hâk yolına dünyâda nân (Çrh.15); ve *eger* cevır idersen kimseye şikâyet itmeye (Mrzb.34a.11); ve *eger* suç *idersem* hâd neylesesin (MC.33b.6)

eger F.-(y)AyDI : -sAyDI anlamı verir.

- bu yünusunı gördüğünü *eger* zühre *göreyidi* / çengini elden bırağup unudaydı sâzını (Yun.Em.166,7); *eger* sekiz nesne *olmayaydı* hiç kişi uçmak kıpılamayaydı (MC.39b.2)

her kim

her kim ... F.-sA + kişi : -(V)rsA + kişi anlamı verir.

- *her kim* güç görse ol ip depredür (Mrzb.38b.1); *her kim* harâm nesne ile devâ idinse hâk te'âlâ ol derde şifâ virmez (Tıb.Neb.11a.5-7); *her kim* on yidi re'kat namâz *kılsa* hak te'âlâ ol zebâniler 'azâbından kurtara (MC.16a.4)

her kim ... F. -(V) r -(V) rsA anlamı verir.

- *her kim* kıdsde namâz *kılır* her birisi biş yüz olur (EMŞer.344); *her kime* ki hak te'âlâ *geñez* idi virür ol âsân olur (MC.28b.3)

her kim ... F.-(V) rsA + kişi -(V) rsA + kişi anlamına gelir.

- *her kim sarımsak yirse* bizüm mescidümüze gelinesün (Tıb.Neb.48b.19); *her kimi dilersem* bağışlaram (MC.15a.5)

her kim ... F. -(y) A -(V) rsA anlamı verir.

- *her kim* işün evvelin *anlamaya* soñın tañlar olur (Mrzb.28b.13); *her kim* gendüyi göre anuñ 'amelin kımazuz kim yukarı gide (MC.27b.7)

VI. BAĞLAMA ZARF-FİİLLERİ

-(y)Up : İki fiili birbirine bağlar. İlk fiilin yapılmasından hemen sonra ikinci fiilin yapıldığını veya yapılacağını anlatır. Ünlüsü devamlı yuvarlaktır.

- *getürüp* dartañlar hayrunla şerrün / hâkîkat bil hırılur anda mîzân (Çrh.36); ki ellişer ayañdur nerdübânlar / *sevinüp* şâd olur görince anlar (EMŞer.244); selâmını aldı vü oturdı yire / *geçüp* vardı andan yigit ilerü (Snev.26); yüzün *görüüp* urur yire özin her dem gül-i hod-rû (HD.Şiir.68); yanın *yatup* yukarı tağı gözedürler (MC.12a.13); yanına yatdı *qoyup* yir üzre ser (MF.2525)

-(y)UbAn :-(y)Up ekinin genişletilmiş şeklidir.EAT'de karakteristik bir zarf-fiil ekidir.

- *varuban* bunları kılduñ ziyâret / varursañ sañ a da itdük işâret (EMŞer.277);bu sevdân odıdur dün gün yanar içümde pinhân /sirâyet *idüben* bir gün dutışısar süveydâya (HD.Şiir.43); ot içen *қан* aldırân râhat bula / *ivüben* iş başlayan zañmet bula (KŞ.3922); heybetinden su oluban *қaynadı* / çoşa geldi mevc *uruban* oynadı (KŞ.65); gözümden la'ile dürler *dizüben* nazmumı düzdüm / *bozuban* hiç éder anı güliceñ la'l-i handânu ñ (Mec.Nez.88,8)

-(y)UbAnIn : Bu da -(y)UbAn ekinin genişletilmiş halidir.

- cân u dil milkini hış *görmeyibenin* hışmile / étdiler tâlân u vîrân gözlerü ñle *қаşларуñ* (Mec.Nez. 387,3)

B. FİILDEN İSİM YAPAN DİĞER EKLER

- aç : Alet adı yapmıştır.
kısac (Işk.5839)
- (y)AGAn: Seyrek kullanılmıştır. Sıfat yapar.
olağan (Tıb.Neb.65a.10) yiyegen (T.S.)(Anter.649)
- am : Tek örnekte rastlanmıştır.
tutam (DKor.D.41,3)
- AnAK : Seyrek kullanılmıştır.
degenek (T.S.)(Anter.349) yırganak (DKor.D.215,2)
- çek : Bir örneği vardır.
emçek (DKor.D.29,1)
- dU : Geçişsiz fiille gelip âlet ismi yapmıştır.
döğdü (T.S.)(Müslim34,70) sındı (Işk.4095)
- g : Eski Türkçedeki -(I)G ekinin ünsüzü EAT.'de eriyip kaybolduğundan, bu ekte türeyen şekiller 'g'siz kalmıştır. Tek ünlüden ibaret fiiller üzerinde ise bu 'g' saklanmıştır.
bağ (Mec.Nez.17,1) ög (MC.52b.2) (<ö-g)
- GA : Hem isim hem de sıfat yaptığı örnekler vardır.
a. isim yapar.
dalğa (T.S.)(Müslim.17,911)
b. sıfat yapar.
bilge (Mrzb.21b.1) yorga (DKor.D.274,12)
- gAn : a. Abartmalı sıfatlar türetir.
dalaşgan (T.S.)(Ruşeni.32) irişgen (Tıb.Neb.62a.2) söylegen (Mrzb.53a.4)
b. İsim türetir.
gömülgen (Mrzb.50b.11) yaratgan (SV.İbt.79)
- geç : Geçişsiz fiilden âlet ismi yapmıştır.
yüzgeç (DKor.D.279,2)
- GU : Ünlüsü yuvarlaktır. isim yapar.
kaygu (Çrh.33) sevgü (Mrzb.60b.4)
yanğu (Süh.97) yarğu (MV.2,VI.5)
yigü-yiygü (T.S.)(Fer.13)
- guç : a. Alet ismi yapar
çatlağuç (DKor.D.56,12)
b. Sıfat yapar.
aldağuç (Işk.1537) dalğuç (T.S.)(Enb.631)
- Gun : Aslında hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek 'edilgen çatıda -mış' anlamı taşıyan kelimeler türeten bu ek, EAT.'de işlektir.
a. geçişsizlerde
a.a. sıfat

	<i>azğun</i> (M.C.102a.1)	<i>kızğun</i> (Tıb.Neb.60b.4)
	a.b. isim	
	<i>çapğun</i> (DKor.D.280,1)	<i>yangun</i> ((T.S.)(Anter.251)
	b. geçişlilerde	
	b.a. sıfat	
	<i>arğun</i> (T.S.)(Enb.923)	
	b.b. isim	
	<i>başğun</i> (T.S.)(Şeh.Ş.82)	<i>dutğun</i> (Kur.Ter.87a.1)
	<i>kırğun</i> (KŞ.1389)	
-İlu	: Eski Türkçedeki -(I)GII ekinin devanıdır. Geçişsiz fiile gelerek sıfat yapmıştır.	
	<i>korğulu</i> (M.C.24b.3)	
-İm	: Genellikle bir defada veya bir hamlede yapılan işleri gösterir. Metindeki örneklerde ünlü uyumuna girmiştir.	
	a. geçişsizlerde	
	<i>ölüm</i> (Çrh.68)	<i>toyum</i> (DKor.D.153,8)
	b. geçişlilerde	
	<i>adım</i> (EMŞer.39)	<i>baçım</i> (HŞ.1196)
	<i>içim</i> (M.C.29a.2)	<i>kesim</i> (DKor.D.219,8)
	<i>tadım</i> (HŞ.1196)	
-İn	: Ünlü uyumuna girmediği örnekler de vardır.	
	a. geçişsizlerde	
	<i>akın</i> (DKor.D.174,10)	<i>dütün</i> (ŞH.142,12)
	b. geçişlilerde	
	<i>düğün</i> (MV.7/1-55)	<i>ekin</i> (Mrzb.7b.11)
	<i>şatun</i> (Feraiz.588)	
-İnç	: Eski Türkçedeki -(I)nç ekinin devamıdır.	
	a. geçişsiz fiillerden sıfat yapar	
	<i>korğunç</i> (M.C.47b.11)	
	b. geçişli fiillerden isim yapar	
	<i>basınç</i> (Işk.8539)	<i>kaçunç</i> (DKor.D.50,2)
	<i>sevinç</i> (T.S.)(Bektaş.9)	
-İş	: Aslında mastar ekidir. Bazı örneklerde kalıcı isim de yapmıştır.	
	<i>depreniş</i> (T.S.)(Kel.126)	<i>toğış</i> (EMŞer.96)
-(A)k	:Eski Türkçedeki -GAk ekinin, EAT.'deki şekilleriyle karışmıştır.	
	a. Geçişli fiillere gelir.	
	<i>dilek</i> (HD.Şiir.24)	<i>döşek</i> (M.C.68b.11)
	<i>dudağ</i> (M.C.21b.2)	<i>sancağ</i> (DKor.D.286,12)
	<i>tanuğ</i> (M.C.38a.6)	<i>tayak</i> (DKor.D.17,2)
	b. Geçişsiz fiillere gelir.	
	b.a. yer ismi yapar	
	<i>tırak</i> (Aş.Paş.Fkr.61)	<i>yatak</i> (DKor.D.226,5)
	b.b. sıfat yapar	

yumuşak (M.C.22a.13)

-(U)k :Ünlüsü devamlı yuvarlaktır. Hatta düz ünlülü bazı kelimelere eklenince bile tabandaki ünlüyü etkileyip yuvarlaklaştırdığı örnekler de vardır. Hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelir, her durumda 'edilgen çatıda -mİş' ekinin fonksiyonunda isim ve sıfatlar türetir.

a. geçişsizlerde

a.a. isim yapar

esrük (MC.79b.2)

katuk (Tıb.Neb.22a.11)

konuk (M.C.102a.8)

yazuk (EMŞer.375)

yıprak (EMŞer.375)

a.b. sıfat yapar

büyük (Mrzb.40b.6)

danışık (MC.99b.1)

şovuğ (MC.80b.8)

uyanuk (M.C.81b.3)

a.c. hastalık isimleri yapar

öksürük (Tıb.Neb.46b.4)

b. geçişlilerde

b.a. isim yapar

bölük (MC.48a.8)

buçuk (KŞ.3723)

b.b. sıfat yapar

açuk (EMŞer.72)

ayruk (M.C.59a.11)

-l : Geçişsiz fiilden sıfat ve zarf yapar.

dükel(+i) (M.C.62b.1) (<düke-l)

-mA Aslında mastar şekli olan bu ek kalıcı isimler de yapar.

ısıtma (Tıb.Neb.60a.10)

içme (DKor.D.202,3)

yime (DKor.D.202,3)

-mal : Bir örnekte geçişli fiilden sıfat türetmiştir.

sağmal (Mrzb.3a.8)

-maz : Geniş zamanın olumsuz sıfat-fiil ekidir. Kalıcı sıfatlar da yapar.

yaramaz (Tıb.Neb.28b.8)

-men : İşlek değildir.

degirmen (EMŞer.276)

-mur : Geçişsiz fiile gelir.

yağmur (EMŞer.228)

-ş : Geçişsiz fiille gelerek, bir işte çift olmayı gösterir.

adaş (MC.18a.13) (<at+a-ş)

oynaş (T.S.)(Kel.18)

-T : Geçişli fiillere gelerek isim yapar.

binit (DKor.103,2)

ögüt (Kelile.35r)

yoğurt (MC.75b.9)

yüklet (DKor.D.18,3)

-V Bir tek 'ünlü' ile yapılan isimlerdir. ETk.'deki 'G'lerin sızıcılışıp kaybolması sonucunda, bünyesinde bu ünsüzü bulunduran farklı ekler, EAT.'de 'tek ünlü' ile karşılanmıştır. Ünlü zarf-fiili ile kalıplaşarak türemiş bulunan isim ve zarflar da bu başlık altına alınmıştır.

-A

a. ETk.'deki ünlü zarf-fiilidir. Kalıplaşmış olarak edat yapar.

göre (Kur.Ter.135b.7)

öte (DKor.D.9,4)

b. ETk.'deki -GA'nın devamıdır. Geçişli fiile gelip sıfat yapmıştır.

kışa (M.C.82a.4)

-I

ETk.'deki ünlü zarf-fiilidir. Kalıplaşmış olarak görülür.

dağı (Mec.Nez.2,31)

ötrü (Mrzb.48a.6)

ulaşdın (MC.72b.2)

-U < -(I)g ~gU ~ U

a. geçişsizlerde

koğu (KŞ.1995)

korğu (MC.89a.3)

ölü (Feraiz.555)

tapu (Işk.697)

tolu (EMŞer.89)

b. geçişlilerde

ayru (M.C.72b.2)

bilü (Mzb.44b.8)

dirü (Işk.353)

kıyu (Tıb.Neb.33b.14)

örtü (M.C.51a.9)

şacı (Işk.8130)

yaku (Tıb.Neb.52b.9)

yapu (EMŞer.23)

yanu (M.C.12b.2)

-(y)I²cI² Ünlüleri düzdür. İki örnekte, ilk ünlüsü yuvarlak gelmiştir. Bazı çalışmalarda bu ek sıfat-fiil olarak gösterilmiştir. Ancak, aslında fiillerin isimleştirilmiş şekilleri olan sıfat-fiiller ile diğer fiilden isim yapan eklerin temel farkı, 'zaman' kavramı taşımalarıdır. Oysa, -(y)IcI eki, temelde bir 'zaman' anlamı vermez. Bir fiili çok ve devamlı yapan kişi ve nesneleri bildiren ismin ve sıfatlar yapar. Ayrıca, sıfat-fiillerin olumsuzu -m²A ile yapılmasına rağmen, -(y)IcI ekinin olumsuzu *değil* ile yapılır.

a. geçişsizlerde

gülci (KŞ.4613)

kaşayıcı (Kur.Ter.78b.11)

korıkcı (M.C.59a.1)

virici (KŞ.4609)

b. geçişlilerde

bilici (DKor.D.2,2)

bisleyici (M.C.50a.11)

çekici (Tıb.Neb.40b.17)

işidici (M.C.67a.4)

kesici (KŞ.4596)

koparıcı (M.C.48a.7)

öldürici (KŞ.4596)

saklayıcı (Mrzb.37a.1)

satıcı (M.C.20a.2)

sevici (M.C.66a.5)

yapıcı (Mec.Nez.293,8)

yarlıgayıcı (M.C.44a.2)

yedürici (Tıb.Neb.69b.14)

yılıcı (DKor.D.61,9)

yırtıcı (Mrzb.30a.10)

FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER

A. ÇATI EKLERİ

Bu ekler, fiilin çatısını ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük ve işteşlik bakımından değiştirirler.

a. Geçişli-Ettirgenlik (Transitive-Causative)

Bu ekler, geçişsiz fiile eklendiklerinde fiili geçişli yaparlar, ettirgen hale getirmezler. Fiili ettirgen hale getirmeleri için, eklendikleri kök veya tabanın geçişli olması gerekir.

Türk dilinde, tarihî devirlerinden beri görülen birden çok geçişli-ettirgenlik eki vardır. Hangi fiile hangi geçişli-ettirgen ekinin geleceği, yakın zamanlara kadar bir mesele idi. 1986 yılında hocam O.Nedim Tuna'nın bir araştırması ile, geçişli-ettirgenlik eklerinin hangi şartlarda hangi fiillere geleceği, sıralı kurallara bağlanmıştır³⁹ Biz burada, ekleri sıralarken, o makalede verilen sırayı takip edeceğiz. Böylece, TTk. için verilen kuralların, kendisinin tarihî devresi olan EAT'de de geçerli olup olmadığı, geçerli ise ne derecede geçerli olduğu karşılaştırma yoluyla anlaşılmış olacaktır. O.Nedim Tuna tarafından verilmiş olan ve burada aynen aktarılan aşağıdaki sıralama, 'sıralı kurallar'a bağlıdır. Sıra değiştirilirse, kural işlemez.

I. Anlama göre iki şekilli ettirgenler:

git- : (1) Bir yerden başka bir yere geçmek, hareket etmek

gönder- (MC.31a.8)

(2) (bir şey) yok olmak, gözden kaybolmak

gider- (Çrh.4)

II. Şekilleri birbirinden farklı veya ilgileri açık olmayan köklerden yapılan ettirgenler

gir- (KŞ.1158)

/ *givür-* (MC.40a.13)

git- (MC.100b.1)

/ *gönder-* (EMŞer.176)

gör- (EMŞer.197)

/ *göster-* (Çrh.42)

götür- (Çrh.72)

/ *gönder-* (MC.31a.8)

görm- (EMŞer.227)

/ *göster-* (EMŞer.130)

kal- (MC.85b.9)

/ *bırak-* (HD.Şiir.15)

³⁹ Osman Nedim Tuna "Türkçede Transitive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller, Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü", TDED XXIV-XXV. 1980,1986, İstanbul 1986, s. 381-428.

III. Değişmelikler

- a. 1. k dUr kalk-(EMŞer368)/ *kıldur*- (EMŞer.12)
2. n k *yan*- (Mrzb.56b.7)/ *yağ*- (Mrzb.64a.5)
3. ul ar *kurtul*-(Tıb.Neb7a.9)/ *kurtar*- (TıbNeb14a4)
b. 1. n t *arın*- (MC.58a.3) / *arıt*- (MC.19a.10)
düken-(TS) (Enb160) / *düket*-(T.S.)(Güls.47
ögren-(Tıb.Neb.13a.4) / *öğret*- (Tıb.Neb.92a.9)

IV. Ekler

a. işlek olmayanlar

1. -zUr- *damzur*- (İşk.1900) *dütüz*- (Mrzb.8b.11)
emzür-(DKor.D.6b13) *tutuz*- (Tıb.Neb.74b.16)
2. -It- *akıt*- (EMŞer.84) *eyit*- (İşk.1253)
korıkt- (MC.46a.12)
3. -Ar- *çıkar*- (Mrzb.33a.6) *gider*- (Çrh.4)
kopar- (Çrh.17)
4. -Ur- *batır*- (EMŞer.255) *bişür*- (MC.63a.1)
bitür- (Tıb.Neb.40b18) *çögür*- (İşk.2474)
dadur- (İşk.98) *düşür*- (MC.31b.1)
geçür- (EMŞer.123) *göçür*- (Çrh.27)
içür- (MC.87b.11) *irür*- (HD.Şiir.2)
toyur- (EMŞer.166) *uçur*- (Mrzb.62a.6)
yitür- (ŞH.Yus.10,15)

b. İşlek olanlar

1. -t- Ünlü veya l ile r'den biri ile biten çok heceli fiillere getirilir.
ünlü ile bitenlerde

beñzet- (EMŞer.306) *dilet*- (Tıb.Neb.22b.11)
eylet- (MC.34b.9) *ışıt*- (MC.8a.10)
koğulat- (MC.9a.3) *sovut*- (Tıb.Neb.60b.4)
tozut- (Mrzb.50b.2) *yüket*- (Mrzb.47a.12)

r ile bitenlerde

agart- (MC.90a.6) *getürt*- (Tıb.Neb.89a.3)
gösdert- (İşk.8526) *kıgırt*- (MC.19b.13)
segirt- (EMŞer.74)

l ile bitenlerde

dirilt- (Mrzb.10a.13) *yufkalt*- (Edv.Müf.3a.8)

2.-dUr-: kalan fiillere getirilir.

agdur- (Kıs.Enb.104) *azdur*- (MC.51b.7)
bildür- (SV.İbt.79) *bindür*- (Mrzb.8b.10)
birikdür- (İşk.4556) *daldur*- (KVz.10b.9)

döleür- (M.C.69a.4)
göyündür- (Beh2:52-b6)
indür- (Kelile.42r.)
öldür- (Feraiz.565)
üleşdür- (MC.77a.3)
yandur- (Mrzb.22b.8)
yutdur- (MC.25b.1)

geydür- (MC.26a.1)
güldür- (Çrh.45)
kondur- (Mrzb.52b.14)
toldur- (HD.Şiir.25)
yagdur- (Kelile.52v.)
yidiür- (Çrh.15)

NOT: Görüldüğü gibi, O.Nedim Tuna'nın TTK. için verdiği sıralı kurallar, EAT. için de büyük ölçüde geçerlidir.

TTK'de bulunmadığından, O.Nedim Tuna tarafından verilmemiş olan, fakat EAT'de görülen geçişli-ettirgen ekleri ise şunlardır. (Bu ekler yukarıdaki sıralı kurallara uyulmak gerekirse, IV.Ekler, a. işlek olmayanlar bahsinin ilk iki sırasına alınabilir):

-der-	dönder- (Işk.6835)	<i>gönder-</i> (EMŞer.176)
-GUr-	<i>dirgür-</i> (DKor.D.31,13) <i>tuğur-</i> (MC.93a.2)	<i>irgür-</i> (EMŞer.77)

b. Edilgen (Meçhul, Passif)

-II- : Asıl edilgenlik eki budur. Hem I, hem de U ünlüleri ile kullanılabilir.
mektedir.

<i>açıl-</i> (MC.74b.7)	<i>duıl-</i> (Mrzb.11a.3)
<i>diiril-</i> (MC.5a.6)	<i>ekil-</i> (EMŞer.256)
<i>kırıl-</i> (Mrzb.69a.2)	<i>örtül-</i> (MC.10b.5)
<i>viril-</i> (EMŞer.51)	<i>yapıl-</i> (Çrh.61)
<i>yaradıl-</i> (KŞ.84)	<i>yazıl-</i> (M.C.85b.3)

-(I)n- : Ünlü veya I ile biten fiillere gelince, 'edilgenlik' görevini bu ek üstlenmektedir.

ünlü ile bitenlerde

<i>işlen-</i> (MC.27b.2)	<i>oçun-</i> (EMŞer.329)
--------------------------	--------------------------

I ile bitenlerde

<i>bilin-</i> (Tıb.Neb.106a.14)	<i>çalın-</i> (MC.53b.11)
<i>olun-</i> (T.S.)(Eşrefoğlu.54)	

c. Dönüşlülük (Mutavaat, reflechi)

-(I)n- : Asıl dönüşlülük eki budur.

<i>arın-</i> (Tıb.Neb.85a.3)	<i>atlan-</i> (MC.30a.13)
<i>bezen-</i> (HD.Şiir.6)	<i>bürin-</i> (EMŞer.100)

döşen- (EMŞer.381)
 nikâhlan- (MC.77b.9)
 sevin- (MC.42a.7)
 tolin- (MC.13b.2)
 yumşan- (Işk.2994)
 yüklen- (MC.97b.3)

görin- (Mrzb.62b.9)
 okun- (EMŞer.329)
 soyın- (Mrzb.11b.14)
 tonan- (MC.88a.3)
 yun- (MC.22a.5)

-(I)l- Ünlüsü genellikle 'dar' olmasına rağmen, uyumdan dolayı 'geniş' kullanıldığı örnekler de vardır.

diril- (Mrzb.9b.7) dökil- (MC.90b.6)
 dutıl- (MC.53b.4) dügül- (Işk.2016)
 saçıl- (Mrzb.39b.6) şeşil- (M.C.53b.6)
 yanıl- (EMŞer.131)

-(I)ş- : Aslında 'işteşlik' ekidir. Bazı örneklerde, bir işin, fâilin kendi kendisince yapıldığını gösterir.

bulaş- (Tıb.Neb.57b.13) çağış- (MC.40a.4)
 ditreş- (MC.21a.13) iniş- (EMŞer.21)
 yapış- (Tıb.Neb.13b.4)

d. İşteşlik (Müşareket, Reciprocal, Cooperative)

-(I)ş- : Fiilin yapılmasında 'karşılıklı' ve 'birlikte' bildirir.

a. karşılıklı (reciprocal) yapılanlar (Geçişli fiillerde).

göriş- (MC.78b.9) kucuş- (EMŞer.56)
 seviş- (Mrzb.49a.2) tanış- (KŞ.47)

b. birlikte (cooperative) yapılanlar (Geçişsiz fiillerde).

ağlaş- (MC.40b.2) bakış- (DKor.D.106,10)
 söyleş- (Aş.Paş.Hik.33) yüğüş- (EMŞer.313)

Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanılışı

a. iki çatı üst üste

-t-	-t-Uş-	segirdüş- (MC.89a.11)
-(I)l-	-(I)l-In-	: yığılın- (MC.73b.2)
	-(I)l-Iş-	: katılış- (Feraiz.490)
-(I)n-	-(I)n-dUr-	: nûrlandır- (MC.69a.9)
		sevündür- (MC.93a.1)
	-(I)n-Il-	: depelenil- (Kur.Ter.134b.8)
	-(I)n-Iş-	sevnış- (Beh.1:111,29)
-(I)ş-	-(I)ş-dUr-	görüştür- (MC.18a.12)
		inışdür- (MC.13a.11)
	-(I)ş-Ur-	dirşür- (Işk.2036)
-Ar-	-Ar-Il-	çıkanıl- (Kur.Ter.18b.11)
	-Ar-In-	: çıkarın- (Kur.Ter.182a.9)

b. üç çatı üst üste

- dUr-In-Il- : *indürünil-* (M.C.67b.8)
-Iş-Ur-Il- : *değşüril-* (Işk.2169)
-Ar-In-Il- : *çıkarnıl-* (Kur.Ter.29a.10)

B. FİİLDEN FİİL YAPAN DİĞER EKLER

- ele- : Bir fiili belirli aralıklarla ve sık sık yapmayı bildirir.
depele- (DKor.D.22,1)
-Ik- : Seyrek kullanılmıştır.
duruk- (T.S.)(Şeyhi.100) *kayık-* (DKor.D.184,4)
-Ir- : Burada geçişli-ettirgen görevinde olmayıp yeni bir kelime türetmiştir.
segir- (MC.89a.9)
-y- : Kuvvetlendirme ekidir. ETk.'deki d/'nin devamıdır.
koy- (MF.2525) *ıoy-* (EMŞer.307)
yoy- (M.C.37b.9)

BİBLİYOGRAFYA

- ☞ M. Akalın, *Cemşid ü Hurşid, İnceleme-Metin*, Ankara 1975
- ☞ H. Araslı, *Kitab-ı Dede Gorgıd*, Baku 1962.
- ☞ R.R. Arat, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişâfına Dâir" V Tarih Kongresi, Ankara 1960, s.225-232.
- ☞ B. Atalay, *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm, Tıpkıbasım-Çevri-yazılı Metin ve Dizin*, TDK. İstanbul 1946.
- ☞ B. Atalay, *Divânü Lügat-it-türk*, I, II, III, IV.(2. baskı) TDK. Ankara 1985
- ☞ S. Ateş, *Süleyman Çelebi, Vesiletü'n-Necât, Mevlid*, TDK. Ankara 1954
- ☞ H. Ayan, *Hurşid-nâme*, Erzurum 1979
- ☞ Fr. Babinger, "Âşık Paşa Garib-nâme", MSOS XXXI, 1928, s.91-99.
- ☞ N.S. Banarlı, "Ahmedî ve Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i 'Âl-i Osman (ve Cemşid ve Hurşid), TM.VI. 1939.
- ☞ T. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien Zu Süheyl ü Nevbahar*, Breslau 1938
- ☞ T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974
- ☞ Belletete, *Kırk Vezir Hikâyeleri*, Paris 1912.
- ☞ F. A. Bernhauer, "Über Die 156 Seldschukischen Distischen Aus Sultan Weled's Rebabnâme, ZDMG. XXIII (1869), s.201-208.
- ☞ K. Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, (2. baskı) İstanbul 1982
- ☞ Ş.A. Bozkaplan, Abdi Musa, Camasbnaâme (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1989
- ☞ S. Buluç, "Eski Bir Türk Dili Yâdiğarı Behcetü'l-Hadâik Fi Mev'izetü'l-Halâ'ik", TDED. VI.İstanbul 1955, s.119-131.
- ☞ S. Buluç, "Behcetü'l-Hadâik Fi Mev'izetü'l-Halâ'ik'ten Örnekler", TDED. VII/1-2, İstanbul 1956, s.17-74.
- ☞ S. Buluç, "Behcetü'l-Hadâik Fi Mev'izetü'l-Halâ'ik'ten Derlenmiş Koşuklar" TDAY 1963, Ankara 1964, s.161-201.
- ☞ S. Buluç, "Dursun Fakih'in Gazavat-nâmesi",X.Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963, Ankara 1964, s.11-22.
- ☞ S. Buluç, "Eski Anadolu Türkçesiyle Bir Kâbûs-nâme Çevirisi", TDAY 1969, s.195-200.
- ☞ S. Buluç, "Elvan Çelebi Menâkıb-nâmesi", TM.XIX. 1977-1979.
- ☞ A. Caferoğlu, "Fatih'in Dili", TDED.VI (1954), s.83-90
- ☞ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. İstanbul 1968

- ☞ M. Canpolat, "Behcetü'l-Hadâik Fi Mev'izetü'l-Halâik: Giriş-Yazı Özellikleri-Ses Özellikleri-Söz Yapılışı-Söz Bölümleri-Dizin (Doktora Çalışması) Ankara 1965, DTCF.Ktp. Yazmalar Bölümü No:9.
- ☞ M. Canpolat, "Behcetü'l-Hadâik'in Dili Üzerine", TDAY 1967, Ankara 1968, S.165-175.
- ☞ M. Canpolat, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede", Türkoloji V/1, Ankara 1973, s.21-48.
- ☞ M. Canpolat, *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*, TDK. Ankara 1982.
- ☞ M. Canpolat, "Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (accu-sativus) Ekinin Kökeni Üzerine", Türkoloji Dergisi X. Cilt, 1. Sayı, DTCF. Yayınları, Ankara 1992, s.9-11
- ☞ İ. Cemiloğlu, *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, TDK. Ankara 1994
- ☞ M. Cunbur, *Gülşehrî ve Mantıku't-Tayrî (Doktora tezi)*, Ankara 1952, DTCF. Ktp. Yazmalar Bölümü No: 74.
- ☞ S. Çağatay, "Uygurca ve Eski Osmanlıcada İstrumental + 'n', DTCF. I/3 (1943), s.93-107
- ☞ S. Çağatay, "Eski Osmanlıca Üzerine Bazı Notlar", DTCF. II/2 (1944), s.297-312.
- ☞ S. Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müstakları", DTCFD. V/4 (1947), s.353-368; V/5 (1947), s.525-552; DTCFD. VI/1-2 (1948), s.27-47.
- ☞ Ö. Çağırın, *Ahmed-İ Dâî: Tıbb-ı Nebvî (Dil Özellikleri-Metin-SözDizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1992
- ☞ M. Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey, Yusuf ve Zelihâ*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1979.
- ☞ V. Çelebi, "Sultan Veled Hazretlerinin Türkçe Şiirleri", Türk Derneği 1327, s.711, 41-45.
- ☞ V. Çelebi-K.M. Rirat, *Ferhenk-nâme*, İstanbul 1340.
- ☞ V. Çelebi-K. M. Rifat, *Divan-ı Türki-i Sultan Veled*, İstanbul 1341
- ☞ F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1970
- ☞ C. Dilçin, *Süheyl ü Nevbahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*, TDK. Ankara 1991
- ☞ H. Dolu, "Dâstan-ı Varka ve Gülşah'ın Fiil Çekimi", TDAY 1954, s.221-231.
- ☞ M.E. Demircizâde, *Kitâb-ı Dede Qorqud Destanlarının Dili*, Baku 1959.

- ☞ H. Duda, *Die Sprache Qırq-Vezir Erzählungen*, Leipzig 1930
- ☞ H. Edizkun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1963
- ☞ Ş. Elçin, "Dede Korkut Kitabı'nda İslâmî Unsurlar", Nemeth Armağanı, TDK. Ankara 1962, s. 145-154
- ☞ A.C. Emre, *Türkçede İsim Temelleri*, TDK. İstanbul 1943
- ☞ K. Eraslan, *Eski Türkçede İsim-füller*, İstanbul 1980
- ☞ A.B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri*, -Fiil-, Ankara 1984
- ☞ M. Ergin, "Kadı Burhaneddin Divanı Üzerine Bir Gramer denemesi", TDDE, Cilt IV, Sayı 3, İstanbul 1951, s.287-327
- ☞ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara 1958.
- ☞ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı II. İndeks-Gramer*, Ankara 1963.
- ☞ M. Ergin, *Türk Dilbilgisi*, (11. baskı) İstanbul 1984
- ☞ K. Erimer, "Gün Işığına Çıkan Değerli Bir Eser", TDAY 1973-74.
- ☞ İ.H. Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri : I. Varka ve Gülşah*, İstanbul 1945.
- ☞ İ.H. Ertaylan, "Türk Dilinde Yazılan İlk Yusuf ve Züleyha", TDDE. III/1-2 (1948), s. 211-230.
- ☞ İ.H. Ertaylan, "VII.H. XVIII.M. Asra Âit Çok Değerli Bir Türk Dili Yâdiğarı: Behcetü'l-Hadâ'ik Fi Mev'izetü'l-Halâ'ik", TDDE.III/3-4, İstanbul 1949, s. 275-293.
- ☞ İ.H. Ertaylan, *Behcetü'l-Hadâ'ik (Tıpkıbasım)*, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1960.
- ☞ Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri VII. Ahmed-i Dâî: Hayatı Eserleri*, İstanbul 1952
- ☞ İ.E. Erünsal-A.Y. Ocak, *Menakıbu'l-Kudsiyye Fî Menâsırı'l-Ünsiyye*, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1984.
- ☞ K. Foy, "Die Altesten Osmanischen Traskriptionstate in Gottischen Lettern", MSOS IV (1901),s.230-277;MSOS V.(1902),s.233-295.
- ☞ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri (Çeviren: M. Akalın)*, TDK. 1988
- ☞ T.N. Gencan, *Dilbilgisi*, TDK. (4. baskı) Ankara 1979
- ☞ F. Giese, *Die Altosmanische Chronik Des 'Âşıkpaşazâde'*, Leipzig 1929.
- ☞ O.Ş. Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938.
- ☞ A. Gölpınarlı, *Aşık Paşa'nın Şiirleri*, TM. V. (1936), s.87-100.
- ☞ A. Gölpınarlı, *YunusEmre Divanı*, Türk Klasikleri Serisi, İstanbul 1943.
- ☞ A. Gölpınarlı, *Yunus Emre, Risalet-i Nushiyye ve Divan*, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği yayını, İstanbul 1965.

- ☞ E.A. Grunia, "XVIII-XIV. Yüzyıl Anadolu Anıtlarının Dili Üzerine", TDK. Bilimsel Bildiriler 1972, s. 65-71.
- ☞ V.G. Guzev, "Staroosmaniskij Yazık", TA, 7.264.
- ☞ T. Gülensoy, *Türkçe Dersleri*, Ankara 1992
- ☞ G. Gülsevin, "Kırk Vezir Hikâyeleri", V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul.23-28 Eylül 1985, Tebliğler I, Türk Dili; cilt 1, s.117-126
- ☞ G. Gülsevin, *Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde İsim Hal Eklerinin Fonksiyonları ve Kullanılışları*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1987
- ☞ G. Gülsevin, "Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 2, Malatya 1988, s.218-242
- ☞ G. Gülsevin, *Ahmed-i Dâî: Miftâhu'l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, I-II. Cilt, Malatya 1989
- ☞ G. Gülsevin, "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı", TD. Sayı 466, TDK. Ankara Ekim 1990, s.187-190
- ☞ G. Gülsevin, "Türkçede -sa Şart Gerundiumu (zarf-fiil) Üzerine", TD. Sayı 467, TDK. Ankara Kasım 1990, s.276-279
- ☞ G. Gülsevin, "Eski Anadolu Türkçesinde Birleştirilmiş Özel Şekiller", TD. Sayı 489, TDK. Ankara 1992, s.256-261
- ☞ G. Gülsevin, S. Gülsevin, (*Kâmûs-ı Türkî'ye Göre*) *Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları I. Fiilden İsim Yapan Ekler*, Malatya 1993
- ☞ N. Hacıeminoğlu, "Salebi'nin Kıssasü'l-Enbiyası'nın Tercümesi Üzerine Bir Gramer Denemesi I", TDED XI (1961), s.47-66.
- ☞ N. Hacıeminoğlu, "Salebi'nin Kıssasü'l-Enbiyası'nın Tercümesi Üzerine Bir Gramer Denemesi: Fiil Kip Zaman ve Çekimi", TDED XII (1964), s.99-122
- ☞ N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul 1984
- ☞ N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991
- ☞ V. Hatiboğlu, *Türkçenin Ekleri*, TDK. Ankara 1981
- ☞ M.Th. Houtsma, "Ein Altürkisches Gedicht", ZDMG XLIII (1889), s.69-98.

- ☞ A. İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", TDAY 1960, s.79-94.
- ☞ A. Karahan, "Molla Lutfi'nin Harnâmesi ve XV. Yüzyıl Sade Türk Nesri", TDK. Bilimsel Bildiriler 1972, s.172-180.
- ☞ L. Karahan, "Görülen Geçmiş Zaman Eki '-DI/-Dİ'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dâir", Prof.Dr.Muharrem Ergin'e Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl XXVIII/1-2, 1990, Ankara 1992, s.335-341
- ☞ L. Karahan, "-sa /-se Eki Hakkında", TD., Sayı 516, Ankara 1994, s.471-474
- ☞ C. Kavcar, "Kemal Paşazâde'nin Şâirliği ve Yusuf ü Züleyha'sı", TDAY. 1969, Ankara 1969, s.227-249
- ☞ Z. Kaymaz, *Aşık Paşa, Garibnâme (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1989
- ☞ V. Kılıçoğlu (Hatipoğlu), *Cerrahiye-i İlhaniye*, DTCF. yayınları Ankara 1956.
- ☞ Z. Kissling, *Die Sprache Des 'Âşık Paşazade*, Breslau 1936
- ☞ Z. Korkmaz, "Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ekle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", DTCF. Dergisi, Cilt XVII/3-4, Ankara 1960, s.275-358
- ☞ Z. Korkmaz, "Kabus-nâme ve Marzuban-nâme Çevirileri Kimindir?", TDAY 1966, s.267-275.
- ☞ Z. Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinin İki İrünü ve Yazarları Üzerine", XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler. 1966, Ankara 1968, s.17-27.
- ☞ Z. Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî İnlü (Vokal) Uzunlukları", DTCFD.XXVI/3-4, (1968), s.49-66.
- ☞ Z. Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", TDAY 1972, s.17-34.
- ☞ Z. Korkmaz, "Eski Türkçede Oğuzca belirtiler", Bilimsel Bildiriler 1972, TDK. Ankara 1975, s.433-446
- ☞ Z. Korkmaz, "Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kuruluşundaki Yeri", Türkoloji V/1, Ankara 1973, s.13-20.
- ☞ Z. Korkmaz, *Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzuban-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, DTCF. Yay. Ankara 1973

- ☞ Z. Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesi Üzerindeki Çalışmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar, Türkoloji Dergisi", Cilt VII, Ankara 1977, s.12-22
- ☞ Z. Korkmaz, "Eski Anadolu Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", Türkoloji VIII., Ankara 1979, s.67-78.
- ☞ Z. Korkmaz, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin yeri", VII. Türk Tarih Kongresi II. Cilt, Ankara 1981, s.583-589
- ☞ Z. Korkmaz, "Türkiye Türkçesi", Türk Ansiklopedisi, XXXII. Ankara 1983, s.393-426
- ☞ Z. Korkmaz, "Türkçede İsimden Fiil Türeten +-r-, +ar-/+-er- Ekinin Yapısı Üzerine, DTCF. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan, Ankara 1982, s. 477-490
- ☞ Z. Korkmaz, "Türkçede -n Zarf-fiil Eki ile -pan / -pen Eki ve Türemeleri", TDAY. 1984, Ankara 1987, s.155-165
- ☞ Z. Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK. (3. baskı), Ankara 1994
- ☞ F. Köprülüzade, "SelçukîlerDevrinde Anadolu Şâirleri: Şeyyad Hamza, Dergah 1/4, 1337.
- ☞ F. Köprülü, "Anatolische Dichter in Der Selschukentzeit, I. Şeyyad Hamza", KCsA. I/1 (1922), s.183-190.
- ☞ F. Köprülü, "SelçukîlerDevrinde Anadolu Şâirleri: Hoca Dehhanî", Hayat Mecmuası I/1 (1926), s.4-5.
- ☞ F. Köprülü, "Anatolische Dichter in Der Selschukentzeit II. Ahmed Faqih", KCs A.II/1-2 (1926), s.20-38.
- ☞ F. Köprülü, "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umûmî Bir Bakış", Yeni Türk Mecmuası, Sayı 4 (1933), s.277-292; Sayı 5, s.375-396; Sayı 7, s.535-553.
- ☞ F. Köprülü, *Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıfları*, Ankara 1966.
- ☞ İ. Kunos, "Egy Otörök Nyelvemlek", Ny K. XX (1892), s.480-497.
- ☞ A.T. Kut, "Türkçe Yazma Eserler Katalogları Repertuvarı", TDAY 1972, s.183-240.
- ☞ A.S. Levend, "Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi: Fakr-nâme ve Vasef-ı Hal", TDAY 1953, s.205-225.
- ☞ A.S. Levend, "Aşık Paşanın Bilinmeyen İki Mesnevisi Daha: Hikâye ve Kimya Risâlesi", TDAY 1954, s.265-276.
- ☞ A.S. Levend, "Aşık Paşa'ya Atfedilen İki Risale", TDAY 1955, s.153-163.

- ☞ A.S. Levend, Gülşehrî, Mantuku't-Tayr (Tıpkıbasım), TDK. Ankara 1957.
- ☞ A.S. Levend, "Tutmacı'nın Gül ü Husrev Mesnevisi", VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, s.169-174.
- ☞ A.S. Levend, "Attar ile Tutmacının Gül ü Husrev Mesnevileri", TDAY 1959, s.163-203.
- ☞ A.S. Levend, "Tutmacı'nın Gül ü Husrev Mesnevisinin Dil Özellikleri", TDAY 1960, s.49-77.
- ☞ M. Mansuroğlu, "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının İlk Mahsulleri", TDED.I/1 (1946), s.9-17.
- ☞ M. Mansuroğlu, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlaması ve Gelişmesi", TDED.IV/3 (1951), s.215-229.
- ☞ M. Mansuroğlu, "Zeha Türkische Oder Turkisch-persische Gedische Galâladdîn Rûmîs", UAJb.XXIV/3-4 (1952), s.106-115
- ☞ M. Mansuroğlu, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'de Türkçe Beyit ve İbâreler", TDAY 1954, s.207-220
- ☞ M. Mansuroğlu, *Ahmed Fakih, Çarhnâme*, İstanbul 1956
- ☞ M. Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958
- ☞ M. Mansuroğlu, "Das Altosmanische", PhTF I, Wiesbaden 1959, s.160-182
- ☞ H. Mazioğlu, "Anadolu'da XIII. yüzyıl Ürünlerinden Bir Eser" X.Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963, Ankara 1964, s.75-79
- ☞ H. Mazioğlu, "Geçmişin Türkçesinden Örnekler", TD. S.145 (1964), s.25-26
- ☞ H. Mazioğlu, *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfu Mesâcidî's-Şerîfe*, TDK. Ankara 1974
- ☞ G.M. Meredith-Owens, *Aşık Çelebi, Meşâ'irü's-Şuârâ*, London 1971
- ☞ J.H. Mordtmann, *Suheil und Navbahar, Romantisches Gedicht des Mes'ûd bin Ahmed*, Hannover 1925
- ☞ J. Németh, "Das Ferahnâme des İbn Hatib. Ein Osmanisches Gedicht aus XV. Jahrhundert", Le Mond Oriental XIII, 1919 s.145-184
- ☞ S. Olcay, *Ebul-Leys Semerkandî, Tezkiretü'l-Evliyâ (Tercümesi) İnceleme-Metin-İndeks*, DTCF., Ankara 1965
- ☞ S. Özçelik, *Nidâf Mehmet Çelbi, Menâfi'ü'n-Nâs (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, I-II. Cilt, Malatya 1990

- ☛ C. Öztelli, "Dedem Korkut Kitabı'nın Dili Üzerine Bir Deneme", Bilimsel Bildiriler 1972, s.203-208
- ☛ K. Rifat, *Kitâb-ı Dede Korkut 'alâ Lisân-ı Tâife-i Oguzân*, İstanbul 1332
- ☛ E. Rossi, "İl Kitâb-ı Dede Qorkut", Gitta del Vaticano 1952
- ☛ S. Sıtkı, *Fâtih Divanı*, İstanbul 1944
- ☛ L. Subaşı, *Behcetü'l-Hadâ'ik'in İstanbul Nüshası Üzerine Bir Çevriyazı Çalışması*, DTCF. Ktp. Bitirme tezi, Ankara 1985
- ☛ F. Sümer, "Dede Korkut Kitabı'na Dâir Bazı Mülâhazalar", Türk Folklor Araştırmaları (Ocak 1952), s.467-472.
- ☛ F. Sümer, "Oğuzlara Âit Destanî Mahiyette Eserler", DTCFD.XVII/3-4 (51959), s.359-456
- ☛ H. Şahin, *Hatiboğlu: Ferahnâme, (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1993,
- ☛ M.Ü. Şahin, *Miftâhu'n-Nûr Hazâinü's-Sürûr, (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994,
- ☛ A.N. Tarlan, *Şeyhî: Divanı. Tarama Sözlüğü ve Nüsha Farkları*, İstanbul 1942.
- ☛ A.N. Tarlan, *Şeyhî Divanını Tetkik*, İstanbul Üniversitesi yayınları İstanbul 1964.
- ☛ M. Tatçı, *Yunus Emre Divanı, Tenkitli Metin*, Ankara 1990
- ☛ Fr. Teaschner, "Zwei Gazels Von Gülşehrî", Köprülü Armağanı 1953, s.479-485
- ☛ Ş. Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' sorunu", TDAY 1973-1974, s.59-157
- ☛ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968
- ☛ T. Tekin, "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", Genel Dilbilimi Dergisi C.2, Sayı 7-8, Ankara 1983, s.10-17
- ☛ M. Terzi, *Eski Anadolu Türkçesinde Fiil Çekimi Ekleri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1988, IV+266 s.
- ☛ M. Terzi, *Yazıcı Sâlih (Selahaddin): Kitâb-ş-Şemsiyye (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994,
- ☛ TDK., *XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Türkçeleri ile Tarama Sözlüğü, I-IV. (1. basım)* TDK. Ankara 1943-1957

- ☞ TDK., *Tarama Sözlüğü, I-VIII*. TDK. Ankara 1963-1977 (2. basım)
- ☞ F.K. Timurtaş, "Harnâme", TDDED III/3-4 (1949), s.369-386.
- ☞ F.K. Timurtaş, "Şeyhî'nin Husrev ü Şirini, Jean Deny Armağanı, TDK. Ankara 1958, s.335-348.
- ☞ F.K. Timurtaş, "Şeyhî ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerine Gramer Araştırmaları I. Sesbilgisi, TDAY 1960, s.95-144.
- ☞ F.K. Timurtaş, "Şeyhî ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerine Gramer Araştırmaları II. Şekil Bilgisi, TDAY 1961, s.53-136.
- ☞ F.K. Timurtaş, "Şeyhî'nin Husrev ü Şirin'i; İnceleme-Metin, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1963.
- ☞ F.K. Timurtaş, *Şeyhî. Hayatı-Eserleri-Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1968.
- ☞ F.K. Timurtaş, *Mevlid*, İstanbul 1970. (2.baskı 1972)
- ☞ F.K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Tercüman 1001 Temel Eser, s.1, İstanbul 1972
- ☞ A. Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, II. Cilt (Sözlük)*, Kültür Bakanlığı yayınları, İstanbul 1978
- ☞ B. Toprak (Ümit), *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1933-1934.
- ☞ M. Tulum, *Sinan Paşa, Tazarru'-nâme*, İstanbul 1971
- ☞ M. Tulum, *Tursun Bey, Târih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1977
- ☞ O.N. Tuna, "Türkçede Transitive-causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü", TDDED XXIV-XXV. İstanbul 1986, s.381-428
- ☞ O.N. Tuna, *Türk Dilbilgisi (Fonetik-Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ders Notları:3, Malatya 1986
- ☞ Z. Turan, *Hacı Paşa (Celaledin Hızır) Teshil (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, I-II. cilt, Malatya 1992
- ☞ S. Tülüçü, "Dede Korkut Hikâyelerinin Kitap Halinde Neşirleri Üzerine", TDAY. 25, Ağustos 1983, s.149-168.
- ☞ F.R. Unat-M.A. Köymen, *Kitabu Cihan-nümâ-Neşrî Tarihi*, TTK. Ankara 1949.
- ☞ F.R. Unat-M.A. Köymen, *Kitabu Cihan-nümâ-Neşrî Tarihi II*, TTK. Ankara 1957.

- ☛ K.E. İnsel (Kürkçüoğlu), *Fatih'in Şiirleri*, İstanbul 1946.
- ☛ İ. Ünver, "Ahmed Rıdvan'ın İskender-nâmesindeki Osmanlı Tarihi (Nusret-nâme-i Osman) Bölümü", *Türkoloji VIII*. Ankara 1979, s.351-408.
- ☛ M. Wickerhauser, "Seldsukische Verse", *ZDMG.XX.*,s.577-589.
- ☛ M.Ş. Yaltkaya, "Mevlânâ'da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler, TM.IV. İstanbul 1934, s.161-168
- ☛ K. Yavuz, *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, TDK. Ankara 1991
- ☛ O. Yıldız, *Cemâli-i Karamanî: Miftâhu'l-Ferec*, (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, IV. Cilt, Malatya 1993
- ☛ M.H. Yinanç, *Düstur-nâme-i Enverî*, 2.cilt, İstanbul 1928-1930.
- ☛ S. Yüksel, *Mehmed, Işk-nâme: İnceleme-Metin*, DTCF.Yay. Ankara 1965
- ☛ H. Zülfikar, *Yüksek Öğretimde Türkçe Yazım ve Anlatım*, Ankara 1977
- ☛ H. Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK. Ankara 1991

EKLER DİZİNİ

+ Ø 15, 34, 35, 78
- Ø 105, 112
+A- 119, 120
+(y)A 27, 35, 37, 38, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 47, 49, 57, 70, 75, 78
-(y)A 92, 94, 100, 102, 105, 107,
109, 110
-(y)A **tururdI** 96, 99
-(y)A **yor(ur)** 96, 98, 99
-(y)A **yorurdum** 96, 99
-(y)A **yoruruz** 96, 98
-(y)AcAGIn 100, 103
-(y)AcAK 100, 103
-(y)AcAK 123, 124
-(y)ACAKdUr 100, 105
-(y)AcAKI ArdUr 100, 105
-(y)AcAKsIn 100, 103
-(y)AcAKsIz 100, 103
+ **acuk** 115
+ **aç** 115
- **aç** 134
-(y)AGAn 134
+AK 115
-(y)AlAr 92, 94, 100, 102, 105, 110
-(y)AlArdI 105, 114
-(y)AlI 127
-(y)AlUm 105
-am 134
-(y)Am 92, 94, 100, 102, 105, 107
+An 11, 115
-(y)An 124
-AnAK 134
-Ar- 139, 142
-(y)ArAK 131
-Ar-II- 142
-Ar-In- 142
-Ar-In-II 142
-Ar-t- 142
+ArU 115
-(y)Asen 92, 94
-(y)AsI 124

-(y)AsIn 92, 94, 96, 98, 100, 102,
105, 108
-(y)AsIz 92, 94, 102, 105, 108, 109
-(y)AvAm 105, 107
-(y)AvAn 105, 107
-(y)AvUz 92, 94, 100, 102, 105, 107,
108
-(y)A (y~yI)dI 92, 95, 105, 114
-(y)A (y~yI)dI 100, 104
-(y)A (y~yI)dUK 105, 114
-(y)A (y~yI)dUm 92, 95, 105, 114
-(y)A (y~yI)dUη Uz 92, 95, 105,
114
-(y)AyIm 105, 107
-(y)AyIn 105, 107
+CA 115
+CAK 115
+CI 115, 116
+CII 116
+cUGAz 116
+cUK 116
+ÇA 18, 50, 58, 74, 75, 76, 77, 78
+çek 134
+da 18, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
54, 55, 58, 70, 75, 76, 78, 116
+dA- 120
-dAçI 100, 104
-dAçI 124
+dAn 18, 27, 35, 36, 41, 50, 55, 56,
57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 76, 78
+DAsI 116
+dAş 116
-der- 140
-dI 88, 90
+dıç 116
-dIdUm 88, 91
-dIIAr 88, 90
-dIIArdI 88, 91
+dIn 116

-dIn 57, 67, 78
-dIsA 128
-dI (yI)dI 88, 91
+di 116
-dU 134
-dUGI yogıdı 80, 88
-dUGI yok 80, 86
-dUGUmUz yogıdı 80
-dUK 88, 89, 122, 123
-dUK idi 88, 91
-dUK+iyelik+dA 128
-dUKcA 131
-dUKdA 127, 128
-dUm 88, 89
-dUm (I)dI 88, 91
-dUη dI 88, 91
-dUη Uz 88, 89
-dUη UzdI 88, 91
-dUr- 139, 140
-dUr-In-Il- 142
+duruk 116
+dü 116, 117
+düz 117
+cgü 117
-ele- 142
+eT- 120
+ez 115
-g 134
+GA 39, 78
-GA 134
-gAn 134
-geç 134
-GI 105, 111
-GU 134
-guç 134
-Gun 134, 135
-GUr- 140
+gü 117
+ı- 120
+(y)I 15, 18, 27, 31, 32, 33, 36, 37, 40, 49, 70, 78
-(y)IcAGAz 127

-(y)IcAK 125, 126
-(y)IcI 137
+Ik- 120
-IK- 142
+ıl 117
-Il- 140, 141
-ılı 135
-Im 135
+In 18, 50, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 78, 117
-In 135
+(n)In 25, 26, 27, 29, 30, 31, 40
-(y)IncA 126
-(y)IncAK 127
-Inç 135
-Ir- 142
-(y)IsAr 100, 101
-(y)IsArAm 100, 101
-(y)IsArdUr 100, 104
-(y)IsArIn 100, 101
-(y)IsAr(i-)dI 100, 104
-(y)IsArlAr 100, 101
-(y)IsArlArdUr 100, 105
-(y)IsArsIn 100, 101
-(y)IsArsIz 100, 101
-(y)IsArUz 100, 101
-(y)IsArvAn 100, 101
-(y)IsArvAnIn 100, 101
-(y)Iş 122
-Iş 135
-Iş-Ur-Il- 142
-It- 139
+irge- 120
-(A)k 135, 136
-(U)k 136
+kek 117
-ken 130
+KI 117
-I 136
+(A)I- 120
+IA 117
+IA 69, 78
+IA- 120, 121

+(I)IA 31, 69, 70, 71, 72, 73, 78
 +lak 117
 +lAn- 121
 +lAr 8, 9, 10
 +lArI 12
 +lAyIn 117
 +lIK 117, 118
 -(I)l-In- 141
 -(I)l-İş 141
 +lU 118
 +(I)m 12, 13
 -mA 122, 136
 -mAdIn 127
 -mAdUK 123
 -mAdUK ola 80, 85, 86
 -mAdUKdI 80, 88
 -mAK 122
 -mAKIHK 122
 -mal 136
 -mAz 124, 125
 -maz 136
 -mAzdAn öη (din) 128
 -men 136
 +mİş 118
 -mİş 80, 81, 82, 123
 -mİş degüi 80, 86
 -mİşdUr 80, 84
 -mİş(I)dUK 87
 -mİş(I)dUm 80, 87
 -mİş (i-)dI 80, 87
 -mİş (i-)dUη Uz 80, 87
 -mİş ola 87
 -mİşlAr 80, 82, 83
 -mİşlAr degül idi 80, 88
 -mİşlArdUr 80, 84, 86
 -mİşlAr(i-)dI 80, 87, 88
 -mİşsIn 80, 81
 -mİşsİz 80, 82
 -mİşsİzUr 80, 84
 -mİşUz 88, 90
 -mİşvAm 88, 90
 -mİşvAn 88, 90
 -mİşvAnIn 88, 90

-mur 136
 +(U)mUz 12
 -(I)n 140, 141
 +(U)η 12, 13
 +(U)η 105, 112, 113
 +(I)ncI 118
 -(I)n-dUr- 141
 +ndü 118
 +nI 27, 33, 37, 78
 -(I)n-Il- 141
 -(I)n-İş- 141
 +(U)η Uz 12
 -(U)η Uz 105, 112, 113
 +(A)r- 120
 -(V)r 124
 -(V)r 92, 93, 96, 97
 +ra- 121
 +rA 119
 +rAK 119
 -(V)rAm 92, 93, 96, 97
 -(y)Vr (I)dUm 92, 95, 96, 99
 -(V)r (i-)dI 92, 95, 96, 99
 -(V)r (i-)dUη 92, 92
 -(V)r (i-)dUK 92, 95, 96, 99, 114
 -(V)r (i-)mİş 92, 96
 -(V)rIn 92, 93, 96, 97
 -(V)rIAr 92, 93, 96, 98
 -(V)rIArdI 92, 95
 -(V)rIAr (i-)mİş 92, 96
 -(V)r men 92
 -(V)rsA 132
 -(V)rsIn 92, 93, 96, 97
 -(V)rsİz 92, 93, 96, 97
 -(V)rUz 92, 93, 96, 97
 -(V)r vAm 92, 95, 96, 97
 -(V)r vAn 92, 96, 97
 -(V)r vAnIn 92, 93
 +sA- 121
 -sA 105, 110, 111, 127, 131, 132
 -sA gerek 100, 103
 -sA gerekdür 100, 105
 -sAlAr gerek 100, 104
 -sAm 105, 110

-sAm gerek 100, 103
-sAm gerekdür 100, 105
-sAη 105, 110
-sAη gerekdür 100, 105
-sAvUz 105, 110
-sAvUz gerek 100, 103
+sI 119
+(s) I(n) 12, 13, 14, 15, 34
+sul 119
-sUn 105, 113
-sUnlAr 105, 113, 114
+sUz 119
-ş 136
-(I)ş 141
-(I)ş-dUr- 141
-(I)ş-Ur- 141
-t- 139, 141
-T 136
-t-Uş- 141
-(y)UbAn 133

-(y)UbAnIn 133
-(y)Up 133
-(y)Updur 80, 83, 84
-(y)Up dur(i-)dUm 80
-(y)UpdUrlAr 80
-(y)Up durur 80, 83
-(y)Up dururam 90
-(y)Up dur(ur)(i-)dI 80, 87
-(y)Up dururlar 80, 84
-Ur- 139
+ü- 121
-V 136, 137
-(y)V 130, 131
-(y)V Turur 96, 98
+vaş 119
-y- 142
+z 11
-zUr- 139
+eksiz 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 35, 40, 49, 57, 70, 75, 78